
TANULMÁNYOK

KONRÁD GYÖRGY — SZELÉNYI IVÁN

Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban*

1974 szeptemberében fejeztük be *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvünket. Az utolsó bekezdésben azt mondtuk: ha ezt a könyvet egy közép-európai ország hivatalos könyvkiadója megjelenteti, akkor az empirikusan bizonyítja, hogy a szocializmus a „harmadik korszakába” lépett, és már nem a bürokratikus elit, hanem inkább az értelmiség gyakorolja az osztályhatalmat.

Pontosan tizenöt esztendővel később, 1989 novemberében könyvünk egy tekintélyes állami cég, a Gondolat Kiadó jóvoltából megjelent Magyarországon nyomtatásban. Olvasóink legalább három fontos kérdésre várhatnak most tőlünk választ. 1. Vajon a mostani események valóban a bürokratikus uralom hanyatlását és az értelmiség hatalmának növekedését bizonyítják? Bizonyos-e, hogy a posztkommunista magyar társadalomban az értelmiség az új uralkodó elit, az új, meghatározó osztály? 2. Tartós lesz-e az értelmiség kétségtelenül megnövekedett politikai aktivitása és befolyása, vagy csupán rövid átmenetnek bizonyul a kommunista bürokratizmus és egy új, feltehetően burzsoá osztályuralom között? Más szóval egy kialakulóban lévő korszak szemtanúi vagyunk-e, vagy csupán egy rövid átmenet szemlélői? 3. És végül, de nem utolsó sorban:

* Szelényi Iván barátommal 1989-ben rövidnek érzett találkozásaink során sokat beszélgettünk arról, hogy milyen gondolatokkal nyithatnánk föltételezészerűen azt az újabb munkaszakaszt, amelynek reményteli végén *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv folytatása lehetne, és lesz is talán. A gondolatok magnetofonkazettára kerültek, Iván vállalkozott összefoglalásukra, kérem tehát az olvasót, hogy az érdem zömét neki tulajdonítsa. (Konrád György)

ha a jelenlegi stádium nem pusztán rövid átmeneti periódus, hanem feltételezhetően egy új korszak, akkor az szocialistának tekinthető-e a szó bármilyen értelmében?

Ha ezekre a kérdésekre komolyan akarnánk válaszolni, könyv terjedelmű írásmű születne, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv második kötete. Előbb-utóbb szeretnénk megírni ezt a könyvet, de egyelőre csak heteket tudunk együtt tölteni, ezért mostani írásunkban érvelésünket pusztán néhány tézisben foglalhatjuk össze.

Röviden a következőket válaszolhatjuk az előbbi kérdésekre.

Egyelőre valóban az értelmiség játssza a legalapvetőbb szerepet az államszocialista rendszerek átalakításában (különösen az elmúlt évben Magyarországon, de állításunk igaz a Szovjetunió, Lengyelország és Csehszlovákia esetében is). A bürokratikus uralom alapjai összeroppantak, lehanyaglott a régi elit, és a helyére nincs más életképes pályázó, csakis az értelmiség. A közép-európai történelemben az értelmiség még soha nem gyakorolt nagyobb kollektív hatalmat, mint a mai Magyarországon.

Lehetséges, hogy az értelmiségiek hatalma csupán átmeneti jelenség, és a francia forradalom idején élt elődeikhez hasonlóan talán csak egy tőlük különböző osztály uralmának alapjait fektetik le, mégsem lehet kizárni, hogy a történelem színpadán éppen feltűnő új értelmiségi osztály képes lesz újratermelni önmagát a gazdasági és politikai intézmények és társadalmi szereplők sajátosan közép-európai együttese közepette.

Legkevésbé a harmadik kérdésre adandó válaszunkban vagyunk biztosak. Legszívesebben „posztkommunistának” nevezzük a Magyarországon most kibontakozó társadalmi és gazdasági rendet. A „poszt” szócskával arra utalunk, hogy jobban ismerjük, mit hagyunk magunk mögött, mint azt, ami előttünk áll. A kibontakozóban lévő társadalmi alakulat lehet szocialisztikus, de konvergálhat a nyugati kapitalizmus felé is, és elképzelhető más minőség, valamiféle „harmadik avagy közép-európai út”, amely különbözik mind a nyugati kapitalizmustól, mind pedig a szocializmus eddig ismert formáitól.

Mostani írásunkban összegezzük a három kérdésben kialakult véleményünket. Először a posztkommunista társadalom legfontosabb politikai változásait elemezzük eddigi ismereteink fényében. Ezt követően megvizsgáljuk az értelmiség helyzetét a posztkommunista társadalomban és három dimenzióban vizsgáljuk fel, milyen messzire jutott az értelmiségi osztály kialakulása. Végül röviden áttekintjük, mennyire ígérkezik tartósnak az értelmiség újonnan megszerzett hatalma.

I. ÁTMENET A POSZTKOMMUNIZMUS FELÉ

A leglátványosabb változások a politikai rendszerben következtek be. Két évtizedet vett igénybe, míg a gazdasági rendszer és a társadalom szerkezete a kispolgárosodás folyamatában átalakult, ám a polgári politikai rendszer megteremtése, főként pedig a régi káderelit széthullása csupán hat-tizenkét hónapig tartott. Tanulmányunk ezekre a változásokra összpontosít, és arra keres ma-

gyarazatot, hogy a káderelit miért és mi módon engedte ki a kezéből a hatalmat. És szeretnénk megérteni az értelmiség egészének hirtelen politizálódását és aktivizálódását is. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a közelmúlt változásait a lassúbb és csendesebb „alulról jövő forradalom” készítette elő, amely az 1960-as évek óta fokozatosan aláásta a kommunista rendszert. A hirtelen politizálódott és radikálissá vált magyar értelmiség napjainkban gyakran türelmetlen a társadalom vagy a „tömegek” értetlensége miatt. Az újonnan megalakult politikai mozgalmak, vagy pártok valóban sűrűn szembetalálják magukat az emberek fenntartásaival, sőt a teljes közönnyel is. Mi nem oszjuk kollégáink és barátaink türelmetlenségét. Tanulmányunk egyik alapvető elméleti kiindulópontja éppen az, hogy a polgárosodás folyamata Magyarországon és általában Közép-Európában ma is és a múltban is „egyenetlen” volt.

A német társadalom tizenkilencedik századi történetével foglalkozók sokat írtak a *Bildungsbürgertum* (a „művelt középosztály”) és a *Besitzbürgertum* (alapvetően a tulajdonos burzsoázia) közötti különbségről. Észak-Amerikában és Nyugat-Európában (különösen Angliában és Hollandiában, de jelentős mértékben Franciaországban is) a polgárosodás folyamatát a *Besitzbürgertum* vezette. Németországban azonban a művelt középosztály képviselte az új kapitalista osztályt, és a piacgazdaság felszívta a magasan képzett munkaerőt. Közép-Európában, a Habsburg-birodalomban, az olyan országokban, mint Magyarország, Lengyelország vagy Csehország, ez a jelenség még hangsúlyosabb volt. A *Bildungsbürgertum* és a *Besitzbürgertum* dialektikájában a hangsúly a *Bildungsbürgertum*-ra esett. Egyes helyeken a polgári átalakulás végrehajtását tehát a polgárosodott *Bildungsbürgertum* tényleges burzsoázia nélkül kísérte meg, pedig sok tekintetben vegyes érzelmekkel viseltetett azzal a tulajdonos burzsoáziával szemben, amelyet meg akart teremteni.

Ha a közelmúlt magyar történelmét e fogalmak segítségével értelmezzük, azt mondhatjuk, hogy az 1960-as éveket követő két évtizedben Közép-Európában szokatlan módon kifejlődött a *Besitzbürgertum* (hangsúlyozottan „kispolgári” jelleggel, mert ez az osztály csak részidőben, kisvállalkozásban és fogyasztóként, nem pedig tőkefelhalmozóként orientálódott a polgárosodás felé). Az ellenzékiek fokozatosan növekvő, de számszerűleg jelentéktelen csoportjától eltekintve az értelmiség társadalmi és politikai jellege „etatista”, vagy „káder” maradt. Másfelől viszont a lakosság igen tekintélyes része jelentős kispolgári autonómiát vívott ki a bürokratikus központtól. A magyar polgárosodás két évtizeden át egyenlőtlenül folyt. A kispolgárosodás meglehetősen széles körű volt (keretei között fejlődött ki az új, de kis létszámú *Besitzbürgertum*), a művelt középosztály kevésbé polgárosodott és inkább volt káder, mint *Bildungsbürgertum*. A kispolgárosodás fokozatosan aláásta az uralkodó bürokratikus rendszert és az utolsó tizenkét hónapban a politikai reform a bürokratikus hatalom szövetén eképpen keletkezett réseken keresztül tört előre. Nyomában gyors ütemben lezajlott a művelt középosztály polgárosodása és ma a magyar polgárosodás folyamatában új „egyenlőtlenység” figyelhető meg: a *Bildungsbürgertum* visszanyerte meghatározó szerepét és a *Besitz-*

bürgertum elé ugrott. Akárcsak a tizenkilencedik században, Magyarország ismét paradoxonnal találja szemben magát: tulajdonosi burzsoázia nélkül próbálja megvalósítani a polgári átalakulást.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a kommunizmus összeomlását a bürokratikus hatalommal és a „szocialista proletarizáció” nyomásával szemben megmutató általános ellenállás idézte elő, ezúttal figyelmünket mégis a Bildungsbürgertumra összpontosítjuk. A jelenlegi helyzetben a világnak ezen a részén ismét az értelmiség kivételes szerepe az, amely a társadalmi változásnak sajátos vonást kölcsönöz. Írásunkban szeretnénk megérteni, hogy mennyiben átmeneti a hatalma és van-e esélye arra, hogy megszilárdítsa saját osztályuralmát.

II. AZ ÉRTELMSÉG A POSZTKOMMUNISTA TÁRSADALMI STRUKTÚRÁBAN

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című művünk nem volt népszerű olvasmány közép-európai kollégáink és barátaink körében. A legtöbb közép-európai értelmiségi elvetette, sőt sértőnek tartotta azt a feltételezésünket, hogy előbb-utóbb az egész értelmiség osztozni fog a hatalmon a bürokráciával. Úgy érezték, hogy a brezsnyevizmus (amit gyakran neveztek neoszotalinizmusnak, vagy egyenesen sztalinizmusnak) elhanyagolja, kisemmizi, sőt üldözi őket. Az a közép-európai értelmiség, amely az 1960-as években meglehetősen lelkesedést mutatott a szocializmus „humanitása”, „racionalitása” iránt, az 1970-es és 1980-as években becsapottnak érezte magát a megígért reformok elszabotálása miatt. Ezért leghatározottabb kritikuskaink közül néhányan, például Zagorskiék, azt állították, hogy az adott körülmények között a kelet-európai értelmiség inkább az ellenzékiség, semmint az osztályhatalom felé tart.

Az 1980-as évek végén azonban úgy tűnik, hogy eredeti elemzésünk közelebb járt az igazsághoz, mint amennyire azt kelet-európai kritikuskaink általában elismerik. A kelet-európai értelmiség hatékony stratégiát talált a régi bürokratikus elit ellentámadásával szemben. Átalakította az uralkodó bürokráciák természetét és a jelek szerint győztesként került ki az uralkodó bürokratikus rend ellen vívott hosszú háborújából. Rákényszerítette a bürokráciára a kritikus párbeszéd kultúrájának gouldneri értelemben vett szabályait, miközben megtanulta, hogyan szerezzen szövetségeseket a kis- és a nem annyira kispolgárság köreiben. Nem kétséges, hogy a közeljövőben e tekintetben még sokkal többet kell tanulnia. Pillanatnyilag azonban a hanyatló bürokrácia és a felemelkedő, ám még gyenge tulajdonos polgárság mellett a művelt középosztály vitathatatlanul az uralkodó elit, ha nem maga az uralkodó osztály.

Tanulmányunk további részében három dimenzióban elemezzük ennek az értelmiségi osztálynak a kialakulását. Először a káderelit és az értelmiség kritikus viszonyára összpontosítjuk figyelmünket és magyarázatot keresünk a káderelit váratlan „elolvadására”. Ezután pillantást vetünk az értelmiség „nyelvi győzelmére”, amikor a kritikus vita kultúrájának megteremtésével az értelmiség halálos sebet ejtett a kádereliten azáltal, hogy biztosította: a jövő politikai menetrendjét csak azok határozhatják meg, akik osztoznak ebben a kultúrában.

Végül megvizsgáljuk, milyen társadalmi pozíciót foglalnak el az értelmiségiek a posztkommunista átmenet idején. Különösen az értelmiségnek a pluralista politikai folyamatban és a tömegtájékoztatási eszközöknél játszott szerepére összpontosítunk és feltárjuk, hogy kivívott pozícióira támaszkodva miként és milyen mértékben gyakorolhatja az értelmiség az osztályhatalmat.

Nem állítjuk, hogy az értelmiségi osztály valamennyi dimenzióban teljesen kifejlődött. Ezt nem is tételezhetjük fel, mert úgy tartjuk, hogy soha egyetlen osztály sem fejlődött ki „teljesen”. A történelem során még a legsikeresebb osztállyá szerveződés, például a burzsoázia kialakulása sem volt befejezettnek tekinthető. Mire a burzsoázia megszilárdult, már el is kezdődött a szétesése. És ami ennél is fontosabb: 1989 nyarának magyar társadalmi valósága, amiből általánosítani próbálunk, rendkívül cseppfolyós állapotban volt. A magyar társadalom még nem egészen posztkommunista. Nagy utat tett meg a szocializmus „harmadik”, avagy posztkommunista stádiuma felé, de új társadalmi alakulat formájában még semmiképpen nem szilárdult meg. Ezért szeretnénk érveket és ellenérveket felsorakoztatni, bemutatni az osztállyá alakulás folyamatának gyengéit és erősségeit jelző tényezőket. Egy osztályelemzésnél mindig így szól a helyes kérdés: milyen mértékben tekinthetők ezek a cselekvők az osztály tagjainak? Az óvatos kérdésre adható válasz szükségképpen csakis feltételes lehet.

1. A SZEREPLŐK KÉRDÉSE: A KÁDERELIT SZEMBEN AZ ÉRTELMSÉGGEL

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című könyvet sok olvasónk azért tekintette különösen vitathatónak, mert a káderelit (az „uralkodó rend”) és az értelmiség többi részének közeledését jósltuk meg; ez utóbbiakhoz elsősorban a technokrácia tartozott, de az ideológiai értelmiséget is ide lehetett sorolni. A kommunista társadalmi struktúráról vallott hagyományos nézetekkel éles ellentétben úgy tartottuk, hogy a fő választóvonal nem az értelmiség és a káderek között húzódik, hanem sokkal inkább egyfelől a munkások, másfelől pedig az értelmiség és a káderek között.

Véleményünk szerint ez a diagnózis és előrejelzés igen pontosnak bizonyult. Legalábbis Magyarországon a hanyatló Kádár-rendszer utolsó tíz-tizenöt évében a káderelit, makacssága és ellentámadásai dacára, többszörösen is vesztesnek bizonyult. Elemzésünk szempontjából érdekes, hogy miközben makacsul ellenállt az értelmiséggel megköthető stratégiai kompromisszumoknak, éppen az értelmiséghez asszimilálódott. Egyre inkább a magasan képzett szakemberekből lettek bürokraták és a káderelit habitusát (a szó Bourdieu-i értelmében) idővel alig lehetett megkülönböztetni a klasszikus közép-európai Bildungsbürgertumtól.

A) Változások a káderelit összetételében

A káderelit állományának feltöltése a hetvenes évek elejétől-közepétől Magyarországon alaposan megváltozott, mégpedig igen nagy mértékben úgy, ahogy azt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* előre jelezte. A szocializmus sztalinista korszakában rendkívül nagy hangsúlyt helyeztek a jövőendő káderek feltételezhető hűségére. Ezért a kisebb önbizalommal és szerényebb piacképes ismeretekkel rendelkező embereket részesítették előnyben a szakképzett értelmiségiekkel szemben, akikben — potenciálisan nagyobb önállóságuk miatt — nem bíztak. Az 1960-as években ezt a jelenséget gyakran „kontraszelekciónak” nevezték, mert a kevésbé képzetteknek következetesen jobb esélyeik voltak arra, hogy döntéshozói posztokra kerüljenek.

Magyarország a kádárizmus utolsó két évtizedében mindez igen jelentősen megváltozott. (Óvakodunk az egész régióra kiterjedő általánosítástól, mert nem rendelkezünk összehasonlító adatokkal a többi közép-európai országból.)

Juhász Pál például már a hetvenes évek közepén észlelte a mezőgazdasági szervezetek vezetőinek összetételében bekövetkezett radikális változásokat. A magyar mezőgazdaság 1960—1961-ben végrehajtott erőszakos kollektivizálása után jellegzetes parasztkádereket neveztek ki az irányítói posztokra. Juhász szerint az 1960-as években a mezőgazdasági főiskolák magasan képzett agrármérnökök egész generációját bocsátották ki, és ők a hetvenes évek elején-közepén teljesen eltávolították a régi parasztkáder-elitét. Egy új értelmiségi osztály ragadta magához a mezőgazdaság irányítását. Ők lettek a mezőgazdasági szervezetek elnökei, főmérnökei. Ők vezették a megyei közigazgatás mezőgazdasági osztályait és elfoglalták a Mezőgazdasági Minisztérium magas rangú posztjait. A mezőgazdasági főiskolákhoz és a kutatóintézetekhez fűződő kapcsolataik révén ellenőrizték az egész magyar mezőgazdaságot a képzéstől és a kutatástól kezdve a termelésig, a bel- és a külkereskedelemig, beleértve a munkaszervezetet és a technikai fejlesztést is.

A mezőgazdaság nem volt kivétel. A kommunista párt és a kormány összehangolt erőfeszítéseket tett, hogy a legjobb friss diplomásokat szerezzék meg a pártapparátus és a kormányhivatalok részére.

A technikai hozzáértés egyre fontosabb lett a politikai hűséggel szemben. Furcsa módon némelyik új apparátcsiktól még azt sem várták el, hogy lépjen be a kommunista pártba. A Magyar Szocialista Munkáspárt Társadalomtudományi Intézetének legjobb kutatói közül egyesek nem voltak párttagok. A végén aztán ez a folyamat hihetetlenül felgyorsult. Például 1989 nyarán a *Népszabadság*, a magyar kommunista párt napilapja gazdaságpolitikai rovatának tizenhárom újságírója közül csak hárman voltak párttagok. Az elmúlt tíz-húsz évben tehát újfajta toborzás kezdődött el, amely az apparátust egyetemmel végzett szakemberekkel töltötte fel. Ezek a gyakran igen jól képzett emberek építészként, közgazdászként, mérnökként könnyen találtak volna maguknak munkát a piacon, ha a párt- vagy államapparátus létszámának jelentős csökkentését határozzák el.

Jó lenne, ha rendszerezettebb bizonyítékok állnának a rendelkezésünkre és időbeli összehasonlításra is lenne mód, de az eddigi adatok is határozottan azt mutatják, hogy az értelmiségiek a hetvenes évek elejétől növekvő számban foglalták el a bürokratikus döntéshozatali posztokat.

Amikor a magyar bürokratikus uralom hirtelen összeomlását vizsgáljuk, óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy mindez miként vált lehetségessé. A jelenséget természetesen többféle tényezővel magyarázhatjuk, de a hivatalnokok társadalmi és képzettségi összetételében bekövetkezett, imént körvonalazott változások mindenképpen szerepet játszottak benne. A magyar társadalom és a politikai rendszer minőségi átalakulása egybeesett a régi gárda elöregedésével, azokéval, akik még Kádár Jánossal együtt kerültek hatalomra közvetlenül 1956 után. Közülük sokan mára már nyugállományba vonultak, vagy a visszavonulás előtt állnak, az újabbak pedig nem „ragadtak” annyira bele a bürokratikus hatalmi pozíciókba és kiváltságokba, mint elődeik.

1989 nyarán interjút készítettünk a Budapesti Pártbizottság egyik fiatal, harmincöt év körüli tisztségviselőjével. Arra a kérdésre, hogy mi lesz vele, ha a kommunista párt elveszti a legközelebbi választásokat, és csökkenteni kell az apparátust, semmiféle aggodalomnak nem adott hangot. „Jó építész vagyok” — mondta. „Épületeket terveztem, mielőtt ebbe a hivatalba jöttem. Örömmel térek vissza a hivatásomhoz.” A megkérdezetthez hasonló embeereknek — ő különben a Budapesti Pártbizottság Építészeti és Várospolitikai osztályát vezette — viszonylag kevés érdekük fűződik hivataluk hatalmának megőrzéséhez. Találnak maguknak más munkát. Ott talán kevesebb lesz a hivatali hatalmuk, de több lesz a jövedelmük és nagyobb a szakmai, etikai és politikai önállóságuk. A bürokratikus hatalom pozícióit tehát ezek az új szereplők, szakképzett értelmiségiek foglalták el, akik kevésbé függenek a régi rend, a paternalizmus, a rendiségre emlékeztető uralom megőrzésétől. Az ő számukra sokkal nagyobb kísértést jelent, hogy képességeiket a piacon és az osztályok közötti teljesítmények versenyében mérjék meg.

B) A káderelit polgárosodása

A káderelit átalakulása az elmúlt két évtizedben azonban még ennél is messzebb ment. Nem csupán új szereplők foglalták el a bürokratikus hatalmi pozíciókat, hanem megváltoztak a hivatalban lévők is. Ez utóbbiak nagymértékben „elpolgárosodtak”, habitusuk visszafordíthatatlanul megváltozott és így szembetűnően emlékeztet a régi művelt középosztályéra. Talán ez a legfőbb oka annak, hogy Magyarországon annyira valószínűtlen egy neosztalinista restauráció.

Ez a belső, mondhatjuk szellemi átalakulás, vagy polgárosodás fokozatosan és több dimenzióban zajlott le.

A magyar élet és a fogyasztói szokások kispolgárosodása a hatvanas évek közepe óta a legköznapi, de egyáltalán nem jelentéktelen oka és jelzője ennek a változásnak. A társadalom egészével együtt a magyar káder is kezdte élvezni, hogy a közellátás bőségesebben biztosítja a jó minőségű élelmet, a

több fogyasztási cikket, és hogy a magánüzletekben és -éttermekben udvarias a kiszolgálás. A magyar káderelit azt is megtanulta, miképpen fordítsa a saját hasznára a piac nyújtotta lehetőségeket.

E tekintetben a legfontosabb változást a lakásépítés jelentette. Az elmúlt évtizedben az elit masszív polgárházakat kezdett építeni magának — és gyakran a gyermekei számára is. A budai hegyekben, vagy a vidéki városok előkelő kertvárosaiban az utóbbi években felépült villákat a nyugati értelmiségiek is megírgyelhetik. Ezek a két autó számára épített garázzsal, két fürdőszobával, márvány padlóval, fa- és rézdíszekkel, megtervezett kerttel, makulátlan pázsittal és gondosan ültetett fákkal enyhén szólva magukon viselik az „újjgazdagok” ízlésének nyomait. Világosan felismerhető a két világháború közötti időszak vagy a századforduló művelt középosztályának életstílusa utáni nosztalgia is. A házak belseje legalább annyira árulkodó. A régi középosztály elszegényedett özvegyasszonyaitól vásárolt stílbutor, porcelán, ezüst, festmények harmonikusan elvegyülnek a régi családi fotókkal (hirtelen némi büszkeséggel mutatják meg a látogatónak egy rabbi nagypapa, vagy egy kálvinista lelkész nagybácsi képét), computerekkel, videókkal, sőt még telefax is akad, amit nyugati útjaikon vásároltak.

Nem szabad alábecsülnünk, mekkora szerepet játszott az elit habitusának átalakulásában a Nyugat erőteljes és folyamatos hatása. A Nyugat, a nyugati életmód, viselkedés és technológia egyaránt hatott az értelmiségre és a káderelitre, és ez volt az egyik fontos tényező, amely előmozdította a káderelit asszimilációját. Rendszeressé váltak a hivatalos és a magánutak Nyugatra, s ezek gyakran hosszabbra nyúltak a delegációs látogatások, konferenciák, értekezletek szokásos két-három napjánál, egy-két hetes kempingező nyaralásnál, és hosszabb IREX ösztöndíjak, Fulbright-tanulmányutak, kereskedelmi képviselők és vendégprofesszori megbízatások formáját öltötték. A káderelit tagjai és különösen a gyermekeik nyelveket tanultak és kezdték természetesnek venni a nyugati életmódot, az érintkezést a nyugati kollégákkal. Legjobbjaik még azt is felismerték, hogy szaktudásuk eladható a nyugati piacokon. Ha akarják, állást kaphatnak hatalmas cégeknél, vagy egyetemeken. Az állami értelmiségiek, a rektorok, a vezető gazdasági bürokraták és tudósok közül sokan megnyerték nyugati kollégáik tetszését. Annyira mások voltak, mint a régi káder-akadémikusok, akiket még a Szovjetunióból, Kelet-Németországból, vagy a korábbi Magyarországról és Lengyelországból ismertek. Voltak érdekes elképzeléseik, és azokat ki is merték mondani. Nemcsak tudománypolitikai szempontból volt hasznos fenntartani velük a kapcsolatot, hanem az szellemileg is ösztönzőnek és társadalmilag gyümölcsözőnek bizonyult.

Így tehát kezdett eltűnni a „bunkó káder” és a „dörzsölt értelmiségi” közötti kulturális szakadék is. Az elit habitusának polgárosodása által bekövetkező konvergencia lehetett a másik oka annak, hogy a „reformizmus” lett az uralkodó ideológia és hogy a régi káder életforma elvesztette vonzerejét azok számára, akik a mai magyar társadalomban a hatalom birtokosai.

C) Az osztályá alakulás korlátai:
a káderek és értelmiségiek alternatív stratégiái

A tisztségviselők és a felsőfokú végzettséggel és szakmai hozzáértéssel rendelkezők személyi és habitusbeli közeledése fontos jele annak, hogy jócskán előrehaladt az új elit, vagy akár egy új osztály kialakulása. De a folyamatnak vannak korlátai is, és most néhány ellenérvet sorakoztatunk fel. A káderek és az értelmiség között a hasonlóságok mellett vannak különbségek is. Kisebbségek közöttük a távolság, de nem tűnt el, és a magasan képzett csoport is igen sokféle, sőt egymással szemben álló személyekből áll.

Az aggodó káderek

A káderek polgárosodása és a magasan képzett szakemberekhez való minden közeledése ellenére érezhető, hogy Magyarországon a káderértelmiséget nagyon nyugtalanítja a posztkommunista átalakulás. Őket kétségtelenül kevésbé fenyegetik a változások, mintha e kihívással elődeiknek kellett volna szembenéznük húsz vagy akár csak tíz évvel korábban, mégis úgy érzik, hogy egy új és némiképpen idegen világba lépnek be. A kádárizmus egyik nagy vonzerejét (hasonlóan az 1968 utáni csehszlovák rezsimhez) kiszámíthatósága és paternalista biztonsága adta. A megyék, gyárak, vagy akár egész gazdasági ágazatok káderbürokráciájának erős hálózatai évtizedeken át lojalitást és barátságot tanúsítottak egymás iránt, kölcsönösen védtek is egymást. Még a tudományos és kulturális körökben is működtek ezek a hálózatok. Valamely tudományterületen az ember ismerte azt az öt vagy hat személyt, aki minden bizottságban elnökölt, szerkesztette az összes folyóiratot, egymás között osztotta fel a vonzó külföldi utakat, sorrendet állított fel az akadémiai tagság elnyerése tekintetében, és mindenki inkább türelmesen várt a sorára, de nem szúrta hátba a másikat a régi sztalinista bürokratikus karrierizmus hagyományainak mintájára. Nem biztos, hogy szerették egymást (noha „barátok” voltak, együtt nyaraltak, vacsoráztak), de azt megtanulták a sztalinizmusból, hogy valamennyiüknek hasznára válik, ha a saját ügyeiket összehangoltan intézik; nem árulják el egymást és ily módon szert tesznek némi kollektív biztonságra.

Most komoly veszély fenyegeti ezt a régi paternalista karrierizmust. Még a viszonylag hozzáértő tisztségviselők is kihasználják párttagságukat karrierjük során. Emiatt ők, bár szakemberek, mégsem feltétlenül a legalkalmasabbak jelenlegi állásuk betöltésére. Ezért némi aggodalommal tekintenek a jövőbe, amikor esetleg kénytelenek lesznek a piac kegyetlen hajszájában versenyre kelni mindenkiel. Már csak azért sem lelkesednek a versengésért, mert tudják: a korábbi kommunista párttagság némi hátrányt jelent, és kétségeket támaszt erkölcsi, szakmai és tudományos integritásukkal kapcsolatban. Az „öreg fiúk hálózata” máris felbomlóban van. Például a tudományos és kulturális létesítményekben egyesek már az új kezdés lehetőségeit mérlegelik és új szövetségeket keresnek, kétségbe vonva, hogy régi társaik sikeresek lesznek a kompetitív tudományos vagy kulturális piacon.

Sok aggodalmaskodó káder-értelmiséginek lóg az orra, pedig ők sem szüke- ségképpen veszedelmes ellenségei a reformnak. Zavarodottak, maguk sem tudják, hogy mit akarnak. Néhányan szeretnének visszatérni a „régí szép idők- be”, amit egyáltalán nem tartanak annyira szépnek. Túlzottan is nagyra ér- tékelik új életmódjukat. Élvezik, hogy azt mondhatnak és írhatnak, amit csak akarnak. Alapvetően sokkal kényelmesebben érzik magukat liberális, „Bür- gerliche” értelmiségiként, mint a tisztségviselő, vagy az állami értelmiségi sze- repében. Mégis indokolt aggodalommal tekintenek a jövő elé. Ők azok, akik félig aggódva, félig bizakodva beszélnek nekünk a restauráció veszélyeiről, akik azt gondolják, hogy a kommunizmus összeomlását sokkal inkább Gor- bacsov hatalomra kerülése idézte elő, mint a magyarországi belső fejlődés, kétlük, hogy Gorbacsov sikerrel járhat, és hosszasan beszélnek egy katonai puccs „veszélyéről” meg a munkásország elszántságáról, hogy erőszakkal állítsa vissza a sztalinizmust. Kevesen akarják, hogy mindez bekövetkezzen, de talán sokuk megtanulna élni az új körülmények között, ha minderre mégis sor kerülne.

A rettegő káderértelmiség soraiban vannak moralizálók is. Amint hama- rosan részletesebben is kifejtjük, a politikai nyelvezetben valóban drámai vál- tozások következtek be. Egyik napról a másikra a jövőről már csakis a több- pártrendszer, a parlamenti demokrácia, a piacgazdaság, a reprivatizáció és a dereguláció fogalmaival lehetett beszélni. Ezért elég sokan vannak olyanok, akik nehezen követik ezt a rohamos változást és míg fenntartásokat táplálnak a kommunizmus lehetőségeivel, vagy kívánatosságával kapcsolatban, nehezükre esik túltenni Thatcher asszonyon liberalizmusban és szocializmus-ellenesség- ben.

Mondandónk lényege a következő: miközben a régi bürokrata vagy káderelit már nem képes és nem is akar a régi módon uralkodni, és a „Bürgerliche” értékek és viselkedés túlságosan is felpuhították, sokuk fél a jövő kiszámít- hatatlan hajszejától, ezért nem tartaná túl nehéznek az életet egy esetleges kommunista restauráció alatt, amit viszont a maga részéről nem kezdeményez.

Vállalkozás vagy professzionalizmus:

az értelmiség osztályhatalmának alternatívája

A fentiekből következik: a magyar társadalomban nem találtunk egyetlen olyan csoportot sem, amely elég nagy és koherens ahhoz, hogy képes legyen elindítani, vezetni és végrehajtani a restaurációt. Az ilyesmi csak kívülről indulhatna el. Ha csak a nemzetközi helyzetben nem következik be valamilyen drámai vál- tozás, akkor a jelenlegi magyar elit vesztes háborút vív a hatalom egyedüli komoly követelője, az értelmiség ellen.

Az azonban nem világos, hogy az értelmiség milyen hatalommal rendelkezik, és a káderelitnek milyen mértékben sikerül megmentenie saját privilégiumait. Több forgatókönyv is elképzelhető. Az értelmiség osztályá szerveződése csak egy lehetőség. Az sem lehetetlen, hogy a káderelit megkísérli — talán sikerrel —, hogy új, vagyonos osztályá alakuljon. És egyáltalán nem lehetetlen, hogy az értelmiségen belüli professzionális réteg fűtyül a hazai osztályá szerveződés

programjára és jól fizetett vezetői és mérnöki állásokat vállal nagy multinacionális cégeknél, amelyeket Magyarországra próbál csalogatni. Töprengjünk el röviden e két alternatíva lehetőségeiről!

Hankiss Elemér és a közelmúltban Szalai Erzsébet felvetette, hogy a káderelit, különösen pedig a nagy állami vállalatok felső vezetése megkísérelheti a tulajdonosi osztályá alakulást, azaz — Hankiss szavaival élve — azt, hogy ők alkossák az új „burzsoáziát”. A magyar parlament 1989 késő tavaszi ülészakán új törvényt fogadott el, amely lehetővé tette az „állami tulajdon átalakítását”. Eszerint az állami vállalatokat úgy reprivatizálják, hogy részvénytársaságokká alakítják és az alkalmazottaknak különösen kedvező feltételeket kínálnak a részvények megvásárlásához. A törvény szövege nem tesz különbséget a cégek vezetői és többi alkalmazottja között, egyes elemzők szerint azonban ezen az úton akarják átjatszani az állami tulajdont a menedzsereknek. A magyar ipar államosítása 1949-ben gyakorlatilag egyik napról a másikra zajlott le. Egy szép napon meghívtak ezer embert egy gyűlésre és ott egyszerűen közölték velük, hogy vállalatukat éppen most államosítják, és őket nevezik ki állami igazgatónak. Egyik barátunk félig tréfásan megjegyezte, hogy nem lehet kizárni a reprivatizáció hasonló stratégiáját. Mi történne, ha egy szép napon a legnagyobb ezer vállalat igazgatóját meghívnák egy gyűlésre és közölnék velük, hogy mától fogva ők a cégtulajdonosok?

Ez a forgatókönyv nem is olyan képtelenség. A magyar társadalom és gazdaság jelenlegi, posztkommunista átalakításában a reformerek kétségbeesetten keresik az azonosítható tulajdonosokat. (Nemrégiben egy konferencián egy lengyel közgazdász félig tréfásan azt javasolta, hogy az állami vállalatok részvényeit az állami lottó révén kellene szétosztani az emberek között.) Joggal feltételezhetjük továbbá, hogy a régi elit megpróbálja régi privilégiumait újakra cserélni. Azt már mindenképpen bebizonyította, hogy rendelkezik a szükséges képességekkel, és a hatalom és tekintély birtokában próbálkozása könnyen sikeresnek is bizonyulhat.

A Hankiss—Szalai-féle forgatókönyvet a magam részéről túl kalandosnak tartom. Az empirikus bizonyítékok szerint a „bürokratikus privilégiumok áruvá alakítása” sokkal szerényebb keretek között folyik, jellegét tekintve nem nagyburzsoá, hanem sokkal inkább kispolgári. Lássuk, melyek ezek a bizonyítékok. A káderelit vitathatatlanul igen kedvező áron szerezte meg a korábban államosított lakások egy részét. Felhalmozott magának néhány millió forintot, vagy jó esetben néhány százezer dollárnyi családi vagyont egy jobb villa, egy társasházi luxuslakás, vagy stílbútor formájában. De ennél fontosabb, hogy a káderelit gyermekeit a vállalkozások és a magánszektor felé irányítja. Vagy legalábbis lebeszéli őket a káder-karrieréről. A káderelit gyermekei közül sokan nem is végeznek felsőfokú tanulmányokat, hanem egyenesen az üzleti életet választják. Elemeztük a magyar Központi Statisztikai Hivatal társadalmi mobilitásra vonatkozó 1983-as adatait, hogy meghatározzuk, milyen mintát mutat három generáció mobilitása. Adataink arra utalnak, hogy akik 1945 és 1965 között lettek első generációs értelmiségiek, azoknál elég nagy az osztályból kiáramlás aránya: gyermekeiknek csak körülbelül az ötven százaléka szerez felsőfokú képzettséget. Érdekes, hogy az egyetemet végzettek aránya nemcsak

azokban a családokban magasabb, ahol a felsőfokú képzésnek hagyománya van, és így már a harmadik generáció is értelmiségi lett, hanem azok között is, akik 1945 és 1965 között „deklasszálódtak”. A deklasszált elemek gyermekei, tehát azoknak az utódai, akik maguk művelt középosztálybeli családokban születtek, de a sztalinista években nem tanulhattak, sokkal nagyobb arányban végeznek felsőfokú tanulmányokat, mint az első generációs káderértelmiség leszármazottai. Egyelőre statisztikailag nem tudtuk megállapítani, hogy mi is történik az első generációs elit gyermekeivel, de nem indokolatlan feltételeznünk, hogy sokuk az üzleti életben próbál szerencsét. Még a legkonzervatívabb és sorban az utolsó pártvezér, Grósz Károly fia is egy nyugati magáncégnek dolgozik, és sok kádergyereknek van különféle kisvállalkozása.

Am szeretnénk hangsúlyozni a folyamat elsődlegesen kispolgári jellegét. A kádergyerek kihasználják szüleik bürokratikus kapcsolatait, könnyebben kapnak hatósági engedélyeket és előnyöket élveznek, amikor bankhitelért folyamodnak stb., ők jellegzetesen mégis inkább csak butikosok, kisvendéglő tulajdonosok, vagy közép- és nem felsőszintű vezetők a külföldi cégeknél. Minket jobban emlékeztetnek az angol vagy francia kispolgárságra, mint a Rockefellerekre és Gettykre. Más szóval a káderek közül egyesek minden bizonnyal kiválnak az értelmiségből és kis-, vagy közepes vállalkozók lesznek viszonylag szerény személyes vagyonnal és politikai befolyással, még változatosabbá téve a posztkommunista társadalom szerkezetét.

A szakmai karrier vagy szakértői állások betöltése a nagy multinacionális, vagy más nyugati cégeknél így vonzóbb lehetőséget jelenthetnek sok káder-, vagy állami értelmiséginek. Sőt, a csúcstechnika, az információs ipar, a computer, a biotechnológia, a szoftver-készítés, a tanácsadás és egy sor más, ambíziózus fiatal értelmiségieknek való állás lehetősége várhatóan inkább eltéríti a kádereket az értelmiségi osztályá szerveződéstől, mint a nagyburzsoázia új pozíciója. Lehetséges, hogy Közép-Európa vonzó lesz a nagy cégek számára, hogy Magyarország és Lengyelország lesz a nyugatnémet, a francia, a svájci és az olasz tőke alternatívája Dél-Koreával vagy Tajvannal szemben. Ez pedig munkaalkalmakat teremt a helybelieknek, akik ismerik a helyi viszonyokat, hálózatokat, és van annyi technikai ismeretük, hogy hasznossá tegyék magukat nyugati munkaadójuk számára. Ezekből a helybeli emberekből természetesen nem lesz nagyburzsoázia. Akik ezen az úton sikeresek, afféle másodrendű társak lesznek, és alacsonyabb, sőt később már nem is annyira alacsony vezetői posztokat fognak betölteni. Egy ilyen elit nagysága és különösen a nyugati munkaadókkal szembeni önállósága attól függ, hogy mennyire lesz a közép-európai piac vonzó a nyugati tőke számára, és hogy az általa igényelt feltételeket a világnak ez a része, avagy inkább Délkelet-Ázsia, esetleg Latin-Amerika kínálja-e.

D) Az osztályá szerveződés korlátai:
az értelmiség belső megosztottsága kor és foglalkozás szerint

Az előző három részben azokat a lehetőségeket és korlátokat tekintettük át, amelyek között a káderelit és gyermekei asszimilálódhatnak az értelmiségi osztályhoz. Ám maga az értelmiség is meglehetősen heterogén és megosztott. Egyesek nagyobb hasznot húznak a mostani politikai konjunktúrából, mások meg hoppon maradnak és leszakadnak. Tehát nem valamennyien egyformán lelkesednek az értelmiség osztályá szerveződése iránt.

A magasan képzett népesség körében látjuk a generációk és foglalkozás szerinti megosztottságot. Ha ez a megosztottság elmélyül, megakadályozhatja az új osztály kialakulását.

A társadalmi és politikai változás élén haladó fiatal értelmiségiek új mozgalmának feltűnése izgalmas jelenség. A mai Magyarország egyik legradikálisabb és a nyilvánosság előtt legtöbbit szereplő ellenzéki mozgalma a FIDESZ. Ez az ifjúsági szervezet az 1990-es országos választásokon megszerezte a szavazatoknak csaknem tíz százalékát. Képviselői fiatal emberek (csak sajnos, kevés köztük a nő!), sokan közülük még nincsenek harminc évesek, ma parlamenti képviselők, jelentős hatalommal és tekintéllyel. A legfiatalabb nemzedék magas képviseleti aránnyal van jelen a többi politikai mozgalomban is, például az SZDSZ-ben és az MDF-ben, amely jelenleg a jobbközép koalíciós kormány legnagyobb párta. Fiatalok még a kommunista pártban is akadnak. A helyzet hasonlít 1945–1949-re, amikor a húszas, vagy a harmincas éveik elején járó emberek váratlanul minisztériumok élére kerültek, egyetemi tanárok lettek, vagy épp a Tudományos Akadémia tagjai főképpen azért, mert fiatal koruknál fogva semmiképpen sem kompromittálódhattak a „rég rendszerben”. Ma hasonló mechanizmus működik. Feltűnt az értelmiség teljesen új generációja. Az új nyelvezetet anyanyelvüként beszélik és energikusan berobbantak a politika színpadára. Félelmetes versenytársai az idősebb nemzedék tagjainak, akiknek bizony van mit rejtegetniük, amikor a parlamenti mandátumokért, az állami hivatalokért és a tudományos pozíciókért szállnak harcba. Az idősebb értelmiségieket, akik évtizedekig „távol tartották magukat a politikától” azt remélve, hogy politikai semlegességüket és szakmai hozzáértésüket egyszer majd értékelni fogják, különösen kényelmetlenül érintheti, hogy ez a fiatal nemzedék most lekörözi őket. Az értelmiségnek ez a fiatal gárdája nemcsak jobban érzi magát ebben az új, erősen politizált légkörben, hanem gyanakvással tekint a korábban politikailag semleges technokratákra, akiket esetleg — éppen hallgatásuk miatt, vagy azért, mert nyilvánosan nem tiltakoztak — a kommunisták kollaboránsainak tart.

Az értelmiségen belül szakmai megosztottság is fenyegetheti az osztályá szerveződést. Az elmúlt két évtizedben a technokrata értelmiség látszott a legkomolyabb jelöltnek arra, hogy részesedjen a bürokrácia hatalmából, a legújabb fejlemények fényében azonban a humán értelmiség veszi át a vezető szerepet. Történészek, költők és írók döntő szerepet játszanak az MDF vezetésében. Az SZDSZ rendkívüli tehetségű szociológusok, közgazdászok, politológusok és jogelméleti tudósok klubja. Ha az SZDSZ nem lenne politikai

párt, akkor könnyen lehetne egy nemzeti Társadalomtudományi Akadémia (amely talán a Magyar Tudományos Akadémiánál több társadalomtudományi tehetséget mondhatna a magáénak). Az új magyar parlamenti képviselők mintegy kilencven százaléka egyetemet végzett, és a fele doktori címmel rendelkezik. Vajon a társadalomtudományi és humán értelmiség szövetséget fog-e kötni a műszaki értelmiséggel? Vagy a technokraták haragosan elfordulnak tőlük és a műszaki képzettségű káderelit után maguk is külföldön vagy Magyarországon működő külföldi cégeknél keresnek munkát, a csip-csup, vagy szerintük jelentéktelen politikát ezeknek a tojásfejűeknek hagyva? Ezekre a kérdésekre nem tudunk válaszolni, de Gouldnernek feltétlenül igaza volt, amikor rámutatott, hogy az új osztály kialakulásának alapvető feltétele a műszaki és a humán értelmiség összeolvadásának sikere, vagy kudarca.

2. A TUDATOSSÁG PROBLÉMÁI: A KRITIKAI VITA KULTÚRÁJÁNAK GYŐZELME

Most rátérhetünk az osztályá szerveződés második dimenziójára: jelzi-e valami, hogy a fenti szereplők kifejlesztik az osztályhatalom követeléséhez szükséges tudatosságot?

A posztkommunista átmenet legalapvetőbb változását kétségtelenül a nyelvezetben lelhetjük fel. Az értelmiség azzal aratott nagy győzelmet a bürokrácia fölött, hogy rákényszerítette a saját vitakultúráját, a kritikai vitát.

A kommunista bürokratikus uralom sajátos vitastílussal jellemezhető. A káder-diskurzus új nyelvet jelentett, amely világosan meghúzta a politikai és a szellemi mozgástér határait. A helyes beszédből kizárt minden olyan kérdést, amely árnyékot vethetett a bürokratikus uralomra. E beszédstílus jellemzése gondosabb elemzést követel, de néhány vonását röviden itt is felsorolhatjuk. A kommunista beszédstílus feltételezett bizonyos utalásokat a marxizmusra és a leninizmusra, de megengedte a marxizmus illő és nem illő, helyes és helytelen értelmezésének megvitatását. A posztstalinista korszakban megengedhető volt a különféle marxizmusok létezése, a marxizmus pluralizmusa. Még a nem-marxista reflexiók is elfogadhatóak voltak. A diskurzus általánosan elfogadott kereten belül folyt, ahol a szocializmus volt a jó társadalom (nyílt némi lehetőség a szocializmus többé vagy kevésbé kívánatos formáinak megvitatására), és a kapitalizmus volt az, amit meg kellett haladni. Az egypártrendszer létezését azonban nem lehetett megkérdőjelezni. Az 1960-as évektől kezdve a nyelvezet rehabilitálta a piac fogalmát, bár csak annyit engedett meg, hogy lehetett beszélni a szocialista piacgazdaságról. Az alapvető feltételezés az volt, hogy a tulajdonjog államosítása egyébként is visszafordíthatatlan folyamat.

A szamizdat irodalom, a „másként gondolkodók” nyilvánossága és a földalatti sajtó stb. rendkívül fontos volt, mert aláásta ezt a nyelvezetet és egy újat teremtett, amely teljesen új politikai menetrendet állított össze.

A legutóbbi évtized felfogható úgy is, hogy az egész a nyelvezetek nagy csatája volt, amelyben a káderelit megalázó vereséget szenvedett. Ma felettébb kellemetlen lenne, ha valaki megpróbálna a régi nyelven beszélni. A nyelvezet változása olyan radikális volt, hogy egy mai magyar közönség még egy — bármelyik francia, angol, vagy amerikai egyetemen tökéletesen elfogadott — tudományos marxista vitát sem tartana tiszteletben, vagy hallgatna végig.

Gouldner fogalma, a kritikai diskurzus kultúrája nagy segítséget ad az új nyelvezet leírásához. Ez a nyelv valóban radikálisan kritikus és mélyen bizalmatlan minden olyan érveléssel szemben, amely a beszélő hivatalán vagy hivatali tekintélyén alapul. Érdekes jelenség például a nyugati típusú tudományos tekintély megkérdőjelezése. Az elmúlt néhány évben két különböző kutató állította, hogy felfedezett egy gyógyszert, amely meggyógyítja a rákot. A művelt közönség teljesen bizalmatlan a tudományos vagy a gyógyszeripari hatóságokkal szemben, amelyek azt állítják, hogy e gyógyszerek egyike sem gyógyít meg semmit. Az a puszta tény, hogy ezt a kijelentést tisztségviselők tették — a Magyar Tudományos Akadémia egyik korábbi elnöke, kiemelkedő kutatóorvos —, elégséges alap ahhoz, hogy bizalmatlanul fogadják. Minden kialakult bürokratikus eljárás — ez esetben a gyógyszeriparban szokásos gyógyszervizsgálati gyakorlat — gyanús, ha összeütközik a szabadon szárnyaló kritikai képzelettel.

Olyan világban élünk, ahol semmi sem kötött, ahol minden cseppfolyós és változó. Minden héten vadonatúj tervek születnek arról, hogy miképpen szervezzük meg a gazdaságot, hogyan irányítsuk az egészségügyi ellátást, miképpen építsünk egyetemeket, szervezzük meg a kulturális életet: Magyarország vagy Lengyelország a kritikai gondolkodás orgáinak időszakát éli. A jelek szerint semmi sincs, ami a gondolatkísérleteknek határt szabhatna. A kritikai gondolkodás hatalma korlátlanak tűnik.

Különös, de ez a csaknem feltétlen hit a kritikai gondolkodás erejében — abban a képességben, hogy gondolkodással, tervekkel és modellezéssel átalakíthatjuk a valóságot — egyúttal határt is szab a kritikai gondolkodás kritikai természetének. E kritikus gondolkodás érdekes moralizáló minőséggel rendelkezik. A változás korlátaira mutató hétköznapi gyakorlatiasságot veszélyesnek, sőt erkölcstelennek ítéli. Gouldner nem vette észre a kritikai vita kultúrájának ezt a moralizáló hajlamát. Az 1970-es évek elejének konzervatív gondolkodói azonban, mint amilyen Podhoretz, vagy Kristol, akik ugyancsak elemezték az értelmiség hatalmi törekvéseit, rámutattak arra a különös „etikai terrorra”, amelyet a kritikai vita kultúrájának szószólói érvényesítenek. Például a vietnami háborúról folytatott vitákban a konzervatívok gyakran keserűen panaszkodtak, hogy nem lehetett igazán racionálisan érvelni. Ez azért következett be, mert a kritikus értelmiség erkölcsi okokra hivatkozva nem engedte meg, hogy szó essék az amerikai részvétel szükségességéről a délkelet-ázsiai politikában. A konzervatívok talán a kritikai vita kultúrájának érdekes vonására tapintottak rá, amelyet még tovább kell vizsgálni.

Levonhatjuk itt azt a következtetést, hogy teljesen mindegy, mennyire kritikus, vagy mennyire moralizáló a kritikai vita kultúrája a posztkommunista átmenet idején, e kultúra szóvivői mindenképpen győzelmet aratnak. Talán

a kommunista bürokratikus hatalom váratlan összeomlásának legalapvetőbb oka éppen az, hogy a káderelit elvesztette a nyelvét. A káderelitnek a kritikus értelemiséggel ez utóbbi térfelén kell megküzdenie.

A kommunizmus összeomlása általában gazdasági válsággal kapcsolódik össze. A hagyományosabb marxista elemzés elutasítja fenti érveinket arra hivatkozva, hogy a nyelvezet csupán a gazdasági válság eredményeképpen változott meg. Nem vonjuk kétségbe, hogy a kritikai értelmiségnek a káderelit fölötti vitában aratot győzelme összekapcsolódik a gazdasági válsággal és azzal, hogy az elit nem volt képes hatékonyan irányítani a társadalmat és a gazdaságot. De Foucault-tól legalább azt megtanulhattuk volna, hogy a válság önmagában nem esik teljesen kívül a vita keretein. A vita nem csupán tükrözi a mélyben húzódó válságot, hanem bizonyos mértékig meg is teremti azt.

3. AZ ÚJ STRUKTURÁLIS HELYZET: POLITOKRÁCIA, VAGY AZ ÉRTELMISSÉG MINT BÍRÓ ÉS JÁTÉKMESTER A BÜROKRÁCIA ÉS AZ ÚJ BURZSOÁZIA KÖZÖTT

Az osztályá alakulás harmadik feltételének van valami köze ahhoz, hogy milyen pozíciót foglalnak el azok a személyek, akik megfelelő tudatossággal egyetlen kollektív erővé válhatnak. Nem beszélhetünk komolyan valamely osztály kialakulásáról mindaddig, amíg az elemző nem képes meghatározni a pozíciót, amelyből az érintettek az osztályhatalmat gyakorolhatják.

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című könyvben azt hittük, hogy a redisztributív gazdaság intézményeiben felleltük ezt a pozíciót. Munkánkban azzal érveltünk, hogy az etatista gazdaságban az újraelosztást végző olyan helyet foglal el, amely megfelel a tulajdonosok pozíciójának a kapitalista gazdaságban. Mind az újraelosztók, mind a tulajdonosok kisajátítják a „közvetlen termelők” által létrehozott értéktöbbletet, és azt mindkettő úgy osztja szét, hogy bővített módon termelje újra a termelő és a kisajátító aszimmetrikus gazdasági viszonyát. A sikeres kapitalista gazdagabb lesz és több munkást foglalkoztat, hogy aztán még többet sajátítson el tőlük. A sikeres újraelosztó bővíti az állami költségvetést és fokozza a termelőknek az állami támogatástól és juttatásoktól való függését. Míg a kapitalista termelés alaptörvénye a profit elérése, addig a szocialista termelésé a redisztributív hatalom maximalizációja.

Ma már hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy a technokrata értelmiség kudarcot vallott, amikor ésszerűsíteni akarta a szocialista gazdaságot és meg akarta teremteni a tervezők és újraelosztók osztályhatalmát.

Az 1980-as évek közepén egyikünk megírta könyvünk „önkritikáját”. Eszerint az 1970-es évek elején két folyamatot nem látunk elég világosan. Először is 1974-ben láttuk az uralkodó rend ellentámadását a reformértelmiséggel szemben, de arra nem számítottunk, hogy ez valósággal egy egész korszakon át fog elhúzódni. A káderelit azonban sokkal makacsabbnak bizonyult, mint gondoltuk, amikor a saját jövőjét is kockáztatva elszabotálta a szocializmust ésszerűsítő reformokat. A nyolcvanas évek közepére az értelmiség, legalábbis Magyarországon és Lengyelországban, eléggé csalódott ahhoz, hogy elveszítse hitét a kommunizmus megreformálhatóságában, és már nem érdekelték a

káderelittel köthető kompromisszumok. Másodsorban kiderült, hogy miközben a káderelit makacsul ellenállt az értelmiséggel kötendő kompromisszumnak, nyitottabb volt a kistőkés fejlődés felé, mint azt az 1970-es évek elején feltételeztük. Még az is elképzelhető, hogy ezt az értelemséggel kötendő nagy kompromisszum alternatívájaként használták fel: a káderelit, ahelyett, hogy megosztotta volna a politikai hatalmat az értelmiséggel, inkább teret nyitott a magánvállalkozásnak a gazdaságban. Bizonyos értelemben a „spanyol utat” választotta, az egypártrendszer némi kapitalizmussal kombinálva.

Ezekre a fejleményekre aligha lehetett számítani az 1975 és 1985 között eltelt évtizedben. Az 1988 közepe óta bekövetkezett magyarországi események fényében azonban a káderelitnek ez a stratégiája már nem működött. Sőt visszaütött, és most hirtelen úgy látszik, hogy a küzdelemből az értelmiség került ki győztesen. Talán az értelmiség még azt is megtanulta, miképpen húzzon hasznát a kispolgárosodás kibontakozó folyamatából, amelyet a káderelit eredetileg éppen azért indított el, hogy őt távol tartsa a hatalomtól.

Először is, illúzióknak bizonyult a kommunista bürokrácia „spanyol utas” forgatókönyve. A kapitalista fejlődés, különösen egy olyan fejlődés, amely eléggé kapitalista ahhoz, hogy megmentse az etatista gazdaság süllyedő hajóját, jogi és politikai reform nélkül lehetetlennek bizonyult. A kommunista bürokrata elit aláásta az általa kezdeményezett kistőkés fejlődés hatékony kibontakozását azzal, hogy a politika és a jog területén nem tett semmit. Ezzel pedig elmélyítette a gazdasági, majd nyomában a politikai és a társadalmi válságot, amely az elmúlt néhány hónap politikai áttöréséhez vezetett.

Az értelmiség azonban nem csupán nagy győzelmet aratott azzal, hogy a káderelitet rákényszerítette a politikai és jogi reformra, mélyrehatóbbra, mint amelyet addig gazdasági reform bármikor is megkísérelt. Az értelmiség egyúttal felfedezte az időközben kibontakozó kapitalista fejlődés előnyeit is. Bizonyos értelemben az értelmiség feltárt a maga számára egy pozíciót, vagy szerepet, olyat, ami jobban megfelel transzcendentális természetének: ez a „teleologikus tervező” szerepe. Mint láthattuk *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvben, az értelmiségnek nagy árat kellett volna fizetnie azért, hogy osztályláz szerveződhessen az újraelosztó pozíció révén: bizonyos mértékig bürokratizálódnia kellett volna. Könyvünkben úgy láttuk, hogy az értelmiségi osztály alakulása kettős folyamat, amely egyszerre eredményezi a bürokrácia értelmiséggé és az értelmiség bürokratává válását.

Az értelmiség mintha a mostani posztkommunista átmenetben felfedeztetni volna egy olyan szerepet, amely nem bürokratizált. Nem a redistributív hatalom révén szerveződik osztályláz, hanem saját jogon gyakorolja a hatalmat politokrácia vagy médiakrácia alakját öltve.

Ez az új pozíció a posztkommunista társadalmi struktúra kettősségének felismerésén és elfogadásán alapul. A kommunizmusban a társadalom fölött „egy úr” volt (amit mi bürokratikus uralkodó rendnek nevezünk), a posztkommunista társadalom azonban „két urat” ismer el. A posztkommunizmusban az állami bürokratikus elitnek meg kell tanulnia együtt élni és némileg versenyezni is a kibontakozó tulajdonosi osztállyal. Az értelmiség, amely hirtelen nyitotta meg önmaga számára a demokratikus politika szféráját, uralkodik

is fölötte azzal, hogy monopolizálja a jelen és különösen a jövő politikai nyelvezetének — és ezáltal a teendők sorrendjének — kialakítását. Az értelmiség ezt a változatos és kitágult politikai teret kényelmesnek találja és kezdi kijátszani az egyik urat a másikkal szemben, felhasználja a politikai demokrácia mechanizmusait arra, hogy mindkét urat ellenőrzése alatt tartsa, saját magát pedig följük helyezze afféle „legfőbb úrként”, mint játékmester, vagy futballbíró.

Míg az uralkodó bürokratikus rend makacsabb volt és kevésbé ravasz, mint gondoltuk, az értelmiség ügyesebbnek bizonyult. Nemcsak hatalomra tett szert. Az értelmiség pontosan azokat az intézményeket vagy mechanizmusokat használta ki, amelyeket a káderelit saját érdekében és az értelmiség háttérbe szorítására hozott létre. Az értelmiség továbbá olyan pozíciót teremtett magának a társadalmi struktúrában belül, amely mindenképpen jobban megfelel a természetének.

A posztkommunista átmenet legelső szakaszában az értelmiség inkább médiakráciaként szilárdította meg pozícióját. Ma Magyarországon mintegy ötszáz kiadó létezik, az emberek rendkívül sok pénzt költenek könyvekre és újságokra. A tömegtájékoztató eszközök kulcsszerepet játszanak a leglényegesebb kérdések megfogalmazásában. A média kampányai mértek vereséget a kormány nagyszabású dunai erőműépítési tervére, és arra, hogy közúti adót vezessenek be stb. Az értelmiség szokatlanul jól látható szerepet játszik a tömegtájékoztató eszközökben. Például esténként a kettes csatornán az esti adást azzal fejezik be, hogy két-négy társadalomtudóssal olyan kérdéseket vitatnak meg, mint az új elit kialakulása, a reprivatizáció mögött meghúzódó stratégiák és filozófiák, a magyar film szerepe a világban stb. Ez a médiakrácia azonban máris készül a politokrácia szerepére. A televíziós viták a választási kampány edzéseinek bizonyultak. Milliók nézték, úgy, ahogy az Egyesült Államokban az emberek a birkózó világbajnokságot nézik. Am Magyarországon a győztes birkózókból parlamenti képviselők, miniszterek vagy nagykövetek lettek. Ez több mint show, ez felkészülés a hatalomra. Az új miniszterelnök, a honvédelmi és a külügyminiszter is történész. A kialakuló új elitből — szerintünk — aligha lesz új nagyburzsoázia. Ez az új elit a saját sorainkból kerül ki, olyanokból, akik gördülékenyen használják az új kritikai vita kultúráját, és ez alkalommal jök az esélyeik arra, hogy a csúcsig meg se álljanak.

Ha jobban belegondolunk, ez nem is annyira meglepő. Végtére is olyan társadalomról nem tudunk, ahol ne lett volna elit, és ugyan ki más lenne képes eljárni az új elit szerepét, ha a bürokrácia eltűnik a történelem színpadáról. Az értelmiség az egyetlen komoly jelölt.

III. EGY ÚJ KORSZAK ÁTMENETI IDŐSZAKA? ALTERNATÍV FORGATÓKÖNYVEK: BÜROKRATIKUS RESTAURÁCIÓ, BURZSOÁ OSZTÁLYURALOM VAGY ÉRTELMISÉGI OSZTÁLYHATALOM

Mint már korábban is jeleztük, a legnehezebb kérdés a következő: milyen sokáig tarthat ki egy ilyen hatalmi terv? Elképzelhető-e, hogy az értelmiség képes egy önmagát reprodukáló osztály megteremtésére? Vagy az értelmiség csak bajkeverő, amely arra jó, hogy aláásson rendszereket, de a sajátját képtelen megteremteni? Vajon csak közvetítésre alkalmas, és más uralkodó osztályok útját egyengeti?

Vajon a mostani posztkommunista szakasz egy egész történelmi korszak-e, vagy csupán rövid közjáték a kommunista társadalmi rend restaurációja, avagy a valódi polgári osztályuralom előtt?

Elemzésünket eddig ugyan kevés cáfolhatóan tény támaszotta alá, mégis szilárd talajon álltunk, amikor megkíséreltük elmagyarázni, hogy mi is történik. Írásunk utolsó részében azonban kalandos feladattal nézünk szembe. A jövő forgatókönyveit kell szemügyre vennünk. Rövidek leszünk és annyira óvatosak, amennyire csak lehetséges egy ilyen vállalkozásnál.

Vetítsük előre válaszukat: a legkevésbé a kommunista restauráció valószínű. Jobbak az esélyei egy nyugati típusú kapitalista modellnek. Lehetséges, hogy csatlakozunk Európához, vagy ami még valószínűbb, valahol a periférián, ha szerencsénk van, akkor a félperiférián illeszkedünk be a kapitalista világrendszerbe, és elképzelhető az értelmiségi osztályuralom megszilárdulása is. Ez utóbbinak talán nagyobbak az esélyei.

A „lehetetlen” szónak nincs helye a társadalomtudós szótárában, Magyarországon mégis csaknem lehetetlennek tartjuk a kommunista restaurációt. Mint már korábban kifejtettük, a bürokratikus uralkodó rend elvesztette képességét és akaratát az uralkodásra. Asszimilálódott az értelmiséghez és mind habitusában, mind életvitelében elpolgárosodott. Nem találtunk olyan hazai erőt, amely a restauráció komoly fenyegetését jelentené. Természetesen egy a Szovjetunióban feltételezett drámai konzervatív fordulat alaposan lelassítaná Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia haladását a posztkommunizmus felé. Egy ilyen változás lehetősége a Szovjetunióban, különös tekintettel az 1989. május—júniusi kínai eseményekre, nem zárható ki. De még ha a Szovjetunióban bekövetkezne is egy a kínaihoz hasonló fordulat, nem látjuk, miképpen térne vissza Magyarország vagy Lengyelország a kommunista modellhez, kik azok a szociológiailag azonosítható szereplők, akiknek ehhez a folyamathoz tényleges érdekük fűződik. Hol vannak azok a hitelt érdemlő gazdasági vagy szociális tervek, amelyek működőképes szervezetet ígérnek?

A második alternatívát valamiféle burzsoá osztályuralomhoz vezető átmenet jelenti, vagy ahogy Hankiss mondja, az átmenet egy új nagyburzsoázia felélemelkedéséhez, esetleg harmadik világbeli kapitalista fejlődés felé, amelyben a hazai társadalmi struktúra zömében proletár marad, a burzsoázia pedig külföldi lesz. Ez az alternatíva lehetséges, de nem valószínű. A hazai burzsoázia túl gyenge és kicsi ahhoz, hogy igazán új elitet alkosson. Hankissnak az a

forгатókönyve sem túlságosan hihető, hogy a káderelit alakul át Rockefellerrekké. Nem látjuk, milyen politikai folyamat tenné lehetővé a nemzeti vagyon újraelosztását úgy, hogy az néhány száz, vagy ezer magántulajdonos kezébe kerüljön. A nem-menedzser káderelit (azok, akik nem nagy állami vállalatokat irányítanak, hanem párt-, állami és kulturális intézmények tisztségviselői) ugyan miért fogadná el, hogy közülük egyesek milliárdosok legyenek, míg a többség vas nélkül marad?

Mindent egybevetve, a legvalószínűbb az a jövő, amelyben újfajta egyensúly jön létre a bürokrácia és a burzsoázia között (ez utóbbi inkább kispolgárság, de lehetséges, hogy némelyikük gyorsan fog növekedni, vagy együttműködik a nagy nyugati, illetve multinacionális cégekkel). A bürokratikus és a burzsoá struktúra kombinációjában pedig az értelmiség megtarthatja a „kasszakulcsot”, vagy a „legfőbb úr” pozícióját. Végtére is ez nem is különbözne annyira a hagyományos közép-európai tapasztalattól, amelyben a Bildungsbürgertum mindig megőrizte elsőbbségét a Besitzbürgertummal szemben. A közép-európai Verbürgerlichung talán pontosan úgy folytatódik tovább, ahogy az újkori történelem során kibontakozott.

1989. augusztus — 1990. szeptember

Fordította: Gáthy Vera

HOFER TAMÁS

Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben

1989. MÁRCIUS 15-E BUDAPESTEN*

Kelet-Közép-Európában a tömegtüntetések voltak az 1989-es politikai változás fordulópontjai. Timothy Garton Ash költői szavakkal írt róluk: „Néhány ezren, majd tízezrek, majd százazrek mentek az utcára. Csupán néhány szót mondtak: 'Mondjatok le!', 'Rabok tovább nem leszünk!', 'Szabad választásokat!', 'Szabadságot!' és Jerikó falai leomlottak” (Ash 1990:133).

Az esztendő ellenzéki demonstrációi közt az egész térségben az egyik legelső a március 15-i budapesti felvonulás volt. Itt már színre lépett „a szelíd tömeg szemben a pártállammal... a társadalmi egységnek az a nagyléptékű, feszült, de legtöbbször békés és (ön)szegyelmezett megnyilvánulása”, ami egyszerre volt „hitelesítése és fő belső katalizátora az 1989-es változásoknak” (Ash 1990:133).

Az 1989-es tüntetések emlékeihez bizonyos hiányérzet is társul. Azoknak, akik forradalmi változást látnak a kelet-közép-európai pártállamok bukásában és a demokratikus átalakulásban, meg kell állapítaniuk: a francia forradalomhoz vagy későbbi forradalmakhoz viszonyítva ezek az átmenetek kevésbé voltak erőszakosak, forradalmiak — „bársonyosnak” lehet minősíteni őket, Románia különleges esetét kivéve szinte vér nélkül zajlottak le. Magyarországot illetően még jogosabb lehet a hiányérzet: vízágyúkat és gumibotokat sem kellett bevetni. A magyarázat keresésénél így előtérbe kerültek olyan hipotézisek, miszerint voltaképp a pártvezetés adta volna át a hatalmat abból a belátásból, hogy a

régi módon tovább nem kormányozhat (Tocqueville-faktor), illetve a változást a szovjet hatalom visszavonulása, a birodalmi függés meglazulása (Gorbacsov-faktor) okozta.

A kérdést azonban, talán, más oldalról is föl lehet tenni. Vajon a néptömegek nem azért tűnnek-e Magyarországon (és másutt) passzívnak, tétlennek, másfelől nem azért mutatkozik-e az MSZMP vezetősége előrelátó politikai kalkulációból, belátásból, talán nagylelkűségből (és nem nyomás alatt, kényszerből) cselekvőnek, mert az erőviszonyok ténylegesen folyó eltolódását használatos fogalmainkkal, módszereinkkel nem voltunk és nem vagyunk képesek megragadni? Láttuk-e, hogy jön? Nem láttuk, s keleten, nyugaton jóformán senki, — például választási győzelmük előestéjén a Szolidaritás vezetői maguk sem. Pedig jött, a politikai változás megtörtént. Mindez elég ok lehet arra, hogy próbáljuk újra át gondolni hatalom, kulturális kifejezés, valóság-érzelelés, legitimitás és forradalmi változás fogalmait. Az újragondolásnak elképzelhető olyan módja, mely az empirikus tapasztalatokból, így a narratív leírásokból jól ismert 1989-es eseményekből indul ki és megpróbálja tényleges tartalmukat, politikai implikációikat, következményeiket elemezni. A következőkben egy ilyen kísérletet vázolok föl. Antropológusként a március 15-i két, lojális-kormánypárti és ellenzéki megemlékezést, tüntetést mint kulturális konfrontációt fogom fel és főként a szimbolikus szféra jelentőségét próbálom kimutatni.

HARC A TÖRTÉNETI EMLÉKEZETÉRT

A két március 15-i demonstráció formailag történeti megemlékezés volt. Mindkét fél történeti metaforákkal, történeti szimbólumokkal határozta meg identitását és céljait — történeti szimbólumokkal és történeti szimbólumokért harcolt egymással. Mielőtt a pesti tereken, utcákon vonuló tüntetőkre vetnénk a pillantásunkat, indokolt röviden vázolni azt a „jelképes történeti teret”, amiben mozogtak, azt a „történelmi színpadot”, ahol a társadalmi drámának ez az epizódja előadásra került. A színpad berendezésén, átrendezésén a megelőző hetekben lázas munka folyt: rengeteg új történeti információ áradt szét a magyar társadalomban.

Legtöbb európai és tengerentúli állam „politikai centruma forradalmi folyamata révén született” és így magába foglalja a „tiltakozás szimbolikáját is” (Eisenstadt 1987:2, 20). Ezeknek az országoknak az önképében jelen van a forradalom gondolata. Magyarországon, bár a szabadságharc elveszett, az 1848-as forradalom tölti be a nemzeti forradalmi alapító aktus szerepét. A mindenkori hatalomnak ezért érzékeny gondja volt arra, hogy a március 15-i ünnepség nemzeti egységet demonstráljon, és olyan egységet, amit az adott politikai rendszer irányít és az adott kormány kormányoz. Így március 15-e beépült már Ferenc József legitimitációjába is — miközben a parlamentben a 48-as párt képviselte az alkotmányjogi ellenzékét — azon az alapon, hogy végeredményben Ferenc József helyezte hatályba az 1848-as törvényeket, valószínűleg meg az 1848-as reformokat. Mindenesetre, március 15-e már a dualizmus idején kétértelmű nemzeti ünnep volt —, meg lehetett emlékezni

róla királyhoz, kormányhoz lojális és ellenzéki módon. Mintegy beivódott a köztudatba, hogy március 15-e politikailag többféle módon értelmezhető, lehet konzervatív, nemzeti és forradalmi szellemben, „biteles” és „megalkuvó” szellemben is ünnepelni. Erre olyan példák is fölhívták a figyelmet, mint az 1942. március 15-én a Petőfi-szobornál tartott háborúellenes, náciellenes tüntetés (vö: Margócsy 1988; Dávidházi 1990). A fordulat éve után a kommunista kormány épp ezért őrködött szigorúan március 15-e kizárólagos birtoklásán — túl azon, hogy kizárólagos jogot követelt magának minden nyilvános politikai megmozdulásra. Március 15-e „alternatív” megünneplése nemcsak a nemzeti egység létét kérdőjelezte volna meg, hanem mintegy vitát nyitott volna a nemzet politikai folytonosságáról s a kormány legitimitásáról, a kormány hivatalos megemlékezéseit átsorolva a „megalkuvó” ünnepek hagyományához. Ez magyarázhatja a spontán ifjúsági megemlékezések erőszakos szétverését 1972-ben, 1973-ban, 1983-ban (vö. Krassó é.n. 151–156, 301–307), — ami viszont még inkább aláhúzza az 1848-as történelmi örökségért való harc politikai jelentőségét.

1989 februárjában a Népfront fölhívása a Múzeum-kerti közös ünnepségre olyan nemzeti egységet kívánt demonstrálni, amelyben már részt vesznek azonosítható módon, saját szónokokkal a „másként gondolkodó” ellenzéki csoportok is, — természetesen marginális helyzetben, és kifejezve egyetértésüket azzal a reformfolyammal, amit az állampárt irányít.

A 31 ellenzéki szervezet felhívása saját külön megemlékezésre — mint Bruszt László és David Stark elemzése (1991) kimutatta, a reformok irányában gyakorolt nyomás és egyezkedés helyett a nyílt konfrontációra való áttérést jelentette be. A Turner-féle „törés” gesztusa volt, nyílt tagadása a pártállam monopóliumának a nyilvános tömegmegmozdulásokra, tagadása a kormányzó párt történelmi legitimitásának.

1989. március 15-én a „történelmi tér” szerkezetét 1956 hatalmas erővel fölemelkedő emléke rendezte át. 1956 vonzatában módosult 184–1849 és az abszolutizmus, a megtorlás képe is: mintegy az 1956-os népfelkelés, illetve a Kádár-korszak előképeivé váltak. A Batthyány-örökmécshez már évek óta Nagy Imrére való emlékezések kapcsolódtak. Ahogy egyre neuralgikusabbá vált a Kádár-, illetve Grósz-kormány legitimitása szempontjából az 1956 utáni megtorlás, 1848 emlékezetében egyre nagyobb figyelem fordult a tragikus utójátékra. A történelmi emlékezet politikai-metaforikus használatára tanulságos példa az az interjú, amely a nagy példányszámú *Magyarország* 1989. március 10-i számában jelent meg Kosáry Domokossal. Megkérdezték, vajon lehet-e párhuzamot vonni Deák Ferenc és Kádár János történelmi szerepe között. Kosáry utalt rá, hogy Mesterházy már 1956 után tett ilyen kísérletet, de azt joggal elutasították: Deák ugyanis érvényre juttatta 1848 követeléseit. Vajon össze lehet-e hasonlítani Kádár Jánost Ferenc Józseffel (aki leverte a szabadságharcot, behívta az oroszokat, kivégeztetett vezetőket)? Nem, volt a válassz, mert Ferenc József 1867-ben megvalósította az 1848-as reformokat, Kádár azonban 1956 után a régi modellt állította helyre. Március 15-e azért joggal nemzeti ünnep — mondta Kosáry —, mert a nemzet maga vitt véghez történelmi fordulatot, és nem csupán vele történt valami. (Ami valószínűleg április 4-re

utalt, amely március 15-e nemzeti ünnep jellegének eltörlése után, november 7-tel együtt mintegy a Szovjetunióra irányuló, függést elismerő „védhatalmi nacionalizmus” [Glatz 1988:412—413] jegyében lett ünnep.)

Az 1956-os forradalommal való azonosulás átrendezte a társadalom történeti azonosságtudatát. A Kádár-konzolidáció felfogása szerint 1956 ellenforradalom volt, megtorpanás, kitérő — a haladás iránya a kádári kompromisszumok felé vezetett. A megváltoztathatatlan adottságként elfogadott „szocialista táboron” belül a viszonylagos jólét, a kulturális élet viszonylagos szabadsága, az utazási lehetőségek, a „legvidámabb barakk” státusz szolgált a nemzeti megelégedettség és a legitímáció alapjául. 1956 elfogadásával a forradalom leverése nemzeti tragédiának minősült, — a kádári évtizedek pedig tévútnak, a tartalékok felelőtlen felélésének, a nemzetközi szintől való egyre rohamosabb lemaradásnak, csődbe torkolló zsákutcának. Kádár János — akinek az alakjához a közvéleményben korábban a „jó király mítosz” elemei is kapcsolódtak (vö. Bruszt — Simon 1990:31) — menthetetlenül megszűnt a magyar történelem pozitív szereplője lenni. 1956 népfölkéklésként való elismerése elindította „a kádári véres bűnök feltárásának lavináját” s „elfűrészelte, kivágta a Kádár-rendszer gyökereit” (Lengyel 1991:77, 83).

Milyen kép élt az emberekben 1956-ról megelőzően, egyáltalán mit tudtak róla? Erdősi Sándor és Dankánics Mária 1981-es felmérése szerint (olyan időpontban tehát, amikor a válságtudat már jelentkezett) budapesti nagyüzemekben dolgozó, 20—30 év közötti munkás és értelmiségi fiatalok vélekedése 1956-ról némileg eltért ugyan a tömegkommunikáció által közvetített hivatalos állásponttól, de igen hiányos ismeretekken alapult. 13 százalék tudta például, hogy volt Nagy Imre per és elítélték, 5 százalék, hogy a jugoszláv követségre menekült. Elég nagy volt a közömbösség: „a mai fiatalok közt már nem téma ez” (Erdősi — Dankánics 1989). Így az 1988—1989-ben kiadódó rengeteg visszaemlékezés, dokumentum, újságcikk a társadalom jelentős része számára új és az adott társadalmi feszültség légkörében fölkavaró hatású lehetett. A *Magyar Nemzet* 1988 karácsonyi számában jelent meg Donáth Ferencné Bozóky Éva visszaemlékezése arról, hogyan vitték el őt családjával a Nagy Imre-csoporttal együtt Romániába, milyen embertelen módon szakították el egymástól a családtagokat. Ezt követte Ember Judit „Menedékjog” című filmje, amelyet február 4-én mutatott be a tv, de aminek forgatókönyve már korábban sok ezer példányban megjelent. Özvegyek, gyermekek, túlélők beszéltek ebben igen személyesen, hitelesen egy emberileg nem menthető árujáról, kegyetlenségről, jogsértésről.

Ezek az írások és vallomások 1956 képében a kivégzést, börtönöket, a megtorlást állították előtérbe. A jeltelen sírok a 301-es parcellában, Nagy Imre eltemetésének engedélyezése — nem engedélyezése, az arccal lefelé fordított, összedrótózott tetemek megtalálása megmozgatta az egész közvéleményt. Közéleti morális probléma (vö. Wuthnow 1987:57) támadt, amelynek vitatásába a társadalom valamennyi rétege be tudott kapcsolódni, nem úgy, mint a közgazdasági, alkotmányjogi stb. vitákba. Alapvető emberi értékekről, jól átlátható, átérzhető élethelyzetekről volt szó — de a vita tétje valójában a politikai rendszer legitimitása volt.

Új diskurzusba helyeződött a politikai rendszer megítélése. Korábban az állam technikai hatékonysága, gazdasági teljesítménye, az állampolgárainak nyújtott „szolgáltatásai” adták a mértéket (vö. Bruszt — Simon 1990:18), Nagy Imre sorsának és a megtorlásoknak publikussá válásával viszont a megítélés morális szintre került. Míg egyik vagy másik gazdasági program célszerűségéről, egyes politikai lépések indokoltságáról, a kormányzat s egyes politikusok mozgásteréről lehetett érvelni, vitatkozni — ebben a morális dilemmában nem volt mentség. Az új diskurzus egyre erősebb jelenléte a köztudatban — megkockáztatható a vélemény — megváltoztatta a társadalom, a „civil társadalom” és a hatalom viszonyát a tekintetben is, hogy míg a gazdasági nehézségek, az életszínvonal csökkenése a már korábban kialakult atomizált, egyéni védekező stratégiákat ösztönözte — itt adva volt a hatalommal szemben egy össz-nemzeti morális konszenzus lehetősége.

A tétovázó és tájékozatlan, részben megfélemlített közvélemény gyors, szinte általános átállását az ellenzékhez (a másként gondolkodókhoz) és Nagy Imréhez, 1956-hoz — benyomásaim szerint — rendkívüli mértékben előmozdította, hogy pártállam és ellenzék szembenállása egy drámai, szuggesztív, a fentiek szerint épp ezekben a hónapokban publikussá váló személyes történetben (is) meg volt fogalmazva. Egy ilyen történetnek óriási hatása lehet a konszenzus-teremtésben, a politikai álláspontok formálásában (vö. Wuthnow 1987:133—135), mert a politikai alternatívákat markáns személyiségekben megtestesülve tudja megmutatni. Nagy Imre és Kádár János története komplementer módon tartalmazta a fennálló hatalom delegitimálásának és az ellenzéki program elfogadásának érveit (Kádár oldalán az árulás: átállás az oroszokhoz, szőszegés Nagy Imrével szemben, jogtalan kivégzés, jeltelen sír — Nagy Imre oldalán a halált is vállaló erkölcsi szilárdság, kiállítás a demokratikus berendezkedés, nemzeti szuverenitás mellett). Nagy Imre és Kádár János mintegy ugyanazon mérleg két serpenyőjébe került: amikor Nagy Imre felemelkedett, Kádárnak szükségszerűen süllyednie kellett. Történetük nem idézte föl részleteiben sem Nagy, sem Kádár politikai nézeteit, tényleges politikai szerepét. Épp ebben volt hallatlan ereje: megtörtént tényekre hivatkozott, nem lehetett vitatkozni vele. (Illetve azok a kísérletek, amelyek Nagy Imre életében sötét foltokat próbáltak kimutatni a mérleg egyensúlyba hozására — Nagy Imre részt vett a cári család meggyilkolásában, ő rendelte el a jeltelen sírokba temetést stb. — eredménytelenek, hatástalanok maradtak). A Nagy Imre történet, a Nagy Imre mítosz hatását fokozta a 301. parcella: a történetet lokalizálta és ezzel hitelesítette (vö. Leach 1984:358). Ismeretlen pontokon — akkori tudomás szerint elhullott állatokkal együtt — elföldelt halottak, majd a tömegtájékoztatóban részletesen dokumentált felnyitott sírok hátborzongató módon, közérthetően, kérlelhetetlenül érveltek Nagy Imre mellett, Kádár János ellen.

Nagy Imre története mítosszá vált, abban az értelemben, ahogy Richard Slotkin az amerikai történelem jelenlegi politikai magatartást (is) alakító mítoszairól írja: „A mítosz nyelvezete a civil történelem sajátos és esetleges jelenségeit hasonítja, hozzácsatolja a növekedés és pusztulás, a megváltás és kárhozat, a halál és újjászületés archetipikus mintáihoz... A mítosz nem érvel

ideológiája mellett, hanem megjeleníti... szervezi a valóság érzékelését, az értékek kiválasztását és a viselkedés programozását” (Slotkin 1986). Nagy Imre (az 1980-as évek végén a magyar közvéleményben élő) történetének mitikus dimenzióját igazolja, hogy az európai hagyomány ősi mitikus témái asszociálódhattak hozzá, így Antigoné története. Nagy Imre temetésén a tömegben olyan híreszteléseket lehetett hallani, miszerint aznap Kádár János öngyilkosságot követett volna el: ez az elképzelés is a mítosz logikájáról látszik tanúskodni.

Ha rekonstruálni kívánjuk az emberek történelmi tudatát a márciusi tüntetés előtt, alatt — nem tételezhetünk fel még konszenzust a most vázolt mitikus-heroikus Nagy Imre-képet s az 1956-tal való azonosulást illetően. Magának a képnek az elemei is ekkor kerültek be a köztudatba, ekkor terjedtek: „1956-ra vonatkozóan a ténybeli igazság áttörése — úgy is mondhatnók: helyreállítása — szinte hetek alatt következett be 1989 tavaszán” — írta Kende Péter 1989 október végén (1991:56). Márciusban ez már javában folyt, de nem fejeződött be. Megvolt még az „első”, hivatalos és a „második” közvélemény közötti határ is, bár már voltak rajta rések, hézagok. 1956 és Nagy Imre új kultusza a második közvéleményben bontakozott ki, de minden kísérlet, amely ezt a meggyőződést át akarta vinni a nyilvános reprezentációba (megemlékezések a Batthyány-örökmécsnél, a 301-es parcellánál), kemény rendőri ellenállásba ütközött. Március előtt a hatalom álláspontjának némi módosulását, a „második közvéleménnyel” való egyezkedés kísérletét jelentette az, hogy az MSZMP vezetése február 11-én elfogadta a „népfelkelés” formulát. Ez azonban még nagyon távol volt 1956 programjának vállalásától. Január 28-án még a „népfelkelés” minősítés is nagy vihart kavart, amikor Pozsgay Imre először használta nyilvánosan.

A történelmi tudat, történelmi reprezentáció (vö. Bourdieu 1985; Heller — Némedi — Rényi 1990) arénájában tehát a hatalommal való szembefordulást elsősorban 1956-nak a nyilvánosság területére való behozatala fejezte ki. A történelmi események emléke sajátos metaforikus kapcsolatokba volt helyezve, 1956 és 1848 között, 1956 és a jelen krízishelyzet közt, 1848 és a jelen közt. Ezek a metaforák — bármennyire átlátszó volt is bennük az intenció — szolgálhattak álcázásul: végeredményben március 15-e megünneplése folyt. A kétirányú metaforikus viszony fölerősítette a történelmi események példázatszerűségét, morális felhívó erejét. A metaforaként valamely tárgyra vonatkoztatott melléktárgy ugyanis átviszi az előbbire egyes saját meghatározásait, ezzel egyes sajátságokat kiemel, másokat háttérbe szorít, átszervezi a jelentést (vö. Turner 1975:17, 29 — 30). 1848 megvilágításában 1956-ban a demokrácia, nemzeti szuverenitás, az egyértelműen pozitív forradalmi jelleg domborodott ki, a jelen krízisben pedig — a nyíltan még csak óvatosan említett — rendszerváltás szükségessége.

VÁZLAT AZ ELLENZÉKI DEMONSTRÁCIÓ LEFOLYÁSÁRÓL

A március 15-i tüntetés pusztá leírásához is figyelembe kell venni, hogy a nemzeti évfordulók és emlékünnepnek milyen fontos szerepet kaptak a szocialista országokban, így Magyarországon is az államhatalom és „társadalom” viszonyának megjelenítésében, sőt alakításában. Működő képviseleti intézmények, politikai fórumok híján a hatalom ezeknek a megemlékezéseknek az engedélyezésével, illetve visszaszorításával, tiltásával tudta kifejezni keményebb vagy engedékenyebb, puhább kurzusát. A „társadalom” viszont a tiltott vagy korlátozott ünnepek megünnepelésével kapott olyan nyomást kifejtő lehetőséget, amely mégis szelídebb és némileg biztonságosabb volt, mint egy frontálisan ellenzéki megmozdulás lett volna. A hetvenes évek végétől — legalábbis Magyarországon és Lengyelországban — a hatalom és a társadalom közt kialakult egy állandó mozgásban lévő (s épp ezért neuralgikus) „rituális frontvonal”, ahol engedélyezés-visszaszorítás, tiltakozás, provokáció, megkerülés, átértelmezés, kétértelműség változatos technikáival az állam és a formálódó civil társadalom vetélkedett a „rituális nyilvánosságért”, az emlékünnepnek és a nemzeti szimbólumok birtoklásáért (vö. Bakuniak-Nowak 1987; Jakubowska 1990; Kubik 1989a, 1989b; Hann 1990; Kürti 1990; Gal 1991). Ez a játék nem volt kockázatok nélkül a pártállam részére: mint Chris Hann az 1988-as magyar Szent István ünnepségek kapcsán rámutatott, a szimbólumoknak van bizonyos önálló létük, nem manipulálhatóak teljesen szabadon. Az engedményekkel a pártállam megértést kívánt mutatni a civil társadalom, a nemzeti érület iránt — ámde a folyamatban a patriotizmus nyelvezete és szimbólumai átcsőszáltak a másként gondolkodók kezébe s a rendszerváltás kikényszerítésénél az ellenzéknek dolgoztak (vö. Jakubowska 1990:13).

Március 15-ét 1951-ben a Rákosi-kormány törölte a nemzeti ünnepek közül — az új, a Szovjetunióra irányított „védhatalmi nacionalizmust” április 4. és november 7. fejezte ki. 1956-ban követelték március 15. visszaállítását nemzeti ünnepé, amit november 11-i beszédében Kádár János meg is ígért, de 1957. március 10-én mégis munkanappá minősítette. (Ez a március 15-ét politikai izgatottság övezte a forradalom leverése után elterjedt MUK [márciusban újra kezdjük] jelszó miatt.) Március 15-e csupán iskolai szünnap maradt, be tagolódtott a „forradalmi ifjúsági napok” közé, délelőttönként a Múzeumkertben „hivatalos” ifjúsági ünnepség volt. 1971-től kezdődtek az egyre népesebb spontán ifjúsági megemlékezések s velük szemben a brutális rendőri erőszak. Kialakult a megemlékezés „ellenzéki” útvonala: Petőfi-szobor, Battyány-örökmécs, Kossuth-szobor, Bem-szobor, Kölcsey-szobor, este a Vár. 1988-ban már 10 000 körül ünnepeltek a „másként gondolkodók”, szinte rendőri beavatkozás nélkül. Ezek a megmozdulások a sajtóban, a tömegtájékoztatóban nem kaptak nyilvánosságot, legfeljebb kriminalizált formában, rövid hírként. 1988-ban azonban már a híradás is szelídebb volt, mintegy hozzá stilizálta az ellenzéki tüntetést a hivatalos megemlékezésekhez (Krassó é.n. 151—156, 206—209, 301—307; Rockenbauer 1989; Gadó 1989).

Ezek az előzmények — és a mélyülő válságban a pártállam növekvő engedékenysége — előrevetítették, hogy 1989. március 15-e sokkal nyíltabb erőpróba lesz, mint bármelyik korábbi évforduló. Az előkészítő kampány legalább fél évvel korábban megindult. 1988. október 6-án a FIDESZ petícióban kérte az országgyűléstől, hogy március 15-ét nyilvánítsák ismét nemzeti ünnepé, munkaszünetté. A kormány részéről bejelentették, a „'89-es naptárakban piros betűkkel lesz nyomtatva ez a *munkanap*”. Ez az együgyű áthidalás nem nyugtatta meg a közvéleményt, az év végén híre kelt egy általános sztrájk tervének is arra az esetre, ha nem lenne a nemzeti ünnep visszaállítva. Az MSZMP „szimbolikus tökéjéből” legalább annyit igyekezett menteni, hogy nem a FIDESZ-indítványt fogadta el, hanem maga nyújtott be javaslatot március 15-e ünnepé nyilvánítására.

1989. január 19-én az országgyűlés elfogadta a gyülekezési törvényt, de ennek 4. paragrafusa megtiltott minden demonstrációt a Kossuth téren. Akciók indultak ennek a cikkelynek a megváltoztatására, kifejezetten március 15-re tekintettel, „mert a Kossuth-szobornál jogunk van koszorúzni”. Újabb békítő gesztus a párt részéről, és újabb ellenzéki siker: eltörölték a tüntetési tilalmat.

Az előkészületek szinte olyanok voltak, mintha választás előtt állna az ország. Január 28-án 5 független szervezet (Bajcsy-Zsilinszky Társaság, FIDESZ, FKgP, MDF, SZDSZ) képviselői elhatározták: közösen és a hivatalostól függetlenül rendeznek megemlékezést. Néhány hét alatt további 26 szervezet csatlakozott hozzájuk. Ezek a szervezetek viták után elfogadták az 1989-es 12 pontot, vagyis közös politikai platformot dolgoztak ki. (Ebben volt történeti emlékezés és folyamatosság is: 8 követelés, illetve téma 1989-ben még mindig hasonló volt az 1848-as pontokhoz — és még mindig aktuális volt.) A másik oldalon közben kitartó sajtókampány folyt a közös, lojális megemlékezés érdekében és az „alternatív szervezetek” tervei ellen: „ne sajátítsa ki senki március 15-ét”. A független szervezetek felhívásait, nyilatkozatait nem, vagy megcsonkítva vette át a tömegtájékoztató. „Elsősorban a *Népszabadság* hasábjain folyt hisztériakeltő, hazug ellenpropaganda... Ki tudja, hányan jöttek volna még ki enélkül?” — írta Rockenbauer Zoltán közvetlen a tüntetés után (1989). „Titokban” már jó pár nappal március 15-e előtt vízgyúkat helyeztek el az ellenzéki útvonal kritikus pontjaihoz közeli kapualjakban, hogy ne legyen kétség: a rendőri erők a „helyükön lesznek”. „Március 15-e közeledése hisztérizálta a hatalmat, az egész országot” — írta naplójában Sándor Iván (1990:36). „Még gerjesztik is”, mint Fejtő György félreértésen alapuló fenyegető figyelemztetése az ellenzékhez,² „A kétely, a bizonytalanság nem csak a hatalmat töltötte el.” (Sándor 1990:37)

Ez az izgalom, bizonytalanság, „hisztéria” azt jelzi, hogy a társadalom nagy részének figyelmét előre fölkellették a március 15-i megemlékezések iránt. Tudták, hogy „valami történni fog”, aminek lefolyása, kimenetele kétséges, és a politikai rendszer szempontjából kockázatos. (Mobilizálva voltak, mint „odafigyelők”, ha esetleg nem is mint résztvevők.) A két fő politikai szereplő is, a jelek szerint, politikai erőpróbara készült. Az ellenzék képviselőiben január 28-tól ülésezett, irányelveket dolgozott ki egy „kerekasztal”.

A párhuzamosan tervezett lojális-állami és „másként gondolkodó” demonstrációknak több szinten is konfrontációt kellett hozniuk.

Az ellenzéki demonstrációk (Budapesten és vidéken) pusztán létrejöttükkel kétségbe vonták a pártállam addig féltve őrzött monopóliumát a politikai nyilvánosságra, sőt gyakorlatilag meg is teremtették az ellenzéki nyilvánosságot. (Erre az új gyülekezési törvény lehetőséget adott, de a pártvezetés kifejezte: elvárja, hogy az emberek ez alkalommal ne éljenek vele). Az ellenzéki tüntetés lényegében a hivatalos történelemfelfogással másikat állított szembe, amely 1956 elismerésével illegitimnek minősítette a hatalmon lévő politikai rendszert. Továbbá a kormány kompromisszumos reformokat ígérő programjával szemben — ha óvatosan is — rendszerváltást követelt. Végül pedig a demonstrációk párhuzamossága mintegy megadta a két program közti választás mellett a szavazás módját is azzal, hogy közvetlenül összehasonlíthatóvá tette a résztvevők számát. A népfelhang elve alapján „minél többen vannak a [tüntetők], annál jogosabb az ügyük. A [résztvevők] nagy számának az a szimbolikus többlete, hogy tendenciózusan a társadalom és az állam többségét látszik jelezni” (Ballistier 1991:261). A hatalom előzetes nyilatkozatokban értésre adta, hogy számít a „számok csatájára” és ebben saját fölényére, — mintegy mobilizálási véltékdőre hívta ki a másként gondolkodókat.

Az ellenzéki demonstrációknak, mint „jelképes kulturális cselekedetnek” az antropológiai elemzése megkívánná a szimbolikus összetevők — helyszínek, résztvevők (számuk, mozgásuk, vizuális megjelenésük stb.), elhangzott beszédek és spontán beszélgetések, transzparencsek, jelvények, zászlók stb. — mind-egyikének „szövegszerű” dokumentálását és értelmezését. Sok mindent ismertnek tekintve, ennek csak vázlatosan tesztek cloget.

Először a demonstráció útvonaláról, a helyszínek szimbolikus, történelmi „töltéséről”. Nem pusztán arról van szó, hogy egyes pontok egykor történelmi események színhelyei voltak — Batthyányi Lajost agyonlőtték, Nagy Imre beszélt, emberek haltak meg —, hanem arról is, hogy egyes helyszínekhez, szobrokhoz, utcanevekhez a történelmi emlékezés rítusai, ezek erőszakos megakadályozásai, emlékezet és „ellen-emlékezet” élő gyakorlata kapcsolódtak (hogy például elemisták a Petőfi szobor lábánál a gyepe apró nemzeti színű és vörös papírzászlókat tűztek, majd utána mások óvatosan a vörösöket „ki-gyomlázták”). „A 'helyek' nem csupán arra szolgálnak, hogy emlékeztessenek a hozzájuk kapcsolódó történetekre — írja Edmund Leach —, hanem, ahol hely és történet szoros összekötése megtörtént, megszerzik az erőt, hogy 'maguk mondják a történetet'... Egy történet csak akkor szerez mitikus érvényességet, ... csak úgy szolgálhat a társadalmi cselekvés alapszabályaként és morális parancsként, ha szilárdan helyhez van kötve a térképen...” (Leach 1984:358). Ebből a szempontból teljesen érthető, miért próbálta a pártállam kínos erőszakkal akadályozni, tiltani a kultusz-képződést meghatározott helyeken, például a Batthyány-örökmécsnél, másfelől az is, hogy a korábbi erőszak emléke miért töltötte föl erős ellenzéki szimbolikával a másként gondolkodók útvonalát. A résztvevőknek nem csupán az az előgtétele lehetett, hogy „miénk az utca”, hanem hogy visszavették azt a történelmet és azokat a történelmet őrző hely-

színeket, ahonnan negyven évig ki voltak tiltva. Pusztá vonulásukkal megváltoztatták a szimbólumokkal való gazdálkodás korábbi egyensúlyát állam és társadalom között.

A demonstráció helyszíneim az 1848-ra és 1956-ra való utalások és 1989-es aktualizálásuk alábbi listája talán leegyszerűsített formájában is érzékelteti a részletekben is változatosan kifejezésre juttatott metaforikus kapcsolatokat az emlékezet és a jelen időszintjei közt.

Petőfi-szobor

1848: demokratikus és nemzeti forradalom, Petőfi, a „Nemzeti dal”

1956: az október 23.-i tüntetés egyik kezdőpontja

1989: Vigh Károly, Mécs Imre beszéde (emlékezés előző márciusokra, 1848 és 1956 összekapcsolása)

Szabadság tér, MTV székháza

1848: sajtószabadság kivívása, a 12 pont kinyomtatása

1956: kísérlet a 14 pont bemondatására a rádióban, a fegyveres harc kezdete

1989: az új 12 pont felolvasása, a MTV szimbolikus lefoglalása, Csengey Dénes beszéde (igény a médiákra, de békésen; tárgyalások)

Batthyány-örökmécs

1848: Batthyány Lajos kivégzése, a Haynau — Bach-féle megtorlás

1956: Nagy Imre kivégzése, a Kádár-féle megtorlás

1989: SZDSZ és Romania Libera tagok díszőrsége

Kossuth tér, Parlament, Kossuth-szobor

1948: Kossuth, az „alkotmányos forradalmár”

1956: október 23-án este tüntetés, Nagy Imre megjelenése, október 25-én tömegmészárlás

1989: megemlékezés az október 25-i áldozatokról, Orbán Viktor, Kis János beszéde (nemzeti függetlenség, demokrácia, az oroszok vonuljanak ki, ne legyenek pártszervezetek a munkahelyeken — de az átmenet legyen békés)

Bem-szobor

1848: Bem tábornok, lengyel — magyar szolidaritás, nemzetközi szolidaritás a szabadságharcral

1956: október 23-án tüntetés a szovjet beavatkozás ellen
Lengyelországban

1989: lengyel, észt, ukrán, NDK, román, cseh ellenzéki szervezetek üzenetei, Bába Iván beszéde (a kelet-közép-európai népek szolidaritása), emlékezés a munkástanácsokra és kivégzett tagjaikra

Kölcsey-szobor

1848: a reformkor emelkedett patriotizmusa, a Himnusz

1956: a rendszerellenes tüntetések befejezésének hagyományos színhelye

1989: a Himnusz közös éneklése (a nemzeti egység kifejezése)

A tüntetés célját, politikai tartalmát verbalizálva az „1989-es 12 pont” (Mit kíván a magyar nemzet?) és négy helyszínen beszédek fejezték ki (szövegeiket lásd *Beszélő* 26. száma). A szónoklatok rendje, „koreográfiája” maga a többpárti, demokratikus közélet igényét jelenítette meg, azzal, hogy különböző szerveződő pártok szónokai beszéltek egymás után. Ami a követeléseket illeti, nehezen dönthető el, melyik ért volna még el a reform-elképzelések keretei között és melyik feltételezett rendszerváltást. Elhangzott az igény a szabad választásokra, a munkahelyi pártszervezetek megszüntetésére, a Munkásörtség feloszlására, a szovjet csapatok kivonulására. De hangoztatták azt is, hogy tárgyalásokra, békés átmenetre van szükség, a kommunistáknak is részt kell biztosítani az új, demokratikus politikai életben, s egy év múlva már együtt fog ünnepelni az ország. (A demonstrációt rendező szervezetek megállapodtak abban, hogy jogszerűen járnak el, nem szolgáltatnak ürügyet rendőri beavatkozásra.) Kiemelkedett az egész megemlékezésből 1956 emléke. „Igazságot '56-nak, tisztességet a forradalom mártírjainak! Nyilvánítsák nemzeti ünneppé október 23-át!” — ez volt a 12 pont záróétele, a követeléseknek mintegy summázata.

Már a Petőfi-szobornál '48 és '56 összekapcsolásával kezdődött az ünneplés, a Kossuth téren — első ízben nyilvánosan — megemlékeztek az október 25-ei áldozatokról. Az ország gazdasági helyzetével és az életszínvonallal kapcsolatban viszont nem hangoztak el szemrehányások és követelések, — a 12 pont között a 6. „ésszerű gazdálkodást, működő piacot” sürgetett, s hogy vessenek véget a pocsékolás mellett a „lakosság megsarcolásának”.

A demonstráció mondanivalóját — valószínűleg a beszédeknel, szavaltoknál hatékonyabban — fejezték ki szavakban a transzparenszek. Végig láthatóak voltak, üzenetüket rövid, csattanó formában fogalmazták meg. Több feliratnak a stílusa ironikus, könnyed, magabiztos módon tréfálkozó volt („Iván, nincs honvégyad?”, „Sándor, lemassuk a gyalázatot”), mások korábbi pártjelszavakat fordítottak ki ellenkező érteleművé („Hátra a lenini úton”). Ezeknek a szövegeknek a stílusa maga is fontos üzenetet hordozott (amit a beszédek nem fejezhettek ki). Abban a diskurzus-váltásban, amit a független ellenzéki menet kifejezett, az eddig elfojtott ellenzéki elképzeléseknek rendszerként, átfogó programként a nyilvánosságban való megjelenítésével a vélemény-nyilvánítás bizonyos korábbi tabui is szétmállottak (mintegy a király meztelensége lelepleződött). A pártjelszavaival való tréfálkozás része volt annak a „belülről végrehajtott szimbólum-robbantásnak” (Warneken 1991:10), amit az ellenzék pusztán a nyilvános [történelmi] tömegdemonstráció műfajának a pártállamtól való kicsikarásával és saját céljára való átértelmezésével is végrehajtott: ebbe a kizárólag a pártállam céljait szolgáló műfajba „beköltözve”, annak korábbi szimbolikus használhatóságát egyszer s mindenkorra szétrombolta. (Mint ismeretes, 1989-ben már szóba se került a május 1-i felvonulás terve.)

Témaükus csoportosításban felsorolom néhány transzparens szövegét. (A táblák egy része szervezetek és pártok jelenlétét adta hírül.)

Rendszerváltás:

1945—1989 ennyi volt (elég volt)
 Az MSZMP nem alternatíva
 Rákosi, Kádár, Grósz... és még sokan mások (a nevek kipipálva)
 Kommunista politika = rendőrállam
 Kommunista politika, azaz a nép nevében, a nép ellenében. Rendőrállam
 helyett jogállamot

Ugyanez irónikusan:

Hátra a lenini úton
 Iván! Nincs honvágyad?
 Takarítsunk!

Szabadságjogok:

A sajtószabadság napja 1989. március 15.
 A munkást nem kell őrizni
 Nem akarunk fehérterror, de vöröset sem!
 Önállóságot az egyházaknak!
 Állami Egyháziügyi Hivatal (a felirat keresztben áthúzva)
 Ez a szabadság nem az a szabadság

1956:

Igazságot 56-ról!
 1848 — 1956
 Nem engedünk az 56-ból!
 Haynau 108 — Kádár 453

1848:

Rabok tovább nem leszünk!
 Itt az idő, most vagy soha!
 Sándor, lemassuk a gyalázatot!
 PETÓFIDESZ
 Petőfi után szabadon

Az ellenzéki megemlékezésnek része volt a Magyar Televízió Székháza „Jefoglalásának” szimbolikus aktusa. A főbejárat előtt széles transzparenst emeltek magasba: „Szabad Magyar Televízió” (utalás az 1956-os „Szabad Kossuth Rádió”-ra). A „békés utcai tüntetés” műfaja — bármennyire békésnek is vallják a résztvevők — óhatatlanul „forradalom-játék”, „összecsapás-játék” (is), egy forradalmi tömeg megjelenítése, és csak utólag derül ki, hogy megmaradtak-e a békés megjelenítésnél (Warneken 1991b:107). Ezt a kétértelműséget, fenyegetést élezzhetik tovább a jelképes, „in effigie” birtokba vevő aktusok. (1908-ban, 1910-ben, a választójogért küzdő német munkások például a Reichstag épületét, a Bismarck-emléket „foglalták el” vörös zászlókkal.) A TV előtt ennek a „játéknak” már hagyománya volt. A Fejtő-féle fenyegető nyilatkozat jelezte, hogy 1989-ben is megkülönböztetett érzékenységgel figyel a kormányzat erre a pontra. Érthetően, hiszen a TV birtokbavételének — bármennyire szimbolikus — aktusa közvetlenül idézte föl korábbi forradalmaknak azt a kritikus pontját, amikor a békés utcai tüntetés felkeléssé vált

(1956-ban a rádiónál), illetve tüntetően átlépett a törvényes korlátokon (1848-ban a szabad sajtó). A pártállamnak meg lett volna a lehetősége, hogy belemenjen a játékba: „Mindnyájan abban reménykedtünk, hogy a televízió legalább ezt a félórát közvetíteni fogja élőben és/vagy felvételtől. Nem ez történt.” (Rockenbauer 1989:84) Ez az ellenzék sikerét jelentette volna. A tüntetők azonban így is elérték céljukat: a homlokzat előtt magasba emelt „Szabad Magyar Televízió” felirat (és az, hogy őket nem közvetítették) fényesen igazolta, hogy a TV *nem* szabad, a tüntetés által megvont szimbolikus határnak a Haynau, Sztálin, Kádár, pártállam felé eső oldalán van s nem a nép s a szabadság oldalán. A tüntetés éppen ennek az erkölcsi fölénynek a megszerzéséért, demonstrálásáért folyt.

MEGJEGYZÉSEK A TÜNTETÉS HATÁSMECHANIZMUSAIRÓL

Mivel, hogyan járult hozzá a március 15-i tüntetés pártállam és „civil társadalom” viszonyának módosulásához, a rendszerváltás előkészítéséhez? Egy elterjedt vélemény szerint semmivel, vagy édeskevéssel: a magyar változásban „a tömegek alig játszottak... szerepet, inkább csak statisztaként jelentek meg néhány jelkép értékű megmozduláson (de akkor sem fenyegetően!) ...a magyar néptömegek tartózkodó részvétele — vagy éppen távolmaradása — meglepő és sajátos jelenség.” (Kende 1991:153)

Indokolt, hogy közelebbről szemügyre vegyük: mit változtatott meg a tüntetés mint szimbolikus kulturális cselekmény a résztvevők, kívülállók s a hatalom politikai-erkölcsi magatartásában, tudatában, kapcsolatában.

A tüntetésre való felhívásnak a hivatalos megemlékezés csábítása és a félelem, hisztéria mellett elsősorban a közömbösséggel, a politikai apátiával szemben kellett a résztvevőket meggyőznie. Mary Fulbrook (1987) öt fokozatot állapít meg a legitimitásban: támogatás, passzivitás, visszahúzódság, másként gondolkodás (dissent) és ellenzék. Egy rendszer stabilitásához a középű, közömbös mezők túlsúlya szükséges — ezt fejezte ki Kádár jelszava is: „Aki nincs ellenünk, velünk van”. (A magánéletbe visszahúzódság egyébként 1989. március 15-én szintén látványos kifejezést kapott azoknak a magyar bevásárlóknak a tömegében, akik a szabadnapot kihasználva előzőnlötték Bécsre és megbénították a bécsi belváros közlekedését. A magyar inváziótól talán kissé megriadt osztrákok 2-300 000-re is becsülték a számukat.)

A tüntetésben való részvétel ennek ellenére a nyílt ellenzéki magatartáshoz való tömeges átállásról tanúskodott. (Ezt mutatták a közvélemény-kutatások is, vö. Bruszt — Simon 1990.) Az ellenzék korábbi, körülhatárolt célokért szervezett tüntetéseken már színre lépett ugyan, de március 15-e szinte sereg-szemleként, átfogóan és árnyaltan kifejtve fogalmazta meg az ellenzéki célokat, mutatta be az ellenzéki csoportokat.³

A tömegek fizikai jelenlétének önmagában igen nagy kifejező ereje van. Összevetve egy aláírásgyűjtéssel, a tüntetők testileg jelenlévő sokasága közvetlenül érzékelhető, közös mozgásuk, „özönlésük” magabiztosságot, eltökéltséget sugall (Warneken 1991b:104). Pierre Bourdieu mutat rá, hogy a „szim-

bolikus erőviszonyok alávettjei”, a „gyakorlatban létező, virtuális, ismeretlen, letagadott” csoportok a manifesztáció révén válhatnak mintegy reálisra, „látthatóvá más csoportok és saját maguk számára”, „igazolva ezzel... csoportként való létüket, követelve az intézményesülést”. (Bourdieu 1985:14; Beck 1988:54). Egy ilyen csoport színre lépése része lehet „a szimbolikus erőviszonyok fölforogtatásáért vívott kollektív harcnak”, sőt a „szimbolikus uralom és megfélemlítő hatásai elleni szimbolikus forradalomnak”, mely „a társadalmi világ felosztásának, kategorizálásának jogáért s a saját identitás új meghatározásáért küzd” (Bourdieu 1985:11 – 12, 18).

Egész Kelet-Közép-Európában nagy jelentősége volt a nem is föltétlen ellenzéki, de a pártállamtól független demonstrációknak abban, hogy egyáltalán a politikai viselkedés alternatív lehetőségei elgondolhatóakká váltak. Ezért tudományosan lengyel kutatók a pápa látogatásának (1979), mint „ünneplési forradalomnak” döntő szerepet „az államtól független nyilvánosság” helyreállításában (Kubik 1989b). Bakuniak és Nowak (1987) tudásszociológiai rekonstrukciójukban úgy találták, hogy a Szolidaritáshoz kapcsolódó új eszmék és cselekvési minták forrása a résztvevők számára túlnyomóan az eseményekben (tüntetéseken) való — aktív, vagy csupán gondolati, szimbolikus — részvétel élménye volt. A részvétel, mely az egyént valamennyi szerepében megragadta, tette lehetővé olyan közös érzelmek, olyan közvélemény kialakulását, aminek talaján „a valóság konstruálásának kollektív dinamikája” (A. Schütz) formálódhatott. Warneken említi, hogy 1989 őszén a keletnémet tüntetők legtöbbször használt jelszava: „A nép mi vagyunk!” (Wir sind das Volk) nemcsak új ellenzéki öntudatot fejezett ki, hanem egy új kategorizálást is, amiben a pártállam hivatalos képviselői („Volkspolizei”, „Volkszeitungen” stb.) a „nép” körén kívül, az új határvonal túlsó oldalára kerültek (Warneken 1991a:8—9). (Világos a párhuzam Budapesttel: ott is egy új identitás reprezentálása-megalkotása folyt és egy szimbolikus határ meghúzása.)

A „határ” metaforánál maradván: milyen határt kellett azoknak átlépni, akik elmentek a tüntetésre? Hogyan működött a pártállam hatalma, hogy olyan hosszú ideig a társadalom túlnyomó többsége meg sem kísérelte, el sem gondolta e határ átlépését — tehát a nyilvános „másként gondolkodást”? A hatalomnak itt — Foucault nyomán, Eric Wolf terminusaival — arról a „negyedik alakjáról” van szó, amely az emberek öntudatának „kormányzását” jelenti. Ez Wolf szerint a „strukturális hatalom”, amely képes „strukturálni másokban a cselekvés lehetséges mezőit” (Foucault 1984:428; Wolf 1990:586). „A strukturális hatalom formálja a cselekvés társadalmi mezőjét oly módon, hogy a viselkedés egyes módjait lehetségessé, míg más módjait kevésbé lehetségessé vagy lehetetlenné teszi.” A strukturális hatalom ezért befolyásolja, sőt uralma alatt tartja a világ észlelését. „A hatalom így sohasem külsődleges a jelentés számára — benne lakik a jelentésben és küzd stabilizálásáért és védelméért” (Wolf 1990:593). A hatalom nem csupán az elnyomás viszonya, mivel aktívan formál olyan egyéneket, akik megfelelnek az általa alkotott rend követelményeinek (Foucault, 1979:194). Václav Hável a lehetséges és lehetetlen között az emberek tudatába beültetett és általuk elfogadott határra célozott, amikor arról beszélt: a prágai tüntetők 1989 novemberében átléptek az „el-

lentmondás vonalán”, amely „minden egyén lényében ott húzódott”. „Mindannyian hozzászoktunk a totális rendszerhez, elfogadtuk, mint megváltoztathatatlan tény” — mondta Hável 1990-es újívi beszédében — „és ezzel hozzájárultunk működtetéséhez”. Magyarországon ezt a határt március 15-e előtt már jelentős csoportok átlépték, maga a tüntetés azonban nyilvánosan és tömegesen eltörölte az állammal szembeni tehetetlenség demoralizáló tudatát. Ebben az értelemben a tüntetés egy „egzisztenciális forradalom” része volt, amely felrázott „a meghunyászkodás és az öncenzúra sok év alatt kifejlődött lélektani megszokásaiból” (Schöpflin et al. 1988:45) és megteremtette a lehetőséget a társadalom önszerveződésére. Mások az önbizalmat bénító „várázslat” megszűnéséről írtak (Beck 1988:51).

Az említett „határ” elhelyezhető, leírható a „morális rend” keretében is. Mary Douglas szerint a morális rend voltaképp azoknak a szimbolikus határoknak a rendszere, melyek átszövik a mindennapi élet egész tereumát. „Tiszta” és „szennyes”, „szent” és „profán” (stb.) fogalom párijai mellett témánk szempontjából különösen fontosak azok a határok, amelyek az „eleve meghatározott” tereumot elválasztják a szabad döntés, tehát az erkölcsi felelősség alá tartozó területtől. Mindegyik határhoz meghatározott cselekvésmenetek és hozzájuk fűződő morális elkötelezettség tartoznak: így többé-kevésbé közösen tiszteletben tartott határaival a „morális rend” képes biztosítani a társadalmi interakció folyamatosságát.⁴

A morális elkötelezettség szerint nem az egyes emberek tudatába bezárt szubjektív állásfoglalás, hanem olyan kulturális konstrukció, amely a szimbolikus cselekvések rendszerében és a róluk való diszkurzusban megragadható (vö. Wuthnow 1987).

A szimbolikus viselkedés a társadalom életének nyugodt, megállapodott szakaszaiban a morális rendet jeleníti meg, erősíti és igazolja. Ha a morális kötelezettségek bizonytalanná válnak, például azért, mert a társadalom szereplői közt újak jelennek meg, bővíül a lehetséges választások köre, bonyolultabbá válik a viszony a szereplők közt, mint Magyarországon 1989-ben, — a kétkedésnek ez az időszaka általában felfokozott aktivitást, kreativitást vált ki a szimbolikus szférában (Wuthnow 1987:120 — 123, 344 — 345; Wuthnow — Witten 1988:55). Kulturális formák dramatizálják (tisztázzák, artikulálják, módosítják) a morális kötelezettségek természetét, a társadalom szereplőinek pozícióit, egymáshoz való viszonyukat, érdekeiket.

Durkheim nyomán a rítus fogalmához az kapcsolódik, hogy kollektív reprezentációként, a társadalom adott szerkezetét jeleníti meg szimbolikusan s ezzel meg is erősíti. Ezzel a nézettel szemben újabb kutatások hangsúlyozzák, hogy a rítusok iránt éppen a kétség, a bizonytalanság időszakaiban támad társadalmi igény, a rítus az ellentéteknek, a társadalom megosztottságának, az éppen folyó szakadásnak a kifejezését, artikulálását is szolgálhatja. Eszköze lehet a konszenzus megbontásának, megváltoztatásának — új elkötelezettségek, új közösség-tudat kialakításának (vö. Turner 1989:108 — 114, 131).

Az antropológiai rítus-elmélet alapján föltelelezhető, a március 15-i tüntetésnek mint rítusnak a sikerét, vonzerejét az is növelte, hogy egy mélyülő társadalmi-politikai válságban sokan érezték szükségét, hogy a tisztázás re-

ményében ehhez a kollektív, szimbolikus cselekvéshez csatlakozzanak. Nem azért tehát, mintha szilárdan kialakult ellenzéki politikai meggyőződésüket akarták volna kifejezni, hanem éppen fordítva, azért, mert bizonytalannak érezték magukat.

A rítusnak sokértelműsége révén hatalmas lehetősége van, hogy a résztvevőkben fölkeltse az összetartozás, közösség élményét. A résztvevők különböző kulturális környezetből jöhetnek, magának a rítusnak a mondanivalóját is értelmezhetik különböző módon, ennek ellenére átéli összetartozásukat. Ez az élmény hasonló lehet ahhoz, ahogy az emberek a nemzet egységét elképzelik, illetve a rítusban az osztályokat, műveltségi rétegeket átfogó összetartozás-tudatnak a megtapasztalása kézenfekvően idézheti az emberek tudatába a hasonlóan átfogóan elképzelt nemzet fogalmát. Mészöly Miklós a *Hitel* március 29. számában arról írt, hogy a tüntetésben a nemzetet „föl-emelően éretnek” találta „egy mindent átjáró, végső próbára kényszerítő válsághelyzetben”. (Vagyis: a fegyvelmezetten tüntető ellenzéket további bizonyítás nélkül, magától értetődően azonosnak tekintette a nemzettel.)

A közösségi tudat, a hovatartozás érzésén túl azonban magatartásokra, morális választásokra (határookra) is tanítja a rítus a résztvevőket. „A rítus megtanítja az embereket, hogy kulturális alapelvekben higgyenek, mert olyan élményeket hoz létre, amelyekben[ezek] fölfoghatóak számukra” (Valeri 1985:X). A tüntetés tehát nemcsak megmutatta az ellenzéket, hanem tétovázó résztvevőiből a hosszú menet alatt létre is hozta.

TÖRTÉNELEM — SZIMBOLIKUS MEZŐBEN

Végül — még ha vizsgálatunkat a március 15-i tüntetés kulturális-szimbolikus aspektusaira korlátozzuk is — meg kell kísérelnünk ennek az epizódnak az elhelyezését a magyar rendszerváltás folyamatában. Ilyen kísérletet tett már Bruszt László és David Stark (1991). A két szemben álló fél képét megrajzolva rámutattak, hogy, a közhittel ellentétben, az MSZMP ereje-uralma gyenge volt (vö. Post-Communist Eastern Europe 1990:157), vezetését „a társadalomtól való félelem” töltötte el és a rettegés 1956 kísérletétől. Ha a kétféle — a hivatalos és az ellenzéki — demonstrációt mint párbeszédet fogjuk fel, illetve megpróbáljuk rekonstruálni, miként értelmezte a hatalom az ellenzéki megmozdulásokat, ezt a gyengeséget nagyon is figyelembe kell venni. Az igen széttagoltan induló ellenzéki szervezeteket viszont március előtt éppen a pártvonal keményedése terelte egy táborba s győzte meg arról, hogy a kompromisszumos reformok kialakítása helyett a teljes konfrontációra kell áttérni. Ekkor jött március 15-e. „A március 15-i tüntetés volt az a megjelenítő akció, amely lehetővé tette egy olyan ellenzéki identitás kölcsönös fölismerését, mely állap a tüntetésben részt vevő különböző szervezetek határain... A (tüntetés) indította el a politikai tér határvonalaikat újrajrészolását, a hivatalosság és az ellenzék szembenállása jegyében. ...A tüntetés volt a nyilvános jeladás arról, hogy a másként gondolkozók a konfrontáció politikáját is játszani tudják.” (Bruszt — Stark 1991:24)

Március 15-e után — mint ismeretes — rendkívüli mértékben felgyorsult mindkét oldalon a politikai tevékenység. Nyolc nappal később, március 23-án a Független Jogászszövetség védnöksége alatt 8 alternatív szervezet megalakította az Ellenzéki Kerekasztalt. Nemsokára megindultak a tárgyalások az MSZMP-vel is. A párt oldalán megerősödött a reformszárny, Németh Miklós április 25-én függetlenítette magát a pártvezetéstől, Kádár Jánost május 8-án fölmentették pártelnöki, politikai bizottsági tagságából. A márciusi tüntetés bevezette a párhuzamos tömegtüntetéseket mint a politikai reprezentáció új formáját. Május 1. ismét az ellenzék szimbolikus főlényét hozta. Közben „egyre hangosabban ketyegett az idő-bomba” (Bruszt — Stark 1991:30).

Június 16., október 23. közeledtével a pártnak választania kellett: vagy szert tesz az együtt-ünneplést biztosító arculatra, vagy szembenéz a katasztrofális népszerűségvesztéssel, erőszakos elfojtási kísérlet esetén pedig 1956 szellemének szabadon eresztésével.

Konfrontációk, hosszú tartamú, mély, a társadalom fő szervező elveit érintő válságok lefolyásának vizsgálatára Victor Turner a „társadalmi dráma” modelljét dolgozta ki. Mint a „processzuális antropológia” képviselőjét, Turner elsősorban az eseményeknek, a szimbolikus formák bevetésének időbeli dinamikája érdekelte és a konfliktus kibontakozásának, és megoldásának „dramaturgiája”, időbeli szakaszai. Alapkutatásait afrikai falvakban végezte, de később modelljét a középkori angol, izlandi történelem egyes eseményeire is alkalmazta, a mexikói forradalom, sőt a Watergate-botrány példáin is kipróbálta, és úgy ítélte meg, általános érvénye van (Turner 1974, 1989; Vincent 1990:353 — 357).

Turner a társadalmi drámákban négy szakaszt különböztet meg (részben van Gennep *Rites de passage* elmélete nyomán): 1. törés, 2. mélyülő krízis, 3. helyreállító akciók, 4. újraintegrálás vagy a szakadás nyilvános elismerése. A szakaszok („felvonások”) egymásutánja általános érvényű, bár vannak befejezetlen társadalmi drámák is. Mindegyik szakaszhoz eltérő nyelvezet, kifejezési mód, retorika tartozik, sőt azonos szimbólumoknak is változik a jelentése és értéke a dráma újabb szakaszaiban.⁵

Ebben a vázlatos ismertetésben Turner elképzelése túlságosan sematikusnak, leegyszerűsítőnek tűnhet. Nem is az a célom, hogy a magyar átmenet eseményeit, március 15-ét megpróbáljam besorolni ebbe a modellbe. Érzékeltetni szeretném csupán, hogy az események egymásutánjának van (lehet) bizonyos sajátos dinamikája, vissza nem fordítható rendje, logikája. Az események tapasztalatai akumulálódnak s meghatározzák a következő helyzet megoldási lehetőségeit. Példánknál maradva, a március 15-i tüntetés még határozottan a törést, a krízis felszínre hozását szolgálta. Ezzel szemben Nagy Imre temetésén már nagy szerephez jutottak az újraintegráló törekvések. Így szerintem nem indokolt június 16-át a válság, a konfrontáció csúcspontjaként értelmezni — sokkal inkább tekinthető, egy már eldőlt küzdelem után, az 1956-os platformon induló integrálódás ünnepélyes, szimbolikus visszaigazolásának.⁶

A társadalmi drámák maradandó nyomot hagynak az emberekben — írja Turner. A lefolyásuk során kialakult konfrontációt, szakadást, kiegyezést kifejező metaforák, rítusok megmaradnak az emlékezetben és bekerülnek abba a forgatókönyv-repertoárba, amit egy következő dráma megoldásánál elővehetnek. Ez az elképzelés közel áll ahhoz a felfogáshoz, mely a kultúrát „szerszámosládának” tekinti, benne szimbólumokkal, történetekkel, rítusokkal, világfelfogásokkal, amelyekből szükség szerint különféle konfigurációkban „cselekvési stratégiák” állíthatók össze. Az egyes társadalmak kulturális szerszámosládájának más-más tartalma, s ez befolyásolja cselekvésüket. A kultúra eszerint nem annyira azzal irányítja az emberek cselekvéseit, hogy célokat, „értékeket” tűz ki eléjük, hanem eszközkészletet, cselekvési stratégiákat ad a kezük ügyébe, s az emberek — így az elmélet — hajlandók olyan célokat választani, amelyeknek eléréséhez el vannak látva a szükséges kulturális eszközökkel (Swidler 1986).

A korábbi levert (mégis győztes) forradalmak emléke így (talán) nem pusztán hatásos metaforákat adott az ellenzéknek 1989-ben, hanem — szinte a politikusok (mindkét oldalon) szándékaitól függetlenül — mintákkal szolgálhatott az adott krízishelyzet érzékeléséhez, értelmezéséhez és a cselekvési stratégiák kialakításához (binnen volt a szerszámosládában — márcsak azért is, mert például a március 15-i tüntetés ráirányította a figyelmet). Annak eldöntése, hogy egy politikai demonstráció békés marad, vagy véressé válik, a hatalom kezében van. 1956-ban a tüntetők épp olyan békésen indultak, mint 1848-ban a márciusi ifjak. Ennek ellenére ez a kulturális háttér a hatalom szemében kísértetiessé tehetette a derűs, magabiztos menetet. A történelmi előzmények tudata, szimbolikája így tényleges alakítója lehetett annak, ami történt s ami nem történt.

Más visszatekintő kommentárok a történelmi tüntetések szimbolikájában a „hatalom — társadalom”, „pártállam — civil társadalom” nyílt konfrontációjának vállalása helyett valamely „jelmez”, megkerülő, kisebb értékű megoldást látnak. 1989 őszének jóval későbbi nagy külföldi tömegtüntetéseiben szintén fölfedezhetjük a várható erőszakkal szembeni védekezés szimbolikus gesztusait. Az NDK-ban, Csehszlovákiában, Bulgáriában a tüntetők az égő gyertyákkal „azoknak a templomoknak egy-egy darabját vitték magukkal az utcára, ahol a politikai tiltakozás oly hosszú időn át menedéket talált”. A gesztus nemcsak kifejezte, meg is kívánta a békés magatartást, hiszen aki fél kezében gyertyát tart, másikkal ernyőt formál mögé, nem tud utcakövet feszegetni (Warneken 1991a:9).

A magyar rendszerváltás szembetűnő történelmi szimbolikája sajátos magyar vonásnak tűnik (összekapcsolhatónak a magyar nemzettudat sajátos történelmi hagyományjaival — de nemcsak azzal. Vö. Sugár 1969). A „nemzeti stílus a rendszerváltásban” téma más oldalról is megközelíthető. S. N. Eisenstadt az összehasonlító makro-történelem szemszögéből mutatta ki, hogy az egyes európai (és tengerentúli) társadalmakban a különböző konstellációkban összekapcsolódó elitek és a periféria viszonya különböző tartós, strukturális mintákat mutat. A szereplők és eszméik változnak a centrumban is, a peremeken is, de a viszonyuk hasonló marad. Abban az újra- és újraismétlődő folyamatban,

melynek során a hátrányos helyzetű perifériák megindulnak és birtokba veszik a központot, a forradalom „nemzeti stílusai” alakulhatnak ki (vö. Eisenstadt et al. 1987)⁷. Kelet-Közép-Európa esetében számolni lehet nemzeti „rendszerváltó rutinok” kialakulásával is, ami a forradalmak mellett a külső beavatkozással végrchajtott rendszerváltozásokat is felöleli. Ezzel kapcsolatban nem kell valamely lélektani, földrajzi-történeti meghatározottságra gondolni, a variáció föltehetően a kulturális szférán belüli különbségekkel értelmezhető.

Ezt a gondolatmenetet alátámaszthatja egy másik kelet-közép-európai átmenet példája is. Az *East European Politics and Society* című folyóirat 1990. tavaszi körkérdésére adott válaszokban olvasható: „Csehszlovákia zökkenőmentesen váltott egyik rezsimről a másikra. Ugyanaz a csehszlovák parlament, mely 1989 őszéig egyhangúlag Európa legkonzervatívabb kommunista rendszerének intézkedéseit szavazta meg, most egyhangúlag az ellenzéki Václav Havelt választotta elnöknek. Van-e egyáltalán bármilyen különbség ennek az országnak 1918-ban Habsburg-uralomról saját uralomra, 1938-ban demokráciáról tekintélyelvű uralomra, 1945-ben megint demokráciára és végül 1948-ban a kommunizmusra történt egyaránt sima átmenetei közt? Az infrastruktúra mindegyik alkalommal sértetlen maradt, az államigazgatás a helyén maradt, kevesebb áldozat volt, mint bárhol másutt” (Post-Communist Eastern Europe 1990:156).

Hasonló gondolatokon töprengett már korábban Jacques Rupnik, akít különösen megrendített a sztálinizmus önkéntes bevezetése 1948-ban — anélkül, hogy az ország katonai megszállás alatt lett volna és a rendszerváltást szovjet nyomás erőltette volna. Szerinte szimbolikus öngyilkosság volt az is, ahogy a Dubcek-vezetés 1968-ban ellenállás nélkül bevárta irodájában, hogy letartóztassák (Rupnik 1982). Rupnik kétségtelenül szívesebben látott volna kevesebb készséget a rendszerváltások elfogadására, bár nem lehet tagadni ennek a racionális gyakorlatnak a társadalmi előnyeit.

Ez a dolgozat rá kívánta irányítani a figyelmet a magyar politikai átmenetben a tömegmozdulásokra, a közvélemény átalakulására, a történeti tudat és a nemzeti-társadalmi identitás szimbólumaiért vívott harcra — általában a „szimbolikus mező” jelentőségére a hatalom megszerzésében s elvesztésében.

A tömegdemonstrációk és az előttük, utánuk, körülöttük zajló közéleti harcok sokkal aktívabb, dinamikusabb kezdeményezőbb képet mutatnak a magyar társadalom viselkedéséről, mint amelyet a jelentős részben fanyar hangulatú magyar tranzitológiai irodalom rajzol. Ha az átmenetet, a rendszerváltást szükségszerűnek tartjuk, abban a tényben, hogy Magyarországon a tömegek ehhez szükséges mobilizálását, a hatalommal való konfrontációkat a szimbolikus mezőben lehetett nagyrészt lebonyolítani (erőszak nélkül), ebben a kulturális kreativitás és egy hajlékony kifejezőkészséggel rendelkező politikai kultúra, tárgyalóképesség megnyilvánulását láthatjuk. A magyar átalakulás — a lengyel mellett — így elől járhatott a régióban, és jelentős politikai segítséget adhatott

azoknak az országoknak, ahol később a néptömegeknek kezdetlegesebb, artikulálatlanabb formák közt kellett a hatalommal szemben a konfrontációt vállalni.

A bemutatott gondolatmenet általában aláhúzza a szimbolikus, kulturális szféra jelentőségét a politikai folyamatokban (vö. Wilentz 1985). Olyan rítusok, szimbolikus cselekmények, mint a március 15-i budapesti ellenzéki tüntetés, lényeges eltolódást hoztak a hatalmi viszonyokban, a korábbi konszenzus alapját tevő alkalmazkodási, meghunyászkodási szerződés tömeges felmondásában.

Mindez messzemenően igazolja, hogy a szimbolikus szféra a társadalmi, politikai folyamatoknak nem pusztán járulékos, mintegy díszítő eleme, nem csupán ruha a valóság testén, hanem a valóság cselekvő módja, az a közeg, amelyben a történelem történik.

JEGYZETEK

* A dolgozat külföldön, idegen hallgatóság számára készült, célja az volt, hogy tájékoztatást adjon a magyarországi átalakulás kulturális és társadalmi kontextusáról. Ebből a változathoz, amely az MTA Politikai Tudományok Intézet Politikai Tudásszociológia programjának keretében készült, igyekeztem kihagyni a magyar olvasó számára magától értetődő részleteket. Sajnos, a március 15-i tüntetés résztvevőinek összetételéről, politikai nézeteiről, hangulatáról nem áll rendelkezésünkre olyan kiváló forrás, mint Lipcsében, ahol a keletnémet Zentralinstitut für Jugendforschung legalábbis három tüntetési napon 2000-2000 résztvevőt társadalmi pozíciójáról, iskolázottságáról, politikai véleményéről kikérdezett, és Kelet-Berlinben, Lipcsében, ahol rendszeresen dokumentálták a transzparenszeket, szavalókórusokat, összegyűjtötték az amatőr fotókat és számos személyes visszaemlékezést jegyeztek le. (Warneken 1991a:11). Megköszönöm Dr. Szent-Iványi Istvánnak, aki 1989-ben kollégám volt az MTA Néprajzi Kutatóintézetében, a tüntetés szervezéséről adott felvilágosításokat, Nagy Piroskának, hogy betekinthessem a demonstrációról készített fényképeibe. Mindezek ellenére a kíváncsnál jóval nagyobb mértékben kell támaszkodnom személyes benyomásokra, empátia alapján tett intuitív értelmezésekre.

¹ Ezt a benyomást erősíthette, hogy Nyugat-Európában az utcai tiltakozó demonstráció időközben mintegy a kormányok és a néptömegek párbeszédének bevett, békés formájává vált. A nyugatnémet Belügyminisztérium 1968-tól „tüntetésstatisztikákat” ad ki, évente többezres tételszámokkal (a csúcs 1983, 9237 tüntetéssel, Warneken 1991a; Balistier 1991:259). A békés utcai demonstrációkat a század elejétől a munkásmozgalom vezette be a politikai gyakorlatba, az utóbbi évtizedek tüntetésesei azonban, mint a német példák mutatják, már főként emberi jogi, környezetvédelmi, fegyverkezéssel ellenes célokat indultak — mégpedig nagy számban annak ellenére, hogy legtöbbjük nem tudta a kormányzat döntéseit befolyásolni, megváltoztatni (Balistier 1991). Az élénk nyugatnémet tüntető gyakorlat fényében az NDK-ban, Magyarországon — kezdetben ugyancsak ökológiai okokból és emberi jogok konkrét megsértései ellen indított — tüntetéseket mintegy a nyugati divat továbbharapódzásának is lehetne tekinteni. Gyökeresen eltérő politikai-társadalmi minőségűk azonban világosan kitűnik „rendszerrobbantó” hatásukból (Warneken 1991a:7).

² „Fejti György, az MSZMP titkára azt a hírt, hogy a Televízió előtt a felvonulók *jelképesen* lefoglalják az intézményt, úgy értelmezte, hogy nem le, hanem *elfoglalják*, s azt üzenete vissza, hogy 'ne játsszanak a tűzzel'. Az ilyen üzenetek mögött persze ma egész Kelet- és Kelet-Közép-Európa hatalmi hiszterizálódása húzódik, a Baltikumtól Koszovóig...” (Sándor 1990:36).

³ A tüntetés kifejező erejét növelte, hogy egy „hivatalos” megemlékezéssel szembeállítva került rá sor. Nemzeti egységet kifejezni hivatott emléknapok kettős, megosztott megünneplése különösen erős jelképes eszköz elvi szakadás, szakadási szándék kifejezésére. Tanulságos

összevetést kínál például Franciaországban a második világháború után: a kommunista és gaulle-ista vetélkedő megemlékezések... az emlékeztetést vívott csata" története (vö. Namer 1983; Herberich-Marx — Raphaël 1989 — 1990).

⁴ Akkor is, ha mint Hável példájában, össztársadalmilag a „politikai lojalitás”, a meghunyászkodás az elfogadott.

⁵ Az egyes szakaszok jellemzői a következők:

1. *Törés*. Ez indítja a „társadalmi drámát”. Így személy vagy csoport szándékosan megtöri az adott társadalom valamely alapvető normáját, mely a részek közötti viszonyt, érintkezést szabályozza. Ez az engedetlenség nem feltétlenül bűnnek, bár hasonlíthat hozzá. Mindig van benne ugyanis altruisztikus vonás, a bűn viszont egoisztikus. A szimbolikus törés szembe fordulást vagy összeütközést vált ki a társadalmon belül. Nem lehet visszavonni.

2. *Mélyülő krízis*. Az antagonizmus lépcsőként fokozódik és nyilvánosságra hozza a szemben álló felek közti, addig rejtett, informális módon a magánszférában kezelt ellentéteket. Nő a veszélyérzet, a fenyegetettség tudata, az izgatottság. Turner afrikai vizsgálatai azt mutatták, hogy az ellentéteknek ez a kibontása nem áll meg addig, míg el nem éri az adott társadalom valamely alapvető szerkezeti feszültségét, törésvonalát.

3. *Helyreállító akciók*. A krízis elhatárolására, lassítására és új nyugalmi állapot előkészítésére alkalmazkodó, újrendező mechanizmusok lépnek működésbe. Az eljárások lehetnek formalizáltak, például jogi aktusok, nyilvános rítusok. A szemben álló felek folyamodhatnak erőszakhoz, harchoz, forradalomhoz, elfojtáshoz.

4. *Újraintegrálás vagy a szakadás nyilvános elismerése*. A társadalom megzavart rendjének módosított helyreállítása vagy a helyrehozhatatlan szakadás tudomásulvétele. Ez utóbbi jelentheti, hogy a konfrontációban alul maradt fél kiválik (a ndembuk közt például a faluból kiköltözve új települést alapít). Turner rámutat azonban, hogy még a „társadalom” ilyen szétszakadása esetén is fennmarad a szétváló felek közt a „communitas”, amely az ő szóhasználatában a szervezett, strukturált társadalommal szemben tág és laza, informális, egalitáriánus összetartozás-tudatot jelent. A politikai, rituális szakadás tehát nem szünteti meg minden kohéziót és kontinuitást: konfliktus és kohézió az érem két oldala (Turner 1974:45), néhány generáció után a disszidensek visszaköltözhetnek.

⁶ Nagy Imre temetésén a tömegben látható táblák, zászlók, jelvények már mintegy azt jelenítették meg, hogy a magyar társadalom földrajzi, foglalkozás szerinti, társadalmi hovatartozását tekintve mennyire különböző csoportjai vannak jelen — az egész társadalom képviselőitében. Ugyanezt fejezték ki a tv által hosszán közvetített koszorúzási ceremóniák. A ravatal mellett díszőrséget állt Németh Miklós, Pozsgay Imre is.

⁷ A forradalom mint kulturális forma — rítus, jelvények, intézmények stb. — is megteremti hagyományát. Franciaországban az összes későbbi forradalom az „először színre vitt darab” új előadása volt. A francia példa hatása egyébként az ország határán túl is érvényesült, így az 1848-as forradalmakban, Magyarországon is, vagy az októberi forradalomban 1917-ben (Ozouf 1989, Deme 1991).

HIVATKOZÁSOK

Ash, Timothy Garton 1990. *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. New York: Random House.

Bakuniak, Grzegorz — Krzysztof Nowak 1987. The creation of a collective identity in a social movement. The case of „Solidarnosc” in Poland. *Theory and Society*, 16. 401—429.

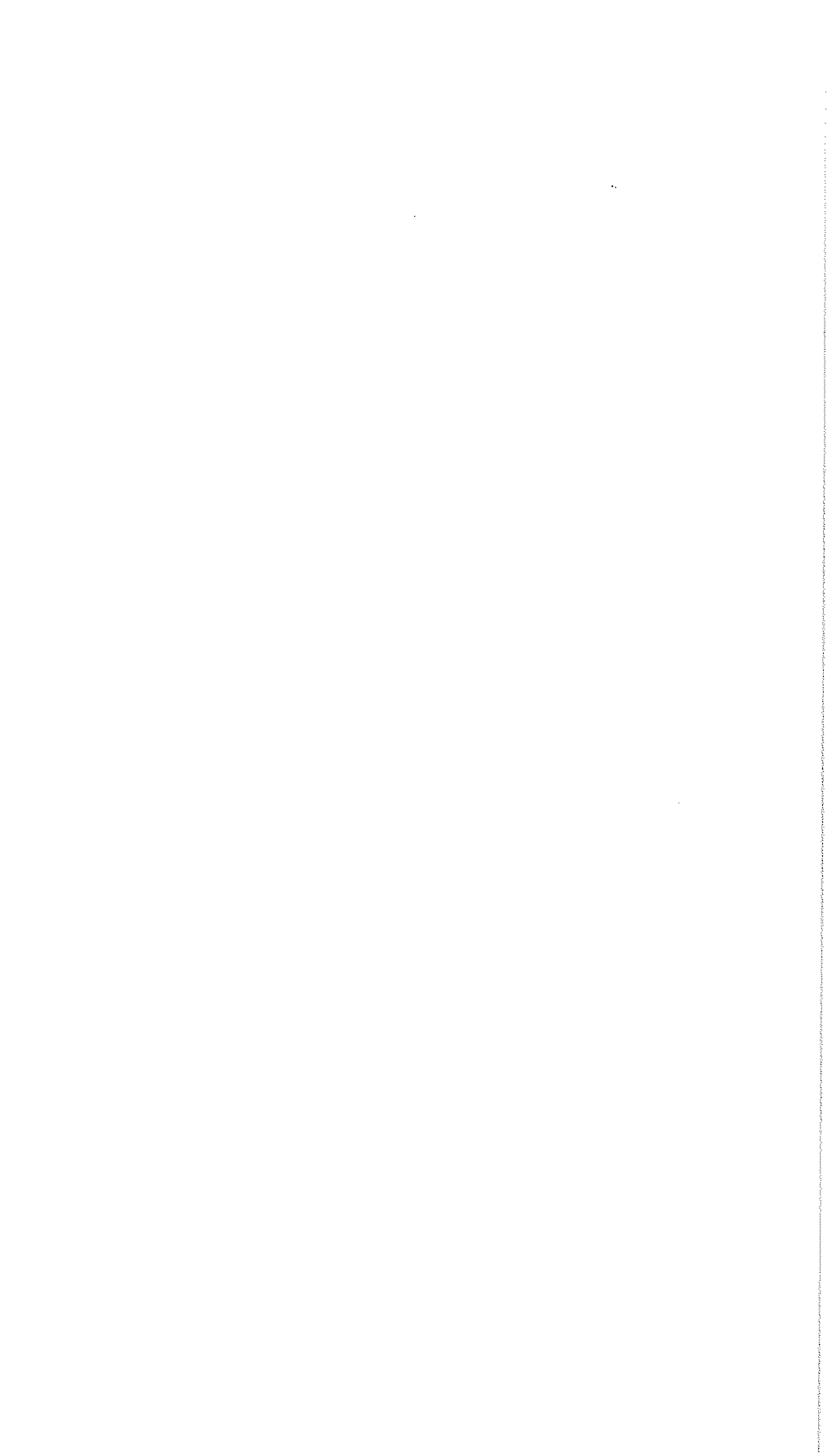
Balistier, Thomas 1991. Strassenprotest in der Bundesrepublik Deutschland. Einige Entwicklungen, Besonderheiten und Novitäten in den Jahren 1979 bis 1983. In: Warneken (Hg.) 1991:257—281.

Beck László 1989. Tüntetés és reprezentáció. *Mozgó Világ*, 4. 51—54.

Bourdieu, Pierre 1985. Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 1. 7—22.

- Bruszt László — Simon János 1990. *A (le)csendes(ített) többség*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Bruszt László — David Stark 1991. Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition. Cornell Project of Comparative Institutional Analysis. Working Papers on Transition from Socialism, No.90.10. Ithaca, N.Y.
- Dávidházi Péter 1990. A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 94. 341 — 359.
- Deme László 1991. Echoes of the French Revolution in 1848 in Hungary. *East European Quarterly*, XXV,1. 101 — 115.
- Eisenstadt, S. N. — L. Roniger — A. Seligman 1987. *Center Formation, Protest Movements, and Class Structures in Europe and the United States*. New York: New York University Press.
- Erdősi Sándor — Dankánics Mária 1989. Fiatalok 1956-ról 1981-ben. *Mozgó Világ*, 4. 55 — 60.
- Foucault, Michel 1979. *Discipline and Punish; Birth of the Prison*. New York: Cornell University Press.
- Foucault, Michel 1984. The Subject and Power. In: Wallis, Brian (ed.) *Art after Modernism: Rethinking Representation*. New York: New Museum of Contemporary Art. 417 — 432.
- Fulbrook, Mary 1987. The State and the Transformation of Political Legitimacy in East and West Germany Since 1945. *Comparative Studies in Society and History*, Vol.29. 211 — 244.
- Gadó János 1989. Két tüntetés. *Mozgó Világ*, 4. 52 — 53.
- Gal, Susan 1991. Bartók's funeral: representation of Europe in Hungarian political rhetoric. *American Ethnologist*, Vol. 440 — 458.
- Glatz Ferenc 1988. *Nemzeti kultúra — kulturált nemzet*. Budapest: Kossuth.
- Hann, C. M. 1990. Socialism and King Stephen's Right Hand. *Religion in Communist Lands*, Vol. 18. 4 — 24.
- Heller Mária — Némedi Dénes — Rényi Ágnes 1990. Vázlat a nyilvánosság-fogalom értelmezéséhez. In: *Tükör által homályosan. Tanulmányok az icéológiáról*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Herberich-Marx, Geneviève — Freddy Raphaël 1989 — 1990. La Construction de l'oubli dans la France contemporaine. *Revue des Sciences Sociales de la France de l'Est*, 17. 192 — 210.
- Jakubowska, Longina 1990. Political Drama in Poland: The Use of National Symbols. *Anthropology Today*, Vol.6, No.4.10 — 13.
- Kende Péter 1991. *A párizsi toronyból*. Budapest: Cserépfalvi.
- [Krassó György] é.n. [1991] *Maradj velünk! Krassó György írásai*. Magánzárka Kiadó.
- Kurti, László 1990. People vs. the State: Political Rituals in Contemporary Hungary. *Anthropology Today*, Vol.6, No.2. 5 — 8.
- Kubik, Jan 1989a. Polish May Day Celebration in the 1970s and in 1981. An Essay on the Symbolic Dimension of a Struggle for Political Legitimacy. *The Polish Review*, Vol. XXXIV, No.2. 99 — 116.
- 1989b. *John Paul II's First Visit to Poland and the Collapse of the Official Marxist-Leninist Discourse*. Harvard University, Center for Research on Politics and Social Organization. Working Paper Series
- Leach, Edmund 1984. Conclusion. In: Stuart Plattner — Edward M. Bruner. (eds.) *Text, Play and Story: The Construction and Reconstruction of Self and Society*. 1983 Proceedings of the American Ethnological Society. Washington: American Ethnological Society. 356 — 364.
- Lengyel László 1991. *Micsoda év!* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Margócsy István (vál. és szerk.) 1988. *Jöjjön el a te országod. Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*. Budapest: Szabad Tér Kiadó.
- La Mémoire des Français 1986. Quarante ans de commémorations de la seconde guerre mondiale*. Paris: Éditions de la CNRS.
- Namer, Gérard 1983. *Batailles pour la mémoire. La Commémoration en France 1944 — 1982*. Paris.

- Ozouf, Mona 1989. Revolution. In: François Furet — Mona Ozouf (eds.) *A Critical Dictionary of the French Revolution*. Cambridge MA-London: Harvard University Press. 124—136.
- Post-Communist Eastern Europe 1990. Post-Communist Eastern Europe: A Survey of Opinion. *East European Politics and Society*, Vol.4, No.2. 153—205.
- Rockenbauer Zoltán 1989. Nemzeti ünnep. Budapest. *Beszélő*, 26. 83—84.
- Rupnik, Jacques 1982. The Roots of Czech Stalinism. In: Raphael Samuel — Gareth Stedman Jones (eds.) *Cultures, Ideology and Politics. Essays for Eric Hobsbawm*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Sándor Iván 1990. *Vízkeresztől karácsonyig. A nyolcvankilences esztendő*. Budapest: Forrás-Gondolat.
- Schöpflin, George — Rudolf Tőkés — Iván Völgyes 1988. Leadership Change and Crisis in Hungary. *Problems of Communism*, Vol. XXXVI, No.6. 23—46.
- Slotkin, Richard 1986. Myth and the Production of History. In: Sacvan Bercovitch — Myra Jehlen (eds.) *Ideology and Classic American Literature*. Cambridge University Press, 70—90.
- Sugar, Peter F. 1969. External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism. In: Peter F. Sugar and Ivo J. Lederer (eds.) *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle and London: University of Washington Press.
- Swidler, Ann 1986. Culture in Action: Symbols and Strategies. *American Sociological Review*, Vol.57. 273—286.
- Turner, Victor 1974. *Dramas, Fields and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- 1989. *Vom Ritual zum Theater: der Ernst des menschlichen Spiels*. Frankfurt/Main: Campus Verlag.
- Valeri, Valerio 1985. *Kingship and Sacrifice; Ritual and Society in Ancient Hawaii*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Vincent, Joan 1990. *Anthropology and Politics. Vision, Tradition and Trend*. Tucson: University of Arizona Press.
- Wolf, Eric R. 1990. Distinguished Lecture: Facing Power — Old Insights, New Questions. *American Anthropologist*, Vol.92. 586—596.
- Warneken, Bernd Jürgen 1991a „Die Strasse ist die Tribüne des Volkes”. Ein Vorwort. In: *Massenmedium Strasse*. 7—16.
- 1991b „Die friedliche Gewalt des Volkswillens”. Muster und Deutungsmuster von Demonstrationen in deutschen Kaiserreich. In: *Massenmedium Strasse*. 97—119.
- Warneken, Bernd Jürgen (Hg.) 1991. *Massenmedium Strasse. Zur Kulturgeschichte der Demonstration*. Frankfurt/Main: Campus Verlag.
- Wilentz, Sean 1985. Introduction. Teufelsdröckh's Dilemma: On Symbolism, Politics, and History. In: Wilentz, Sean (ed.): *Rites of Power. Symbolism, Ritual, and Politics Since the Middle Ages*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1—10.
- Wuthnow, Robert 1987. *Meaning and Moral Order: Explorations in Cultural Analysis*. Berkeley: University of California Press.
- Wuthnow, Robert — Marsha Witten 1988. New directions in the study of culture. *Annual Review of Sociology*, Vol.14. 49—67.

HUORANSZKI FERENC

A „modern” társadalmi szerződéselméletek problémái

A TÁRSADALMI SZERZŐDÉSELMÉLETEK KIALAKULÁSA

Azt a gondolatot, hogy az emberi társadalom és a politikai intézményrendszer megállapodás révén jött létre a polgárok jogainak biztosítására, feltehetőleg Lükophrón, Gorgiász tanítványa fogalmazta meg először. „Sőt, a törvény szerződés, és mint Lükophrón, a szofista mondja, mintegy kezes az egymás közti jogra...” (Arisztotelész 1984:150).

A politikai intézményrendszer kialakulásának és legitimitásának valamely „társadalmi szerződés” feltételezésével történő magyarázata azonban sokáig háttérbe szorult azon elméletek mellett, amelyek szerint a társadalom és a hatalmi struktúra isteni vagy természeti eredetű. A politikai filozófia kérdéseinek szerződéselméleti keretben történő megfogalmazása csak a 17–18. századi Európában vált uralkodóvá, bár az investitúra háborúk során egyes oklevelek hivatkoznak már bizonyos szerződésekre, amelyekkel a hatalom legitimitását kívánták igazolni.

Az újkori szerződéselméletek azonban nem az ókori görög hagyományból táplálkoztak elsősorban. Forrásuk egyrészt a Biblia lehetett (Dávid szerződést köt népével), másrészt az a római jogban található gondolat, hogy „lex est quod populus Romanus constituebat”. A legfontosabb forrás azonban maga a feudális társadalomszerveződés lehetett, amely kölcsönös szerződések rendszerére épült.¹

A 16–17. századig mindenekelőtt a hatalmi struktúra igazolására a hatalom isteni eredetének hirdetése, valamint az úgynevezett „organikus államelmélet” szolgált. Az organikus államelmélet egyházi eredetű tan; Pál írja a rómaiakhoz

intézett levelében: „Mert ahogy egy testben több tagunk van, s más a szerepe minden tagnak, sokan egy test vagyunk Krisztusban, egyenként azonban tagjai vagyunk egymásnak”.

A középkorban és később is a politikai intézményrendszert sokszor ábrázolták „organikus egészként”, amelyben a különböző rendek különböző, az egész intézményrendszer fönntartása szempontjából nélkülözhetetlen funkciókat látnak el. Bár a hatalmi struktúrának ez a „funkcionális magyarázata” a 16. századtól kezdve fokozatosan háttérbe szorul, még a 18–19. században is találkozhatunk organikus metaforákkal a szerződéselméletekben. Innen ered például az a szinte valamennyi szerződéselméletben megtalálható állítás, hogy az állam „morális egész”, amelynek „egy akarata” van.

Hogy a 17–18. században miért a szerződéselméleti keretben megfogalmazott politikai elméletek váltak uralkodóvá, annak részben történelmi, részben tudománytörténeti okai vannak. A történelmi okok közül a legfontosabb a reneszánsz, a reformáció és a vallásháborúk okozta „legitimációs krízis”. Szemmel láthatóvá vált ugyanis, hogy a hatalom esendő, sőt hogy az „isteni rend” nap mint nap megváltozik. Ez azt az érzést kelthette, hogy a hatalom nem isteni eredetű, hanem emberi „megállapodás” terméke.

Tudománytörténetileg a fordulatot Galilei „mozgástudománya” és az arisztotelészi-skolaszikus tradíció felbomlása jelentette. Galilei a mozgást oly módon magyarázta, hogy nem volt szükség többé semmilyen „cél”-ok feltételezésére, és így a 17. századtól kezdve a mechanika már csak a kauzális magyarázatot tekintette érvényesnek. Ezzel az etikában és a politikai filozófiában is megkérdőjeleződött az a feltevés, hogy létezik valamiféle objektív „telosz”, vagy objektív normatív rend, amely igazolhatja a hatalmi struktúra legitimitását. Ha pedig nem az isteni normarend, akkor csakis az emberi szándék magyarázhatja az állam létét.²

Ahogy Galilei a fizikát és Descartes a metafizikát, úgy Thomas Hobbes a politikai filozófiát kívánta az új „geometriai” módszer segítségével akként megalapozni, hogy a „végkövetkeztetései vitathatatlannak” legyenek (Hobbes 1970:39). Ez a geometriai módszer nem csupán a definíciókból, posztulátumokból és levezetett tételekből álló deduktív rendszernek, hanem az úgynevezett „rezolutív-rekompozitív” eljárásnak az alkalmazását is jelentette. A rezolutív-rekompozitív eljárás egy adott probléma racionális rekonstrukciójának eszköze volt. Valamely tárgyról alkotott „zavaros” elképzelésünket oly módon tehetjük „tisztává”, ha a tárgyat előbb elemeire bontjuk (rezolúció), majd szigorú szabályokat követve újraépítjük (rekompozíció). Hobbes elméletét (azonkívül, hogy az abszolutizmus talán legkövetkezetesebb védelmezése) ez a módszertani tudatosság emeli ki korának többi szerződéselmélete közül és teszi Hobbest az első jelentős modern politikai gondolkodóvá.³

Hobbes elméletét megelőzően a szerződéselméletek a hatalmi struktúra létrejöttét két szerződés megkötésével írták le. Az első szerződés, a „pactum unionis” (a tulajdonképpeni „társadalmi szerződés”) az úgynevezett természeti állapotban élő elszigetelt individuumokat egyesítette társadalommá. A második szerződés, a „pactum subjectionis” az előző szerződés által létrejött társadalom — amely már, a római jogból ismert módon, „jogi személyként” léphetett

fel — és az uralkodó közt kötött, és meghatározta a két fél jogait és köteleseit. Ezeket a szerződéseket történeti tényként értelmezték tehát, s ez a valaha megkötött szerződés igazolta (illetve bizonyos esetekben korlátozta) a hatalmon lévők uralmát.

Hobbes egyik legnagyobb érdeme, hogy ő volt az első, aki a szerződést nem történeti tényként, hanem hipotetikus aktusként értelmezte. Ezt az tette lehetővé, hogy ismeretelméletében határozottan elkülönítette egymástól az ismeretek két típusát: „az egyik a tények ismerete, a másik pedig annak felismerése, hogy egy állítás egy másik állításra nézve milyen következményekkel jár” (Hobbes 1970:74). Az előbbi ismeret feltétlen, és a legjobb példa rá a történelem. Az analitikus típusú ismeret ellenben hipotetikus jellegű (azaz „ha ..., akkor ...” típusú állításokban fogalmazódik meg) és független a tényektől. A társadalmi szerződés az állam filozófiai-tudományos magyarázatához szükséges *hipotézis*. Hogy történetileg megkötött-e vagy sem, az a rekonstrukció szempontjából lényegtelen.

Hobbes másik fontos újítása, hogy az állam létrejöttét egyetlen aktusként fogta fel, azaz szerinte a hatalmi struktúra egyetlen szerződés révén jött létre. Számára tehát nem az volt a lényeges, hogy valaha megkötöttek-e egy ilyen szerződést vagy sem, hanem hogy a természeti állapotban élő embereknek jól felfogott érdekük, hogy bizonyos kényszereknek vessék alá magukat. A szerződés ezt a racionális elhatározást (döntést) reprezentálja, és független minden esetleges történeti ténytől. A kérdés, amelyre válaszolnunk kell, normatív, így a tényekre (például a történeti tényekre) nem alapozhatunk. „Mert — írja Hobbes — ha az emberek a világ minden táján homokra építenék házaikat, ebből még nem következik, hogy ennek így is kell lennie” (1970:179).

Hobbes felismerése ellenére később is születtek jelentős szerződéselméletek, amelyek a társadalmi szerződést történeti tényként fogták fel. Ilyen például John Locke értekezése (1986) a polgári kormányzatról, talán az első olyan szerződéselmélet, amely a liberális politikai érték- és intézményrendszert támogatja. Locke szerződéselméletének jelentőségét bizonyítja az a hatás, amelyet műve az Egyesült Államok alkotmányának megfogalmazására gyakorolt.

A harmadik fontos szerződéselmélet, amelyet érinteni szeretnék, Rousseau műve, *A társadalmi szerződésről* (1978). Magát a társadalmi szerződést Rousseau sem tekintette történeti ténynek (erről egyébként a mű első változatában, az úgynevezett genfi kéziratban található egyik passzus is tanúskodik).

Persze nemcsak Locke, hanem Hobbes és Rousseau elméletében is sok utalást találunk történeti tényekre, és számtalanszor tapasztaljuk, hogy a „van”-ból a „kell”-re következtetnek, vagyis tényítéletekből (akár „hipotetikus tényítéletekből”) normatív állításokat próbálnak levezetni. Hume előtt azonban a normatív kérdések tárgyalásakor ezt a problémát nem vették figyelembe. Ennek ellenére ezek az elméletek is rekonstruálhatók oly módon, hogy ezt a „módszertani következtelenséget” figyelmen kívül hagyjuk. Ez óhatatlanul bizonyos „filozófiatörténeti modernizáláshoz” vezet, ami egyes esetekben a szerzők intencióinak meghamisítását eredményezheti. Kétségtelenül sok filozófiatörténeti félreértés származott már abból, hogy egyeseket mások „előzményként” értelmeztek.

Eljárásomat azonban, úgy gondolom, két érveléssel támaszthatom alá. Egyrészt nem egy bizonyos szerződéselmélet módszertanát kívánom leírni, hanem a szerződéselméleteket *általában*. Ez az eljárás óhatatlanul olyan elvonatkoztatásokat követel meg, melyek következtében az egyes gondolkodó konkrét intencióiból néha kevés marad. Viszont, és ez a második érvelés, ha igaz valami abból, hogy a filozófiatörténet „gondolkodók párbeszéde”, akkor a modern eszközök használata talán mégis hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy valamit jobban megértsünk korábbi elméletekből, a korábbi elméletek vizsgálata pedig megvilágíthat modern problémákat.

A POLITIKAI FILOZÓFIA CÉLJA ÉS A MODERN SZERZŐDÉSELMÉLETEK

Mielőtt rátérnék a szerződéselméletek kérdésére, röviden szólnom kell a politikai filozófia céljáról, feladatáról. A politikai filozófia kérdései egyfelől az etikához, másfelől a döntéselmülethez (a racionális döntések elmülethez) köthetők. Ha az etikát azon normák vizsgálataként értelmezzük, amelyeknek az egyéni cselekvések számára bizonyos döntési szituációkban irányt kell (vagy kellene) adniuk, akkor a politikai filozófia az etikának az a része, amely azt határozza meg, milyen esetekben kell az individuumnak engedelmeskednie a politikai hatalom által gyakorolt kényszernek, és milyen esetekben nem; illetve milyen esetekben kell szembeszegülnie a kényszerrel. Ez a kérdés átvezet a másik fontos problémához: mikor legitim a kényszer, azaz melyik politikai hatalom legitim és miért?

Ha az államot — Weber nyomán (1987:78) — mint legitim kényszermonopóliumot fogom fel, akkor a politikai filozófia másik kérdése a következőképpen hangzik: mely állam legitim és miért? Mielőtt rátérnék arra a problémára, hogyan lehetséges megválaszolni ezt a kérdést, és hogy a válasznak milyen kritériumoknak kell eleget tennie, a „legitim” szó két értelmét kell megkülönböztetnem.⁴

A legitimitás egyik értelmét *de facto* legitimitásnak nevezem. Akkor mondom, hogy „X állam *de facto* legitim”, ha állampolgárainak összessége vagy többsége legitimnek véli. Hogy egy adott állam *de facto* legitim-e, azt empirikus tudománynak, a szociológiának (vagy a politológiának) kell eldöntenie.

Ezzel szemben *de jure* legitim egy állam, ha normatív értelemben legitim, ha tehát az állampolgár az illető állam által gyakorolt kényszernek (ismét csak normatív értelemben) engedelmeskedni köteles, azaz ha a kényszer valamilyen módon igazolt. A *de jure* értelemben vett legitimitásnak feltétele, hogy ne igazoljon minden létező vagy lehetséges *de facto* legitim államot. Ha ezt a kikötést nem tennénk, minden *de facto* legitim állam *de jure* is legitim lehetne, ezzel pedig a politikai filozófia célja, kérdésfeltevése értelmetlenné válna. Természetesen nem elképzelhetetlen, hogy minden empirikusan létező állam *de jure* legitim, csak azt kell kikötnünk, hogy lehetségesnek kell lennie olyan államnak, amely nem legitim az adott politikai filozófiában *de jure* legitimnek tekintett államhoz viszonyítva.

A kérdés mármost az, hogyan igazolhatom, hogy egy állam *de jure* legitim? Ehhez meg kell határoznom azokat az elveket és kritériumokat, amelyekhez az adott állam intézményrendszerének igazodnia kell. Ezen elvek és kritériumok meghatározásakor segítségünkre lehet a döntésemélet és (mint látni fogjuk) a kollektív cselekvés empirikus (szociológiai) elmélete is. Ez utóbbit abban az esetben használhatjuk fel érvelésünkben, ha az állam által gyakorolt kényszert valamilyen közjószág realizálásához szükséges feltételként értelmezzük.

Lássuk, hogyan igazolja a szerződéselmélet egy állam *de jure* legitimitását? Az eljárás hasonlít az etikai normák „reflektív egyensúlyi eljárással” történő igazolására (lásd Rawls 1971). Bizonyos antropológiai posztulátumok bevezetése után azt kell megvizsgálnunk, hogy az antropológiánk által leírt embercsoport számára a kényszer milyen mértéke és formája biztosít(hat)ja az optimális együttélés feltételeit. Az eljárás lényege tehát, hogy antropológiai posztulátumainkat az igazolni kívánt államhoz, az államra vonatkozó feltevéseinket pedig a posztulált emberképhez kell igazítanunk. Ez az érvelés természetesen mindig „körben forgó”, az igazolás ereje „csupán” az antropológiai posztulátumok és az igazolni kívánt államról alkotott elképzelés plauzibilitásától, valamint a döntési szituáció értelmezésétől függ.

A szerződéselméletekben (az előzőekben leírtaknak megfelelően) a „természeti állapot” feltevése arra szolgál, hogy leírja az emberek bizonyos tulajdonságait és együttélésük módját a politikai hatalom létrejötte előtt. A „politikai hatalom létrejötte előtt” kifejezés itt természetesen nem időbeliségre, hanem logikai kapcsolatra utal. Maga a szerződés olyan döntés eredménye, amelyet racionális és önérdelküket követő egyének hoznak, a politikai intézményrendszer „kialakítása” előtt, azért, hogy együttélésük feltételeit „optimalizálják”. Hogy az „optimalizálás” kifejezés ebben az esetben mit jelent, azzal később foglalkozom.

Az a mód tehát, ahogyan a szerződéselmélet a politikai intézményrendszert (vagy azokat az elveket, amelyekhez az adott állam intézményrendszerének igazodnia kell) igazolja, bizonyos párhuzamot mutat a racionális döntések elméletével. A racionális döntések elmélete azt vizsgálja, hogy az adott preferenciákkal rendelkező egyén (vagy egyének csoportja) a lehetséges cselekvési alternatívák közül, az elérni kívánt cél bekövetkezésének valószínűségét tekintetbe véve, racionális érdekkalkulációja alapján melyik alternatívát fogja választani.

A szerződéselméletek esetében mármost nem kollektív, hanem egyéni döntéshozatalról van szó, hiszen a kollektív döntés már feltételezi egy intézményes keret létét, amelyben a döntés lezajlik, szemben a szerződéselméletekkel, amelyek ezt az intézményes keretet kívánják meghatározni.

Az individuális döntéseket tovább osztályozhatjuk annak megfelelően, hogy az egyének döntése függ-e más egyének döntésétől (illetve döntéseitől) vagy sem. Azt a döntési szituációt, amelyben döntése meghozatalakor az individuumnak a másik egyén (illetve más egyének) döntését is figyelembe kell vennie, játékelméleti szituációnak nevezzük. A játékelméleti szituációk elem-

zése komoly segédeszköz lehet a klasszikus szerződéselméletek logikai rekonstrukciója során.

A szerződéselméletek igazolási eljárásának és az individuális döntések elméletének hasonló logikai struktúrája az 1950-es években arra ösztönzött egyes (amerikai) filozófusokat, közgazdászokat és politológusokat, hogy a már végleg „megcáfoltnak” és elfeledettnek vélt társadalmi szerződés gondolatát felelevenítsék. Úgy tűnt ugyanis, hogy a politikaelmélet és az etika néhány problémája jól kezelhető ilyen keretben. Ezek közül a próbálkozások közül kiemelkedik John Rawls összefoglaló jellegű munkája (1971), amely a 20. századi politikai filozófia egyik legjelentősebb műve.

A „modern” és a „klasszikus” szerződéselméletek között persze fontos különbségek vannak. Először is, a klasszikus szerződéselméletek a döntésemélet megszületése előtt íródtak, így a döntéseméletet csak logikai rekonstrukciójukhoz használhatjuk fel, ezzel szemben a modern szerződéselméletek már tudatosan építenek a döntésemélet eredményeire. A másik fontos különbség az, hogy a modern szerződéselméletek *nem* játékelméleti szituációként írják le az „eredeti helyzetben” (ami a „természeti állapot” rawlsi megfelelője) történő döntést.

Mielőtt rátérnék a szerződéselméletek antropológiai és módszertani kérdéseinek részletes elemzésére és osztályozására, meg kell említenem, hogy Rawls igazságosság-elmélete után született egy másik, szintén nagy hatású szerződéselméleti keretben megfogalmazott politikai filozófia, Robert Nozick műve (1974). Nozick elmélete azonban nem a racionális döntések normatív elméletével mutat párhuzamot, mivel szerinte a hatalmi struktúra társadalmi szerződéssel történő igazolása a „potenciális fundamentális” magyarázat egy esete.

A szerződéselméleti igazolás fenti két típusa között, úgy gondolom, az a döntő különbség, hogy a döntéseméletre alapozott szerződéselméletek a kialakult intézményrendszert *közvetlenül* az individuumok *intencióival* magyarázzák, ezzel szemben a „potenciális fundamentális” magyarázat a cselekvők által *nem szándékolt következményként* igazolja a hatalmi struktúrát. A döntéseméleten alapuló szerződéselmélet tehát *intencionálisan*, Nozick szerződéselmélete viszont (Jon Elster kifejezését használva) „szupra-intencionálisan”, azaz *kauzálisan* magyaráz.⁵

DÖNTÉSEMÉLET ÉS SZERZŐDÉSEMÉLET

A fentebb kifejtett elgondolásnak megfelelően az alábbiakban a szerződéselméletek módszertanát a döntésemélet fogalmi készletének felhasználásával kívánom kifejteni. Először azokat az antropológiai feltevéseket szeretném tisztázni, amelyek minden szerződéselméletre egyaránt jellemzőek. Ezután azokat a kritériumokat próbálom meghatározni, amelyeknek egy szerződéselméletben feltételezett döntésnek eleget kell tennie, majd azokat a kritériumokat, amelyek alapján a szerződéselméletek (módszertani szempontból) osztályozhatók. Mivel célom a szerződéselméletek módszertanának vizsgálata, tartalmi kérdéseket

csak annyiban érintek, amennyiben ez a kívánt cél eléréséhez nélkülözhetetlen, azaz csak a módszertannal szoros összefüggésben.

A SZERZŐDÉSELMÉLETEK KÖZÖS ANTROPOLÓGIAI ELŐFELTEVÉSEI

A klasszikus szerződéselméletekben és Nozicknál a „természeti állapot” feltevése arra szolgál, hogy leírja, milyen lenne az ember élete, ha nem létezne állam. Ez a leírás két elemből áll: egyrészt jellemeznem kell az individuumokat, majd (ezzel összefüggésben) az individuumok lehetséges interakcióit kell leírnom.

A modern szerződéselméletekben a természeti állapot helyét az úgynevezett eredeti helyzet feltevése veszi át, ami azt jelenti, hogy nem annyira az „állam nélküli ember”, mint „az elfogulatlan döntésre alkalmas ember” leírását kapjuk meg, azzal, hogy az egyéneket az „igazságosság körülményei” („*circumstances of justice*”) közé helyezzük. A természeti állapotban és az eredeti helyzetben lévő egyének között tehát lényeges különbségek vannak, emellett azonban olyan hasonlóságok is, amelyek lehetővé teszik, hogy antropológiai feltevéseiket együtt tárgyaljuk.

A természetjogi szabadság és egyenlőség

Valamennyi szerződéselmélet úgy írja le a természeti állapotban élő egyéneket, mint akik szabadok, egyenlők és racionálisak. Kérdés azonban, hogy mit jelent a „természetjogi” szabadság, egyenlőség és racionalitás. Mivel a természeti állapotban *per definitionem* nem létezhet pozitív jog, a szabadság és egyenlőség terminusokat valahogyan a „jog” fogalmától függetlenül kell értelmeznünk. Nevezhetjük persze a szabadságot és egyenlőséget „természetes jogoknak”, de ezzel még nem magyaráztuk meg, mit is jelentenek ezek ott, ahol nincs állam. A természetjogra csak a pozitív joggal szemben lehet hitközölni.

A következőkben a „természetjogi” egyenlőség és szabadság fogalmát és a racionalitást az individuumok preferenciarendszereire vonatkoztatva vizsgálom. Felteszem, hogy minden egyén rendelkezik bizonyos célokkal, és hogy ezen célok leírhatók különböző, az individuum által ismert (cselekvési) alternatívákkal, amelyek között az egyén rangsort állít fel. Ezt a rangsort az individuum preferenciarendszerének fogom nevezni.

A természetjogi egyenlőség

Ha fentebbi előfeltevések alapján próbáljuk meg értelmezni, akkor a „természetjogi egyenlőség” fogalma azt jelenti, hogy a természeti állapotban nem létezik semmiféle hierarchia az individuumok preferenciarendszerei között. Ez nem azt jelenti, hogy az egyének preferenciarendszereit illetően ne érvényesülnének bizonyos korlátozó feltételek — éppen ellenkezőleg, ezen korlátozó feltételekkel írható le a racionalitás fogalma. Hanem csupán azt jelenti, hogy nem jelölhetünk ki bizonyos célokat más célokkal szemben, amelyeket „önmagukban véve jónak” vagy „követendőnek” tekintünk.

Fontos megjegyezni, hogy a természetjogi egyenlőség nem zárja ki a morális értelemben vett korlátozó feltételek lehetőségét sem a természeti állapotban. Ez azonban, úgy tűnik, logikailag nem mond ellent annak, hogy a preferenciarendszerek között nincs hierarchia.

A természetjogi szabadság

A szabadság azt jelenti, hogy az egyének preferenciarendszerei autonóm módon alakulnak ki. Autonóm preferencia-formálódáson azt értem, hogy a preferenciák kialakulását nem lehet okságilag magyarázni, azaz a preferenciákat és céljaikat az egyének *választják*, nem pedig „elsajátítják”.

A szerződéselméletek antropológiai feltevéseit mármost erről az oldalról érte a legtöbb kritika. Kizárható-e, hogy sok esetben a preferenciák nem autonóm módon, hanem okságilag jönnek létre? Empirikusan bizonyára nem. Én azonban megfordítanám a kérdést: ha az emberi együttéléshez szükséges kényszer formáját és mértékét akarjuk meghatározni, azaz ha a politikai filozófia normatív kérdésfeltevésére akarunk választ kapni, feltehetjük-e, hogy preferenciák *nem autonóm* módon keletkeznek?

Tegyük fel például, hogy a preferenciák az Elster által „adaptív preferencia-formálódásnak” nevezett módon jönnek létre.⁶ Ez azt jelenti, hogy az illető egyén preferenciái (nem tudatosan) a lehetőségeihez fognak igazodni minden olyan esetben, ahol már eleve nincsenek összhangban. Ha azonban antropológiánkban olyan individuумokat posztulálunk, akiknek preferenciarendszerei adaptív módon formálódnak, ezzel feltételezzük, hogy a kényszer bármilyen formájához és mértékéhez adaptálódnak, minden kényszer egyformán optimális számukra, ami azt jelenti, hogy ilyen antropológiai posztulátumokkal a politikai filozófia érvényessége minimális kritériumának sem lehet eleget tenni.

Feltehetjük persze, hogy csak bizonyos preferenciák formálódhatnak okságilag, mások viszont nem. Ilyen feltevést találhatunk például Rawlsnál. A természetjogi szabadság és egyenlőség általam adott meghatározása ezért nem egyeztethető össze tökéletesen azzal a leírással, melyet Rawls ad az „eredeti helyzetben” lévő individuумokról. Ezt a helyzetet ugyanis az jellemzi, hogy az egyének a „tudatlanság fátyla” mögött nem ismerik — többek között — saját későbbi céljaikat, preferenciarendszerüket sem. Rawls számára éppen azért fontos egy ilyen kikötés, hogy az okságilag kialakuló preferenciákat kizárja. Érvelésével kapcsolatban azonban már most meg kell jegyeznem két dolgot:

1. Rawlsnak a „tudatlanság fátyla” feltevésére éppen azért van szüksége, mert elismeri, hogy a preferenciák empirikus esetekben sokszor kauzálisan jönnek létre, s az eredeti helyzetben az individuумoknak úgy kell dönteniük, *mintha* a jövőben maguk választanák céljaikat.

2. Mivel az individuумok ezeket a maguk választotta célokat nem ismerik, amikor a jövőbeli intézményrendszert meghatározó elvekről döntenek, döntésük nem feltétlenül tekinthető autonómnak.

A RACIONALITÁS

A szerződéselméletek antropológiai posztulátumai értelmében a szerződést megkötő individuumok racionálisak. Kérdés, hogy mit jelent ez a racionalitás. Figyelembe véve a mai tudományfilozófiában a racionalitás fogalma körül zajló viták hevesességét, úgy tűnik, ez igen kényes kérdés. Itt azonban a racionalitásnak csak egy, igen leszűkített, minimális értelmét fogom tárgyalni és (a természetjogi szabadság és egyenlőség fogalmához hasonlóan) az egyének preferenciarendszereire vonatkoztatva vizsgálom.

A „racionalitás” kifejezést „instrumentális” értelmében használom, azaz a racionalitás azt jelenti, hogy az egyén képes a céljai eléréséhez szükséges optimális eszközöket kiválasztani.

A szerződéselméletek antropológiai feltevései abból indulnak ki, hogy az egyének vágyai, céljai, hitei végtelenül sokfélék lehetnek, és hogy ezek a vágyak, célok, hitek egyenértékűek, egyiküket sem tüntethetjük ki *a priori*.

Mivel véleményem szerint racionális döntésre az „empirikus” egyének is képesek, a szerződéselméletek antropológiai posztulátumai nem implauzibilisek. Hogy a „természeti állapotban” élő egyén kicsit „racionálisabb” és „autonómabb”, mint az empirikus, annak az az oka, hogy a szerződés révén létrehozott államnak az emberi együttélés optimális feltételeit kell szavatolnia. Hogy mit jelent ez az optimalitás, arról a következőkben lesz szó.

A KOLLEKTÍV OPTIMUM

Azok az antropológiai posztulátumok, amelyeket az előzőkben megkíséreltem körülírni, vagyis az egyenlőség, a szabadság és a racionalitás, a szerződéselméletek közös antropológiai feltevései. Ezekon kívül természetesen vannak az egyes szerződéselméletekre specifikusan jellemző feltevések. Azonban az, hogy az adott szerződéselmélet milyen államot, pontosabban az állami berendezkedés milyen elveit igazolja, nemcsak az antropológiai feltevésektől, hanem a döntés körülményeitől és kritériumaitól függ.

A döntés körülményeit illetően mindenekelőtt azt a triviális kikötést kell tennünk, amelynek minden szerződéselmélet esetében teljesülnie kell: a döntés közege mindig „nagy csoport”. Hogy pontosan mit jelent ez a „nagy csoport” (azaz, hogy milyen létszám fölött beszélhetünk „nagy csoportról”), azt nem szükséges meghatározunk. Csak annyit kell tudnunk, hogy ha a szerződéssel létrehozni kívánt állam csupán városállam nagyságú, a döntéshozó csoport már akkor is nagy csoportnak számít. Ez a kikötés triviális, mert bárhogyan döntenek is „kis csoportok” együttélésük feltételeiről, a döntés után létrejött állapot nem nevezhető államnak. Ennek ellenére fontos megtennünk ezt a kikötést, mert ez teszi lehetővé, hogy egyes szerződéselméletek érvelése és a kollektív cselekvés szociológiai elmélete között bizonyos hasonlóságokra mutassunk rá.

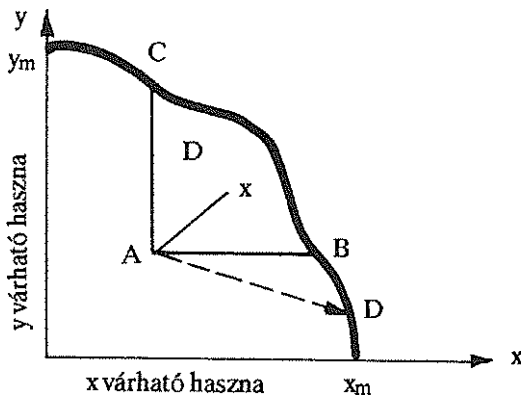
A döntés körülményeit illető másik fontos követelmény: úgy kell őket meghatározunk, hogy lehetővé váljék az *egyhangú* döntés. Ennek oka világos: bármely más, nem egyhangú döntés esetén feltétel, hogy a döntés eredményeként létrejött „határoza”i” végrehajtása kikényszeríthető legyen azoktól, akik

a döntéssel nem értettek egyet, akiknek tehát feltehetőleg nem érdekük a „határozat” végrehajtása. Ez viszont feltételezi, hogy létezik valamilyen intézmény, amelynek kényszermonopóliuma van. Csakhogy a szerződéselméletek éppen ilyen kényszermonopóliumnak, az államnak a legitimitását akarják igazolni. Ha a döntés nem lenne egyhangú az állam létrehozásakor, akkor a szerződéselmélet már eleve feltételezné azt, amit igazolni kíván.

Annak viszont, hogy a „természeti állapotban” élő egyének egyhangúan döntsenek egy bizonyos állam, illetve hatalmi struktúra létrehozásáról, a feltétele az, hogy a „természeti állapotból” a „társadalmi állapotba” történő átmenet eleget tegyen a Pareto-optimális változás kritériumának. A Pareto-optimális változás kritériuma nem azonos a Pareto-optimális állapot fogalmával. Lehetséges ugyanis olyan változás, amely egy nem Pareto-optimális állapotból Pareto-optimálishoz vezet, de nem Pareto-optimális változás.

Pareto-optimális az az állapot, amelyet lehetetlennek tűnik oly módon megváltoztatni, hogy ezzel az adott csoportban néhány, vagy legalább egy ember helyzetét ne rontsuk. A Pareto-optimális állapot az „ideális állapotnak” csupán nagyon gyenge kritériuma. Például minden olyan állapot, amelyre a „diktátorság” a jellemző, vagyis hogy az adott állapotból egy ember húz hasznot az összes többi rovására, Pareto-optimális, hiszen ahhoz, hogy valaki helyzetén javítsunk, a „diktátor” helyzetén rontanunk kell. (A Pareto-optimalitás az „igazságos” körülményeknek tehát legfőljebb egyik kritériuma lehet, de semmiképpen nem az egyetlen.)

Egy változás ezzel szemben akkor Pareto-optimális, ha az egyik állapotból a másikba jutva 1. vagy mindenki helyzete javul az adott csoportban, vagy 2. legalább egy individuum helyzete javul anélkül, hogy a csoport többi tagja közül bárki másé romlana. Azt a tételt, hogy egy Pareto-szuboptimális állapotból egy Pareto-optimálisra történő átmenet Pareto-szuboptimális lehet, a következő egyszerű közgazdasági modellel szemléltethetjük:

Az Y tengelyen Y személy várható hasznát mérjük, az X tengelyen pedig X várható hasznát. Az Y_m és az X_m közötti görbe írja le a javak Y és X közötti Pareto-optimális elosztását. (A „diktátorság” állapota ekkor $y = Y_m$, $x = 0$, illetve $x = X_m$, $y = 0$.)

Tegyük fel mármost, hogy a megváltoztatni kívánt állapotot az „A” pont reprezentálja. Ha az új, megváltoztatott elosztást reprezentáló pont az ABC háromszög által bezárt terület bármely pontján fog elhelyezkedni, a változás Pareto-optimális lesz. Így például az „A” pont által reprezentált elosztási szituációból a „D”-be történő átmenet Pareto-optimális, annak ellenére, hogy a „D” pont által reprezentált elosztás éppúgy Pareto-szuboptimális, ahogyan az „A” pont által reprezentált.

Ezzel szemben minden olyan változás, amely egy az ABC háromszög területén kívül eső pont által reprezentált elosztást hoz létre, Pareto-szuboptimális változás. Így van ez annak ellenére, hogy például az „A”-ból „D”-be történő átalakulás Pareto-optimális elosztást hoz létre. Maga a változás azonban Pareto-szuboptimális, mivel Y helyzete romlik (várható haszna csökken).

A Pareto-optimális állapot és a Pareto-optimális változás fogalmi fontos segédeszközt jelenthetnek a „természeti állapot” jellemzésekor és a „társadalmi állapotba” történő átmenet értelmezésekor. Ha például a „természeti állapot” nem a „diktátorság állapota” volt, akkor a szerződés révén nem jöhet létre a diktátorság állapota. Ennél azonban sokkal általánosabb következményei is vannak a Pareto-optimális változás fogalmának: a „természeti állapot” nem lehet Pareto-optimális állapot. Pareto-optimális állapotból ugyanis *per definitionem* nem indulhat ki Pareto-optimális változás.

A „természeti állapotot” vagy az „eredeti helyzetet” tehát oly módon kell leírni, hogy az „eredeti helyzetből” vagy „természeti állapotból” kiinduló változás Pareto-optimális lehessen. Csakis ebben az esetben fognak a résztvevők egyhangúan dönteni, csakis ekkor lehetséges a társadalmi szerződés megkötése. A szerződéselméletekben tehát általános kikötés, hogy a döntés körülményeinek Pareto-szuboptimálisnak kell lenniük, magának a döntésnek pedig meg kell felelnie a Pareto-optimális változás kritériumának.

A SZERZŐDÉSELMÉLETEK OSZTÁLYOZÁSÁNAK SZEMPONTJAI

A közös antropológiai feltevések és a „természeti állapotra” vagy „eredeti helyzetre” vonatkozó közös jellemzők leírása után most határozzunk meg néhány kritériumot, amelyek alapján a szerződéselméletek csoportosíthatók. Ezek a kritériumok bizonyos szempontból természetesen önkényesek. Mivel nincs két közel egyforma szerződéselmélet, sokféle szempontból csoportosíthatjuk őket. Itt kizárólag olyan szempontokat kívánok megadni, amelyek lehetővé teszik, hogy a szerződéselméleteket módszertani szempontból csoportosítsuk. Az osztályozás szempontjai bizonyos, a döntés körülményeire vonatkozó megállapítások és bizonyos antropológiai jellemzők lesznek.

1. A „természeti állapot”, illetve az „eredeti helyzet” játékelméleti szituációként írható-e le vagy sem, azaz az egyéneknek döntésükkor figyelembe kell-e venniük a többiek döntését vagy sem?

2. Milyen információk állnak az egyének rendelkezésére?

3. Érvényesülnek-e morális korlátozó feltételek vagy nem?

Ezen kritériumok segítségével a szerződéselméletek három csoportját különíthetjük el. Az egyik csoportba azok tartoznak, ahol a természeti állapotban az egyének informáltsága nem korlátozott, morális kényszerítő feltételek nem érvényesülnek, a természeti állapot játékelméleti szituációval írható le. Ide tartozik Hobbes és Rousseau szerződéselmélete.

A másik csoportba azok a szerződéselméletek tartoznak, ahol a természeti állapotban lévő egyének informáltsága nem korlátozott, helyzetük játékelméleti szituációként írható le, viszont preferenciarendszereiket illetően érvényesülnek bizonyos morális korlátozó feltételek. Ide tartozik Locke és Nozick elmélete.

Végül a harmadik csoportba azok a modern szerződéselméletek tartoznak (Buchanan, Tullock és Rawls elméletei), ahol a döntéshozók informáltsága korlátozott, morális kényszerítő feltételek nem érvényesülnek, és az „eredeti helyzetben” keletkező döntési szituáció nem játékelméleti.

A fenti osztályozással kapcsolatban két dolgot kell megjegyeznünk. Az egyik, hogy „az egyének informáltsága nem korlátozott” kijelentés nem jelenti azt, hogy az egyének korlátlanul rendelkeznének minden, számukra releváns információval, hanem csak azt, hogy *mesterségesen* nem fosztjuk meg őket bizonyos információktól. A szóban forgó megkülönböztetés a modern szerződéselméletek elemzésében játszik fontos szerepet, ezeknek az elméleteknek a vizsgálatára azonban a jelen tanulmányban nem térhetek ki.

A másik megjegyzés, hogy a fenti csoportosítás alapján úgy tűnhet, az egyik kritérium redundáns: valahányszor ugyanis az egyének informáltsága nem korlátozott a természeti állapotban, helyzetük játékelméleti szituációként jellemezhető; és megfordítva, ha információik korlátozottak, a döntési szituáció nem játékelméleti. És mint látni fogjuk, a két kritérium érvényesülése között tényleg van kapcsolat. Ennek ellenére úgy gondolom, külön kritériumként célszerű kezelni őket. Ha ugyanis nem ezt tennénk, ez azt a benyomást keltené, mintha abból, hogy az egyének informáltsága nem korlátozott, *logikailag* következne, hogy helyzetük játékelméleti szituációként írható le, abból pedig, hogy korlátozott, az következne, hogy helyzetük nem írható le játékelméleti szituációként. Márpedig vannak játékelméleti szituációk, ahol a játékosok informáltsága korlátozott, és vannak olyan nem-jatékelméleti döntésszituációk, ahol az informáltság nem korlátozott.

JÁTÉKELMÉLETI TÍPUSÚ SZERZŐDÉSELMÉLETEK A FOGOLY-DILEMMA

Az első csoportba azok a társadalmi szerződések tartoznak, amelyek esetében a természeti állapot fogoly-dilemma szituációként (a továbbiakban: FD szituáció) írható le.⁷ A fogoly-dilemma az úgynevezett kétszemélyes, változó

összegű játékokhoz tartozik. A „változó összegű” azt jelenti, hogy annak megfelelően, milyen „stratégiát” választanak, azaz hogyan cselekszenek a játékosok, az adott szituációban a nyeresimény nagysága különböző lehet. Nem szükség-szerű, hogy az egyik játékos „nyeresiménye” egyenlő legyen a másik „vesz-te-ségével”, azaz lehetséges, hogy megfelelő stratégia választásával mindketten „nyerhetnek” az ügyön.

Világos, hogy a szerződéselméletek által leírt természeti állapot csakis vál-tozó összegű játékokkal reprezentálható. A természeti állapotban történő dön-tés körülményeit illetően ugyanis kikötöttük, hogy a döntésnek Pareto-optimális változást kell eredményeznie. A nulla összegű játékoknál pedig, ahol az egyik játékos csak azt nyerheti, amit a másik elveszített, nem lehetséges Pareto-optimális változás, ami azt jelenti, hogy az egyhangú döntés eleve kizárt.

Az FD szituációban a cselekvők a következő két stratégia között választ-hatnak:

1. az árulás, azaz a nem kooperatív stratégia (N-stratégia)
2. hallgatás, azaz a kooperatív stratégia (K-stratégia).

Annak megfelelően, hogy az egyes játékosok milyen stratégiát alkalmaznak, a nyeresimények nagyságát a következő úgynevezett „nyeresiménymátrix” rep-rezentálja:

	B1	B2
A1	-5	-10
A2	0	-1

	B1	B2
A1	P	Q
A2	R	S

ahol A1, illetve B1 azt jelenti, hogy A, illetve B fogoly az N-stratégiát, A2 és B2 pedig, azt hogy az A, illetve B fogoly a K-stratégiát választja. A bal alsó sarokban A, a jobb felsőben B „nyeresiménye” látható. Az adott stratégia-kombinációkat mármost a következő módon jelölhetjük: A1B1: P, A1B2: Q, A2B1: R, és A2B2: S. Teljesen függetlenül attól, mekkorák a konkrét nyeresimények, FD szituációnak nevezhetünk minden olyan helyzetet, ahol A preferenciarendezése a következő lesz: $Q > AS > AP > AR$, B-é pedig a következő: $R > BP > BQ$.

Hogyan érvel mármost bármelyik fogoly az FD szituációban? „A másik fogoly vagy elárul engem, vagy nem. Ha elárul, jobb lesz, ha vallok, hiszen így kevesebb büntetést szólnak rám. Ha nem árul el, akkor még jobb, hiszen megúszom az egészet. Csakhogy feltételezem, hogy ő sem bolond, tehát vallani

fog. Így, hogy elkerüljem a legrosszabbat, mindenképpen vallanom kell.” Tehát világos, hogy ha két racionális, önérdékét követő individuumból van szó, mindkettő az N-stratégiát fogják választani, azaz mindketten megússzák a 10 évet, de 5–5 évet kapnak.

A dilemma mármost abból ered, hogy ez a döntés egyénileg ugyan racionális, de együttesen, „kollektíve” irracionális, ha „kollektív racionalitáson” Pareto-optimalitást értünk. Mert az „individúálisan” racionális megoldás, az N-stratégia 5–5 év börtönt jelent mindkettőjüknek, amihez képest az 1–1 év börtönt mindketten előnyben részesítenék. Ekkor viszont a K-stratégiát kellene választaniuk, amivel hatalmas kockázat jár, ha a másik nem ezt választja, nagyot lehet bukni. Ahhoz tehát, hogy A is és B is a K-stratégiát válassza, „biztosítékokra” van szükség.

Mielőtt rátérnék az FD szituációszerű „természeti állapotok” problémájára, röviden kitérek a fogoly-dilemma egy fontos társadalomtudományi alkalmazására.

A kollektív cselekvés elmélete azzal a problémával foglalkozik, hogy milyen feltételek között hajlandók az emberek közösen fellépni valamilyen közös cél megvalósítása érdekében (ilyen lehet például valamilyen közjóság realizálása vagy valamilyen közrossz elkerülése stb.). Itt az elméletnek csupán egyetlen aspektusa fontos számunkra, az tudniillik, hogy a közjavak realizálásával kapcsolatos problémák egyik klasszikus leírása FD szituációként mutatja be azt a helyzetet, amikor egy nagy csoportnak valamely közjóság realizálása az érdeke, a közjóság megvalósításáért mégsem tesz senki semmit. Ez a probléma (egy ma már klasszikusnak számító mű szerzőjének neve nyomán) az Olson-paradoxon elnevezést kapta.

Azokat a javakat, amelyeket közjavaknak szokás nevezni, (nagyon durván) a következők jellemzik: 1. nem lehet őket felosztani; 2. használatukból senkit sem lehet kizárni, vagy a kizárás túlságosan költséges lenne ahhoz, hogy érdemes legyen megvalósítani.

Ilyen közjóság például egy híd vagy egy járda, de vannak „elvontabb” közjóságok is, például a közbiztonság.

Az Olson-paradoxonként ismert probléma mármost a következő. Tegyük fel, hogy egy (nagy) csoport közös érdeke valamely közjóság realizálása. Vajon önkéntesen hozzájárulnak-e az érdekeltek ezen közjóság létrehozásához? A „potenciális résztvevő”, aki érdekelt adott közjóság létrehozásában, a következőképpen fog érvelni: „Ha hozzájárulok, és a többiek is így tesznek, a közjóság megvalósul, és ez nekem jó. Ha viszont én hozzájárulok, a többiek pedig nem, akkor elvesztettem egy csomó pénzt. Ráadásul, ha nem járulok hozzá, és a többiek mégis csak létrehozzák az adott közjóságot, úgysem zárhatnak ki a használatából. Tehát nincs értelme hozzájárulni.”

Ha már most a hozzájárulást K-stratégiának, a hozzá nem járulást pedig N-stratégiának tekintem, a probléma ugyanolyan struktúrájú, mint a fogoly-dilemma esetében: ha nincsenek biztosítékaim arra nézve, hogy mindenki a K-stratégiát alkalmazza, akkor a megoldás Pareto-szuboptimális lesz, vagyis a közjóság nem jön létre.

Rátérve most már a szerződéselméletek problémájára: amennyiben az állam által gyakorolt kényszert úgy fogjuk fel, mint ami ahhoz szükséges, hogy egy bizonyos döntési szituációban a „kollektíve racionális”, azaz a Pareto-optimális megoldás létrejöhesse, akkor az államot, a kényszert normatíve legitimnek tekinthetjük. Legitim, mert ha szabad, egyenlő és racionális egyének választhatnak aközött, hogy kényszer és koordináció nélkül kisebb javakra (illetve „nagyobb rosszra”), vagy pedig a mindenkire érvényes kényszer segítségével nagyobb javakra (illetve „kisebb rosszra”) „tehetnek szert”, az utóbbit fogják választani.

Ilyen FD szituációszerű helyzetet eredményez például a Hobbes által leírt természeti állapot. Az emberek cselekvését az ilyen állapotban kizárólag az érdekkonfliktus jellemzi. Az emberi cselekvést az önfenntartás ösztöne és a hatalomvágy motiválja, ennek eredménye, hogy „minden ember mindenki ellensége”, és hogy „örökös félelem uralkodik, az erőszakos halál veszélye fenyeget, s az emberi élet magányos, szegényes, csúnya, állatias és rövid” (Hobbes 1970:111, 108–109).

Ez a szituáció természetesen kellemtelen: „Következésképpen az értelem előírása vagy általános szabálya, hogy mindenki békére törekedjék, ameddig csak annak elérésére remény van”, s ez nem más, mint „az első és alapvető természeti törvény”. A feladat tehát (amely minden racionális individuumnak önérdéke), hogy megállapodás szülessen a békés együttéléstről. Tegyük fel, hogy a megállapodás megszületik. Hogyan fog ekkor érvelni Hobbes mindenkivel „harcban álló” individuum? Preferenciarendezése azonos lesz az FD szituációban lévő egyénével:

P: Nem teszem le a fegyvert, hiszen a többiek úgyis csak megtévesztenek, hogy hatalomvágyukat kielégíthessék, nyilván ők sem teszik le a fegyvert, félek.

Q: Én nem hagyom abba a harcot, de a többiek esetleg igen, így képes leszek kielégíteni a hatalomvágyamat.

R: Betartom a megállapodást, a többiek viszont nem, ez pedig biztos halál vagy rabszolgaság.

S: Én is betartom a megállapodást és a többiek is, kénytelen vagyok ugyan hatalomvágyamat megfékezni, de kevésbé kell félnem és nagyobb biztonságban élek.

Hobbes individuumának tehát a következő lesz a preferencia rendezése: Q S P R, vagyis a szituáció izomorf az FD szituációval, hiszen az N-stratégiát mindenki előnyben fogja részesíteni a K-stratégiával szemben. Ezzel ugyanis elkerülheti a legrosszabbat: az R alternatívát, és szerencsés esetben a legnagyobb haszonra tehet szert (Q alternatíva). A „kollektív optimum” azonban az S alternatíva megvalósulása esetén jönne létre, tehát akkor, ha mindenki a kooperatív stratégiát választaná. Racionális, szabad és egyenlő individuumok a Hobbes által leírt természeti állapotban nem a K-stratégiát fogják választani.

Ezért mondja Hobbes (1970:145), a maga részéről jogosan, hogy „...a megállapodások kard nélkül pusztá szavak, nincs erejük rá, hogy akár a legcsekélyebb biztonságot is nyújtsák nekünk. Következésképpen ha nem jön létre semmiféle közhatalom, vagy ha az nem elég erős, hogy biztonságot nyújtson nekünk, minden ember mindenki mással szemben saját biztonsága érdekében

törvényesen és joggal a maga erejére és képességére támaszkodik — tekintet nélkül a természeti törvényekre, (amelyeket mindenki amúgy is csak akkor volt hajlandó betartani, ha ezt biztonsággal megtehetette)”.

Ahhoz tehát, hogy a természeti törvény érvényesüljön — ami pedig, mint láttuk, minden racionális egyén érdeke —, „biztosítékra”, jelen esetben közhatalomra van szükség. Tehát a Pareto-optimális megoldáshoz kényszerre van szükség.

A központi kényszermonopólium, („az államnak nevezett nagy Leviatán”) létrejöttének az lesz az eredménye, hogy az egyének preferencia-rendezése átalakul, az N-stratégia választásától várt előnyök nagymértékben leértékelődnek. Hiába „tartom meg a fegyvert”, hatékony állammal szemben nem lesz esélyem a „győzelemre”, azaz a Q alternatíva gyakorlatilag eltűnik. Ugyanakkor, mivel felteszem, hogy ezt mások is látják, a P alternatíva bekövetkezésének esélye jelentősen csökken.

Magának a „szerződésnek” a megkötése, mint láthattuk, nem játszik fontos szerepet Hobbes érvelésében. Elismeri, hogy a szerződést nem méltányos körülmények között kötik a természeti állapotból „kilépő” individuumok. Az egyének a szerződés megkötésekor „félelemből cselekszenek; s ezt jó volna tudomásul venniük azoknak, akik azt tartják, hogy a haláltól vagy erőszaktól való félelemből kötött minden szerződés érvénytelen” (Hobbes 1974:171). Vagyis a hatalomnak való engedelmességet nem egy méltányos körülmények között kötött szerződés, hanem az egyének érdeke diktálja. A szerződés fogalma csak segédeszköz a legitimitás igazolásához.⁸

A másik „klasszikus” szerződéselmélet, amelyet kapcsolatba hoznak az FD szituáció játékelméleti problémájával, Rousseau elmélete a társadalmi szerződésről. Mielőtt azonban az ezzel kapcsolatos problémákra rátérnék, meg kell jegyezni, hogy Rousseau *A társadalmi szerződésről* című munkája nem „igazi” szerződéselmélet, sőt nem is „tiszta” politikai-filozófiai mű, hanem történelmi-filozófiai és bizonyos etikai problémák tárgyalása a politikai filozófia felhasználásával.⁹ Mindazonáltal, mivel a műben kifejtett „általános akarat” fogalmát többen, kiváltképp az angolszász politika-filozófiai irodalomban, FD szituáció „megoldásaként” értelmezik,¹⁰ most ezt az interpretációt veszem alapul, és nem térek ki arra, mennyiben jelenti ez az értelmezés Rousseau eredeti intencióinak meghamisítását.

Lássuk, hogyan szól az ebből a szempontból legfontosabb passzus: „A közakarat (*volonté de tous*) gyakran eltér az általános akaratától (*volonté générale*); ez utóbbi csak a közérdeket nézi, míg az előbbi a magánérdeket, s nem több a különös akaratok összegénél. De ha a különös akaratokból elveszük azt, amiben az egyik több vagy kevesebb a másiknál, márpedig ezek a különbségek kölcsönösen megsemmisítik egymást, úgy a kivonás eredményeként az általános akarat marad fenn” (Rousseau 1978:492).

Ha röviden össze akarjuk foglalni, mi jellemzi az általános akaratot, két dologra kell felhívni a figyelmet: 1. az általános akarat a közérdeket képviseli; 2. az általános akaratot *senki sem* akarja. Ennek oka, mint Rousseau a fenti idézethez fűzött lábjegyzetében megállapítja, az, hogy „valamennyi érdek összhangja az összes magánszemély érdekével szemben alakul ki”. Ebből világos,

hogy Rousseau antropológiájában, éppúgy, ahogyan Hobbeséban, az egyének kapcsolataira elsősorban az érdekkonfliktus a jellemző.

Hogyan lehetséges mármost, hogy az általános akarat, amelyet — mivel mindenki érdekével ütközik — senki nem akar, mégis a „közérdeket” fejezi ki? Az egyik megoldás az, hogy a közérdeket az egyénektől teljessen független „entitásnak” tekintjük. Ha azonban abból a föltevésből indulunk ki, hogy érdekei kizárólag az egyéneknek lehetnek, akkor a „közérdek” valami olyasmi, ami az egyének érdeke is, meg nem is, ám az egyén nem ennek, hanem „magánérékének” megfelelően cselekszik. Még valamit tudunk: a magánérdekekre az érdekkülönbség a jellemző, a közérdekre az összhang.

Úgy tűnik, a fentiekből az következik, hogy a „magánérdek” és „közérdek”, illetve a „közakarát” és az „általános akarat” közötti konfliktus interpretálható fogoly-dilemmaként: a K-stratégia alkalmazásával („általános akarat”) Pareto-optimális eredményt kaphatok („közérdek”), és nagyobb haszonra tehetek szert, mintha az N-stratégiát választanám („közakarát”). „Magánérékem” ennek ellenére azt diktálja, hogy az N-stratégiát válasszam, ha csak nem biztosítja valami, hogy mindenki az általános akaratnak megfelelően fog cselekedni. Ezért van szükség a „főhatalomra”, vagyis a politikai intézményrendszerre, amelynek feltétlen hatalma van a politikai társadalom tagjai fölött. A Rousseau-féle általános akaratnak ez az interpretációja Rousseau elméletét tulajdonképpen a közjavak realizálásával kapcsolatos 20. századi elméletek előzményének tekinti.

Mielőtt rátérnék a Hobbes- és Rousseau-féle elméletekkel kapcsolatos kritikai megjegyzésekre, egy tartalmi jellegű következményre kívánom felhívni a figyelmet: azok a szerződéselméletek, amelyek a „természeti állapotot” FD szituációként írják le,¹¹ mindig a magánéletbe való kormányzati beavatkozás maximális mértékét igyekeznek igazolni. Igaz, hogy Hobbes számára mindegy, milyen a kormányzat formája, Rousseau-nál pedig csakis a partícipatív demokrácia az igazán legitím kormányforma, de a hatalom feltétlen és oszthatatlan voltában egyetértenek. Hobbes szerint jobb, ha egy valamitől félnünk (az államtól, a Leviatántól), mintha mindenki mástól félnünk kellene, de azt nem mondja meg Hobbes, miért rosszabb mindenkitől kicsit félni, mint egyvalamitől nagyon.

Rousseau-nál más a helyzet, nála „az általános akarat mindig az igazság pártján van és mindig a köz hasznára törekszik” (1978:492). De mivel „mindig a kormányok képviselői mondják meg, hogy mit mond az általános akarat”,¹² a „közérdek” érvényesülésére ekkor sincs semmi biztosíték. Ha biztosítani akarjuk az „optimális” megoldást, a kényszernek nemcsak a szükségszerűségét, hanem a határait is meg kell mutatnunk.

JÁTÉKELMÉLETI TÍPUSÚ SZERZŐDÉSELMÉLETEK. A BIZTOSÍTÁSI JÁTÉK

A következő csoportba azok a szerződéselméletek tartoznak, amelyek szerint a természeti állapotban élő egyének információi nem korlátozottak, helyzetük játékelméleti szituációként írható le, viszont a természeti állapotban az egyének preferencia-rendszereit illetően érvényesülnek bizonyos morális korlátozó feltételek. A morális korlátozó feltételek érvényesülése, mint azt korábban próbáltam megmutatni, nem mond ellent a „természetjogi” szabadságnak. Ezek közé a szerződéselméletek közé tartozik Locke — és a fentebb már említett megszorítással — Nozick elmélete.

Ezeknek a morális korlátozó feltételeknek („természeti törvényeknek”) köszönhetően, a természeti állapotot ekkor úgy írhatjuk le, hogy a „potyautas” alternatíva le-, az általános kooperáció pedig felértékelődik. Az ily módon átstrukturált FD szituációt „biztosítási játéknak” nevezzük. Egy biztosítási játék nyereménymátrixa a következőképpen néz ki:

	B1	B2
A1	5 5	3 -2
A2	-2 3	-1 -1

A1, B1, A2, B2 ugyanazt reprezentálja, mint az FD szituáció esetében, tehát hogy A, illetve B K-stratégiát vagy N-stratégiát alkalmaz-e. „A” reprezentálja valamelyik természeti állapotban lévő egyént, „B” pedig mindenki mást.

Ha feltesszük, hogy 1. a morális korlátozó feltétel a „ne lopj!” maxíma, továbbá 2. állam és egyéb kényszerintézmény nem lévén, az egyének joga van „elégítelt” venni az őt ért veszteségért és/vagy kompenzálni azt („private enforcement of justice”), akkor a P, Q, R, S stratégia-kombinációk a következő állapotokat testesítik meg:

P: Betartom a természeti törvényt, „engedelmeskedem” a morális korlátozó feltételeknek, mivel mások is ezt teszik, megvalósul a békés és konfliktusmentes együttélés.

Q: Kifosztanak, mivel én ragaszkodom a természeti törvényekhez, megpróbálok hát magánúton elérni a kompenzációt, ám ez roppant költséges és veszélyes is lehet.

R: Kirabolok valakit, jóllehet ez nagyon kockázatos dolog, mert lehet, hogy az illető megpróbál elégtételt venni, és ez sikerülhet is neki, de ha nem, akkor nagy haszonra tehetek szert.

S: „Ha mások úgy, én is úgy”, mivel kiraboltak, és nincs elég pénzem a kompenzáláshoz, én is kirabolok valakit, így az eredmény: a kölcsönös fosztogatás (a „természeti törvény” gyakorlatilag hatástalanná válik).

Az ilyen természeti állapotban élő emberek preferencia rendezése a következő lesz: P R S Q. Az egyének erősen érdekeltek a K-stratégia alkalmazásában, mivel tisztában vannak azzal, hogy a „természeti törvények” mint morális korlátozó feltételek mások preferenciarendszereit illetően is érvényesülnek. A K-stratégiával ugyan a legtöbbet lehet veszíteni, de ugyanakkor nagy a valószínűsége annak, hogy a legnagyobb nyereséggel jár az alkalmazása. A „biztosítási játékokban” tehát a legfontosabb elv a reciprocitás, jelen esetben, hogy A betartja a természeti törvényt, és tudja, hogy mások is ezt teszik.

Kérdés azonban, hogyan képes igazolni egy ilyen természeti állapotot posztuláló szerződéselmélet az állam legitimitását. Hiszen ha a K-stratégia alkalmazása eleve biztosítja az ideális együttélés feltételeit, és ráadásul mindenkinek erősen érdekében áll, hogy ezt a stratégiát alkalmazza (hiszen ez jár a legnagyobb nyereséggel mindenki számára), akkor hogyan lehetséges ehhez képest Pareto-optimális változás?

Lehetséges Pareto-optimális változás, amennyiben ez a kooperatív stratégia alkalmazásával járó kockázat csökkentésére irányul. Ez két módon lehetséges: egyrészt csökkenti annak valószínűségét, hogy a Q alternatíva következzen be, másrészt igyekszik csökkenteni a Q alternatíva megvalósulása esetén bekövetkező veszteségeket.

Ez pedig úgy lehetséges, ha létezik olyan kényszermonopólium a jogok kikényszerítésére, amely jóval hatékonyabb, mint az egyéni elégtétel. Ennek következményeképpen, mivel az elkövetkező kompenzálás esélye a hatékony kényszerítő intézmény léte következtében megnő, az R alternatíva alaposan leértékelődik. A liberális jogfilozófiának az a tétele, hogy a törvények és a jogrend célja az elrettentés, nem pedig az erkölcsök érvényesülésének kikényszerítése, hasonló módon következik a fenti antropológiai posztulátumokból.¹³

Hatékony kényszermonopólium létrehozásának a másik következménye, hogy a veszteségek kompenzálásának költsége alaposan lecsökken, így a Q alternatíva következményei kevésbé súlyosak. Az állam tehát Pareto-optimális változás eredménye lehet, amennyiben mindenki könnyebb szível vállalja a kooperatív magatartást.

Az ily módon leírt természeti állapottal kapcsolatban azonban felmerül egy másik probléma is: hogyan lehetséges egyáltalán megszegni a természeti törvényt, vagyis hogyan lehetséges, hogy valaki a mindenki számára antropológiailag adott morális korlátozó feltételeknek ne engedelmessédjék? Vagy vannak természeti törvények, és akkor mindenkire érvényesek, azaz nem lehetséges konfliktus és nincs szükség államra, vagy nincsenek, akkor pedig a természeti állapot mégiscsak FD szituációként írható le.

Úgy gondolom azonban, az ellenvetés nem olyan erős, mint amilyennek első pillantásra tűnhet, ha figyelembe vesszük azt a megjegyzést, amelyet a

szerződéselméletek antropológiai posztulátumainak elemzésekor tettem. Elképzelhető ugyanis, hogy bizonyos szituációkban bizonyos preferenciák ellentmondásban lehetnek az erkölcsi törvény által diktált preferenciával. Mármost, hogy A végül is hogyan fog cselekedni, az preferenciáinak intenzitásától függ. Ahhoz, hogy a természeti törvények megsértésének lehetőségét feltételezzük, nem kell azt is feltételeznünk, hogy egyesekre ne lenne érvényes a természeti törvény, vagy hogy egyesek „nincsenek tudatában” annak. Elegendő annyit feltennünk, hogy az egyén preferencia-rendszerét illetően érvényesülő morális korlátozó feltételek néha nem eléggé erősek, intenzívek ahhoz, hogy a korlátozó feltételek által tiltott cselekedet végrehajtását megakadályozzák. Ebben az esetben a külső kényszer, az állam szerepe úgy is felfogható, mint ami az ilyen típusú kognitív disszonanciák esetén segít a döntésben, oly módon, hogy a természeti törvény betartására ösztönöz, így elősegíti a kollektív optimum megvalósítását.

Mit mondhatunk ezek után általában azoknak a szerződéselméleteknek a plauzibilitásáról, amelyek a természeti állapotban élő egyének helyzetét a „biztosítási” játéknak megfelelő szituációként írják le? Világos, hogy ha a biztosítási játékot tekintem a „természeti állapot” leírásához a megfelelő modellnek, akkor a kooperáció már megvalósult bizonyos mértékig, az állam szerepe csak az együttműködés segítése, nem pedig létrehozása. Azok a szerződéselméletek tehát, amelyek ilyen természeti állapotot posztulálnak, nem annyira a kényszert, inkább a kényszer korlátait szeretnék igazolni, azaz liberális politikai filozófiát kívánnak megalapozni.

NEM JÁTÉKELMÉLETI TÍPUSÚ MODERN SZERZŐDÉSELMÉLETEK

Kétségtelen azonban, hogy míg az FD szituációként leírt természeti állapot esetén az emberi kapcsolatok ábrázolása túlságosan is pesszimista, addig a biztosítási játék segítségével leírt természeti állapot talán túl optimista képet fest az emberek társadalmi kapcsolatairól. Az emberek társadalmi kapcsolatait ugyanis feltehetőleg egyszerre jellemzi az érdekkonfliktus és az érdekek összhangja, vagyis az ember (Kant kifejezésével) „társatlanul társas” lény. Olyan „természeti állapot” posztulálására van tehát szükség, amelyet egyszerre jellemez bizonyos célok harmóniája és bizonyos érdekek ellentéte. Erre tesznek kísérletet a „modern” szerződéselméletek, amelyek közül a legjelentősebb, Rawls igazságosságelmélete értelmében az emberi társadalom „kölsönösen előnyös kooperatív vállalkozás”.

JEGYZETEK

- ¹ A társadalmi szerződéselméletek forrásairól lásd Baker (1972: VII-VIII. fejezet).
- ² A 18. században lezajlott tudományos — ismeretelméleti fordulatról lásd Euchner (1979:9, 19—28), valamint Strauss (1953:166-177).
- ³ A „geometriai módszert” és alkalmazását a politikai filozófiában elemzi Röd könyve (1970).
- ⁴ A megkülönböztetést Wolff vezeti be (lásd 1976:9), és az elnevezések is tőle származnak.
- ⁵ Elster „szupra-intencionális” magyarázatnak tekinti az „aggregált társadalmi jelenségeknek” azt a magyarázatát, amikor sok individuális cselekvés eredőjeként értelmezzük az adott jelenséget. Ezzel szemben „szub-intencionálisnak” nevezi azokat a kauzális magyarázatokat, amelyek az egyéni vágyak, hitek, preferenciák létrejöttét kívánják okságilag magyarázni (lásd Elster 1985:18).
- ⁶ A preferenciák keletkezésének ez a magyarázata példa az előbbi jegyzetben említett szub-intencionális kauzális magyarázatra. Az adaptív preferencia-formálódásról lásd Elster (1985:9, 20).
- ⁷ A fogoly-dilemma játékelméleti situáció, melynek „kerettörténete” a következő. A rendőrségen két rablót tartanak fogva, oly módon, hogy nem kommunikálhatnak egymással. Nincs bizonyíték arra, hogy a rablást ők követték el, csak a másik vallomása lehet terhelő. A felügyelő megígéri, hogy ha az egyikük vallomást tesz, a másikuk nem, az árulót szabadon engedi, a másik fogoly viszont 10 év börtönt kap. Ha mindketten vallanak, 5-5 évet kapnak, ha mindketten hallgatnak, valamilyen kisebb vétségért a nyakukba sóznak egy-egy évet.
- ⁸ A modern szerződéselméletek talán leginkább ebből a szempontból különböznek a „klasszikus” szerződéselméletektől. A modern elméletekben a „szerződés” azért igazolja a kiválasztott elveket és intézményeket, mert méltányos körülmények között „kötötték”.
- ⁹ A „természeti állapot” és a „társadalmi állapot” leírása Rousseau-nál egy történeti antropológia megalapozására szolgál. A „természeti állapotban” az ember nem-morális, nem-rationális lény. A „társadalmi állapotban” jön létre az emberek közötti interakció, aminek következtében az ember racionálissá és morálissá válik. Rousseau gondolatmenetének talán ez a rendkívül sematikus leírása is érzékelteti, hogy szerződéselméletének gondolatmenete és logikája mennyire különbözik az általam most vizsgált szerződéselméletekétől.
- ¹⁰ Például Runciman — Sen (1965), vagy Coleman — Ferejohn tanulmányai (1986), vagy az úgynevezett „populista demokrácia” elmélete.
- ¹¹ Rousseau nem a természeti állapotot írja le így, hanem éppen a társadalmi állapotot. Erről és okairól lásd a 9. jegyzetet.
- ¹² B. Constant híres Rousseau-parafrázisa.
- ¹³ Az erkölcsök kikényszeríthetőségének problémájáról lásd Hart könyvét (1963).

HIVATKOZÁSOK

Arisztotelész 1984. *Politika*. Budapest: Gondolat.

Baker, E. 1972. *Social Contract*.

Buchanan, J. — G. Tullock 1962. *The Calculus of Consent*. The University of Michigan Press.

Coleman, J. — J. Ferejohn 1986. Democracy and Social Choice. *Ethics*, 87, október, 6—24.

Ellsworth, L. 1978. Decision-Theoretic Analysis of Rawls Original Position. In: C. A. Hooker — J. J. Leach — E. F. McClennen (eds.) *Foundation and Applications of Decision Theory*. Vol. II. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company. 29—46.

Elster, J. 1985. *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press.

Euchner, W. 1979. *Naturrecht und Politik bei John Locke*. Frankfurt-am-Main: Suhrkamp.

- Hart, H. L. A. 1963. *Law, Liberty and Morality*. Oxford University Press.
- Hobbes, T. 1970. *Leviatán*. Budapest: Magyar Helikon.
- Locke, J. 1986. *Értekezés a polgári kormányzatról*. Budapest: Gondolat.
- Nozick, R. 1974. *Anarchy, State and Utopia*. New York: Basic Books.
- Olson, M. 1982. *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest.
- Rawls, J. 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Röd, W. 1970. *Geometrische Geist und Naturrecht*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
- Rousseau, J.-J. 1978. A társadalmi szerződésről, in: *Értekezések és filozófiai levelek*. Budapest: Magyar Helikon. 463—607.
- Runciman, W. G. — A. K. Sen 1965. Games, Justice and the General Will. *Mind*, október. 554—562.
- Strauss, L. 1953. *Natural Right and History*. The University of Chicago Press.
- Weber, M. 1987. *Gazdaság és társadalom* I. köt. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wolff, R.P. 1976. *In Defence of Anarchism*. New York: Harper Torchbooks.

BRUSZT LÁSZLÓ — SIMON JÁNOS

A Nagy Átalakulás

ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEK ÉS ÁLLAMPOLGÁRI VÉLEMÉNYEK A DEMOKRÁCIÁRÓL ÉS A KAPITALIZMUSRÓL

Társadalomtudósok körében többféle elképzelés van arról, hogy milyen kihívásokkal kell szembenézniük a kelet-európai volt államszocialista országoknak, s az új demokráciák mennyire képesek megoldani az előttük álló problémákat. Némelyek a demokráciát elsősorban a gazdasági és szociális problémák felhalmozódásától féltik, mások föloldhatatlan feszültségeket látnak a gazdasági rendszerváltás követelményei és a demokrácia működésmódja, játékszabályai között. Megint mások a társadalom szerkezetével magyarázzák a nehézségeket, mondván, hogy a kelet-európai országok jó része nem juthat el a kiteljesedett demokráciához, mert társadalmi szerkezetük nem eléggé fejlett. Jelentős azoknak a kutatóknak a száma is, akik szerint a demokrácia jónéhány kelet-európai országban a demokratikus politikai kultúra hiánya miatt, vagy éppen az államszocializmustól örökölt politikai kultúra miatt nem valósítható meg.

Az alábbi írás első részében vázlatosan ismertetjük a kelet-európai „új demokráciák” konfliktusaira vonatkozó főbb elméleti megközelítéseket. A második részben az 1990 novemberében végzett országos kérdőíves reprezentatív mintájú vizsgálatunk adatai alapján megpróbálunk választ adni e megközelítések magyarországi érvényességére. Végül pedig néhány következtetést és újabb nyitott kérdést fogalmazunk meg.

A különböző elméletek és az állampolgári vélemények ütköztetésével az egyik fő célunk az volt, hogy teszteljük azokat a megközelítéseket, amelyek a poszkommunista politikák jellemzőit az államszocialista rendszerek társadalmi, gazdasági vagy kulturális örökségének meghatározó befolyásával ma-

gyarázzák, s általában determinisztikus szerepet tulajdonítanak a politikacsinálás „környezeti” tényezőinek. A tisztán „politológiai” megközelítésnek, amely pusztán a politikai intézmények és a politikai aktorok sajátosságaiból próbálja megérteni az új rendszerek politikai dilemmáit, szerintünk éppen az a hibája, hogy nem veszi figyelembe a politikacsinálás „környezeti” korlátait. Ugyanakkor azok a tisztán „szociologikus” megközelítések is vakvágányra visznek, amelyek eleve meghatározó szerepet tulajdonítanak a társadalmi, gazdasági környezetnek a politikai szereplők formálásában, attitűdjeik, céljaik s végeredményben cselekedeteik alakításában. Ez az írás végül is arra a következtetésre jut, hogy a kelet-európaiak egyszerre rendezői és szereplői a „nagy átalakításnak”. A korábbi rendszerben kialakult politikai orientációikkal, attitűdjeikkel látnak hozzá környezetük átformálásához, ugyanakkor maguk is — politikai orientációikkal egyetemben — „tárgyai” a nagy átalakításnak. Az, hogy az új demokráciákban a politizálás milyen minőségű lesz, nagymértékben függ majd attól, milyen irányban változnak az állampolgárok politikai orientációi. Ezt pedig nem csupán a gazdasági és társadalmi változások sajátosságai határozzák meg, hanem a demokratikus keretek között zajló politika kvalitásai is.

I. KONCEPCIÓK A KAPITALIZÁLÓDÁS ÉS A DEMOKRÁCIA KONFLIKTUSAIRÓL

A megközelítések, amelyeket az alábbiakban ismertetünk, több szempontból is alapvetően eltérnek egymástól, egy dologban azonban közösek. Nevezetesen abban, hogy a kelet-európai politikai fejlemények alakításában döntő szerepet tulajdonítanak a gazdasági rendszerváltás és a demokratikus konszolidáció egymással nem feltétlenül harmonizáló követelményeinek s az ebből fakadó feszültségeknek. Ugyanakkor alapvetően különböznek egymástól e koncepciók abban, hogy szerzőik milyen tényezőknél tulajdonítják elsődlegesen a feszültségeket, s mit gondolnak a feszültségek és konfliktusok megoldhatóságáról.

A posztkommunista politikai rendszerek dilemmáira kidolgozott koncepciók rendszerezését megnehezíti, hogy nem mindegyikük áll össze koherens rendszerre, s inkább csak a bennük meghúzódó központi gondolati elem alapján sorolhatók egyik vagy másik irányzathoz, megközelítéshez. Mi annak alapján csoportosítottuk a koncepciókat, hogy elsődlegesen milyen — gazdasági, társadalmi, kulturális, vagy politikai — tényezőknél tulajdonítják a kelet-európai demokráciák stabilitására, konszolidálására leselkedő veszélyeket. A fenti osztályozásba csupán azt a megközelítést nem tudtuk besorolni, amely a legáltalánosabb szinten fogalmazza meg a posztkommunista rendszerek fő politikai dilemmáját. Az „általános inkompatibilitás” koncepciója szerint a posztkommunista politikák fő problémája az, hogy a piacgazdaságra való áttérés követelményei és a demokrácia játékszabályai kölcsönösen kizárják egymást (Elster 1990; Offe 1990). A gazdasági átalakulás nagy társadalmi költségekkel jár, s az átalakulás során a „vesztések” oldalára kerülők — akiknek a száma feltehetően igen magas lesz — nem fogják túrni pozícióik romlását, s élni

fognak frissen kiterjesztett politikai jogaikkal. A koncepció szerint a „vesztések” — feltéve, hogy racionálisan cselekszenek — vagy arra használják majd fel a demokrácia adta tiltakozási lehetőségeiket, hogy leblokkolják a gazdasági átalakítást, s ez végeredményben alááshatja a demokrácia gazdasági alapjait, vagy pedig arra használják fel a demokratikus játékszabályokat és intézményeket, hogy magukat a demokratikus intézményeket és játékszabályokat szüntessék meg, ahogy az például a weimari köztársaságban történt.

1. GAZDASÁGI MEGKÖZELÍTÉSEK

A „tranzitológiai” szakirodalom egyik tipikus irányzatát alkotják azok a koncepciók, amelyek szerint a kelet-európai országoknak a demokráciába való átmenete előtt tornyosuló legnagyobb akadály nem politikai, hanem gazdasági. Az ide tartozó megközelítések közös sajátossága, hogy a gazdasági struktúráknak, illetve intézményeknek tulajdonítanak döntő szerepet a posztkommunista politikák minőségének formálásában. Többségük azokra az erősen determinisztikus elméletekre emlékeztet, melyek szerint a demokrácia csak a GDP egy bizonyos szintje felett stabilizálható. E koncepciók rejtett üzenete egyszerű: a kelet-európai országok — vagy legalább egynéhány — nem engedhetik meg maguknak a demokráciát. Ide sorolható az a megközelítés is, mely szerint főleg azoknak az országoknak csekély az esélye a demokrácia stabilizálására, melyeknek a gazdaságát a legnagyobb mértékben tette tönkre a többévtizedes államszocialista rendszer (pl. Románia, Ukrajna, Oroszország). Ide tartozik az a megközelítés is, mely szerint a demokrácia csak egy meghatározott társadalmi rendszerhez, a fejlett kapitalizmushoz köthető (Bartra 1986).

A gazdasági intézmények gyors átalakulását tekinti a problémák fő forrásának egy másik megközelítés is. E szerint az, amit a rendszerváltás elindulásakor leromboltak, nem egyszerűen egy politikai hatalmi forma volt, hanem egy központi újraelosztási modell, s napjaink kulcsproblémáját éppen az okozza, hogy a hatalomváltás során megsemmisítették a tervutasítások politikai központját anélkül, hogy létre tudták volna hozni helyette egy új szabályozási modell alapjait. A probléma lényege e megközelítés szerint az, hogy a volt államszocialista országok egy részében ma olyan sajátos „kentaúr-rendszer” működik, melyben már megszűnt a hatalom diktáló-irányító ereje, de még nem alakultak ki a piaci önszabályozás mechanizmusai, vagyis egy tervutasítás nélküli nemzetgazdaság keretében a tervek utasításra várnak, amit azonban senki sem akar kiadni (Campeanu 1991). Ez az állapot pedig a gazdaság szétzilálódásához, sztrájkokhoz, éleződő konfliktusokhoz vezet, melyek kezelése mind kevésbé lehetséges a demokrácia eszközeivel és intézményeivel, s így folyamatosan növekszik az antidemokratikus erők hatalomra kerülésének a veszélye.

2. A TÁRSADALMI SZERKEZETBŐL INDÍTÓ MEGKÖZELÍTÉSEK

A társadalmi struktúrából kiinduló koncepciók megegyeznek abban, hogy a demokráciát fenyegető veszélyeket a társadalmi struktúra sajátosságaiból vezetik le. Az ide tartozó megközelítések egy része abban látja a veszélyt, hogy a kelet-európai társadalmak — összehasonlítva pl. a nyugat-európai, vagy latin-amerikai társadalmakkal — túlságosan homogének, a társadalmi különbségek kifejtetlenek. Ebből, legalábbis elméletileg, az következik, hogy igen sokan lesznek a piacgazdaságra való áttérés vesztesei. Az egyik koncepció szerint az emberek többsége túlélési stratégiáiban az államtól függ, s várhatóan mindent meg fog tenni azért, hogy megakadályozza az állam újraelosztó szerepének csökkentését, s minden erejével ellenáll majd a piac kiterjesztésének (Ost 1990). A probléma persze nem csupán az, hogy a társadalmi struktúra sajátosságai miatt túl sok a potenciális vesztes, hanem az is, hogy hiányzik az az erős réteg, mely a gazdasági rendszerváltás nyertese lesz (lenne). Magyarán, a posztkommunista társadalmakban éppen az a réteg hiányzik (a burzsoázia, a vállalkozók stb.), mely — ezen koncepciók szerint — az egyetlen támasza lehet a demokrácia konszolidálásának s előmozdítója a gazdaság átalakításának. A vesztesek viszont mindebben ellenérdekeltek (Schoepflin 1991; Staniszki 1990).

A társadalmi struktúrából indító elemzéseknek árnyaltabb változata az, mely a fenti megközelítéssel ellentétben éppen abból indul ki, hogy a kelet-európai társadalmak távolról sem homogének, s az államszocializmus utolsó egy-két évtizedében jelentős differenciálódás zajlott le ezekben a társadalmakban. A differenciálódás részben a hivatalos munkamegosztási hierarchiában elfoglalt pozíciók különbözőségeiből fakad, de legalább ekkora mértékben kötődik a piaci elemek térnyeréséhez a késő-államszocialista rendszerekben. Az egyes kelet-európai országok abban jelentősen különböznek ugyan, hogy milyen mértékű differenciálódás zajlott le a bürokratikus és a piaci struktúrák mentén, abban azonban hasonlítanak, hogy igen nagy társadalmi különbségek alakultak ki. Azaz a gazdasági rendszerváltás kezdetekor már jelentősek a különbségek az egyes társadalmi csoportok között: szembeötlően eltérő mértékű és minőségű — kulturális, gazdasági, politikai — erőforrással rendelkeznek ahhoz, hogy a piaci átalakulás után is megtartsák, vagy akár javítsák társadalmi pozíciójukat. Mindebből az következik, hogy nem várható a demokráciához, illetve a piacgazdaságra való áttéréshez homogén viszonyulás, mivel ezt mindenképp a régi rendszerben megszerzett pozíciók, illetve erőforrások nagy mértékben differenciálják (Kolosi et al. 1990; Kitschelt 1991).

Ebbe a csoportba sorolhatók azok a megközelítések is, melyek szerint a politikai feszültségek nem közvetlenül a társadalmi struktúra sajátosságaiból következnek, hanem abból, hogy nem alakult ki megfelelő társadalmi és politikai tagolódás között. Ide tartozik az a koncepció, amely azt hangsúlyozza, hogy a kelet-európai depolitizált társadalmaknak viszonylag rövid idő állt rendelkezésre a pártosodáshoz, a pártcsírák túl korán intézményesültek, anélkül, hogy e folyamatot társadalmi mozgalmak kísérték volna. Az így létrejött elit-pártok viszont nem képesek kifejezni a társadalom számottevő és fajsúlyos

rétegeinek igényeit és érdekeit, aminek megnyilvánulása az emberek elfordulása a politikától, a nem-szavazás és az ellenszenv (Simon 1990a).

A társadalmi és a politikai tagolódás közötti diszkrépancia szerepét hangsúlyozza az a megközelítés is, mely szerint a társadalomban — a társadalmi struktúra sajátosságai miatt — erős az állam szociális szerepvállalása iránti igény, ugyanakkor a politikai szerkezeten belül egyetlen párt sem vállalja következetesen az ezzel kapcsolatos álláspontok képviselését. Ilyen társadalmi programot egy modern szociáldemokrata párt tudna képviselni (Bruszt 1989), vagy egy erős balközéppárt (Kolosi et al. 1990), ám jelenleg mindkettő hiányzik nemcsak a magyar, de a kelet-európai politikai palettáról is.

3. KULTURÁLIS MEGKÖZELÍTÉSEK

E koncepciók közös vonása, hogy a demokráciához és a piacgazdasághoz vezető út sikerességét vagy sikertelenségét a demokratikus politikai kultúra meglétével vagy hiányosságaival magyarázzák és az új rendszerekre leselkedő veszélyeket elsődlegesen átörökött vagy tanult kulturális mintáknak tulajdonítják. Mivel a politikai szocializációs gyökerek mélyek, lenyúlnak a családi interakciós kapcsolatokig, történelmileg pedig tartósak, hatásuk túléli a változó politikai rendszereket, ezért az állampolgárok politikai kultúrája, toleranciája, kompromisszumkésztsége, konfliktuskezelő képessége döntően meghatározza az átmenet sorsát, megkönnyítheti, megnehezítheti vagy megakadályozhatja, hogy egy országban kiteljesedjék a demokrácia.

Vannak, akik úgy vélik, hogy Kelet-Európában a leninista — kommunista ideológiával átítatott rendszerek általános hatást gyakoroltak az emberek gondolkodására és viselkedésére. Azt hangsúlyozzák, hogy a régió egyes országaiban olyan kulturális predispozíciók és minták alakultak ki az államszocializmus 40 éve alatt — pl. a gazdasági egyenlőtlenségek igen alacsony szintű tolerálása —, melyek szembefordíthatják az állampolgárokat a gazdasági egyenlőtlenségeket teremtő kapitalizmussal és a kompromisszumot és toleranciát hirdető demokráciával. Mások mélyebbre hatolnak a történelemben, s azt állítják, hogy az emberek kapitalizmussal szembeni ellenállásának hátterében a korábbi prekapitalista társadalomból hozott egyenlőségesszményeik állnak, melyeket a több évtizedes államszocialista fejlődés a maga „kollektív szegénységével” és „tanult féltékenységével” csak tovább erősített, s mindez szorosan kapcsolódott a paternalista állammal szembeni „tanult kiszolgáltatottsághoz” (Völgyes 1991). Ugyancsak a politikai kultúra szerepét hangsúlyozzák azok a megközelítések, melyek szerint Kelet-Európán belül igen jelentős különbségek vannak az egyes alrégiók történelmileg átörökött politikai kultúrája között. Ilyen az a megközelítés, mely pl. a Habsburg és az ottomán birodalom valamikori határát tekintve a politikai kultúra szempontjából ma is döntő fontosságúnak, s ebből a feltételezésből vezeti le a demokrácia és a kapitalizálódás esélyeinek különbözőségét.

Ugyancsak a kulturális megközelítések közé sorolható az a koncepció, mely szerint a változások politikai intoleranciákat, frusztrációt okoznak, s innen

könnyen vezet az út az „új törzsiséghez”, azaz az idegengyűlölethez, a fajgyűlölethez, vagy a nemzeti kisebbségek elleni erőszakos föllépéshez, amint azt Románia, Szerbia vagy Azerbajdzsán példája mutatja (Gáti 1990).

Vannak, akik úgy vélik, hogy az átmenet szempontjából nem az a fontos, hogy milyen egy ország állampolgárainak átlagolt politikai kultúrája, például intolerancia-szintje, hanem hogy ez hogyan oszlik meg a társadalomban. Különösen az elitszoportok politikai kultúrájának minősége jut döntő szerephez az átmenet sikerében (Simon 1987).

4. POLITIKAI MEGKÖZELÍTÉSEK

Az ide tartozó megközelítések közös sajátja, hogy az átmenet középpontjába a politikai tényezőket helyezik, mondván, hogy alapvetően ezektől függ a demokráciába való átmenetnek és a demokrácia konszolidálásának sikeressége. E koncepciók nem állnak feltétlenül konfliktusban a fentebb vázolt gazdasági, társadalmi és kulturális megközelítésekkel, „csupán” nem fogadják el a társadalmi, gazdasági, vagy kulturális tényezők mindent eleve meghatározó szerepét, s a politikának önálló szerepet tulajdonítanak a gazdasági-politikai rendszerváltást kísérő feszültségek kezelésében.

A gazdasági rendszerváltással együtt járó társadalmi problémák ebben a megközelítésben nem automatikusan fordulnak politikai krízisbe, s az átalakulás veszteségeinek nagy aránya nem feltétlenül jár együtt a politikai stabilitás drasztikus csökkenésével (Przeworski 1991). A piaczgazdaságra való áttérés szükségyszerű feszültségei ezek szerint csak akkor fordulnak át politikai feszültségekbe, ha magának a politikának a minősége támaszt problémákat. A gazdasági rendszerváltás veszteségei nem feltétlenül fordulnak az új rendszer ellen, s a politikai feszültségek szintje közvetlenül attól függ, milyen az adott országban a politika intézményesültsége és minősége, milyen a viszony a politikai eliteken belül, illetve a politikai elitek és az egyes társadalmi csoportok között. A politikai faktornak a demokratikus átmenetben betöltött kiemelkedő szerepéről szól egy másfajta megközelítésben az a koncepció is, mely egyes vezető politikusok karizmatikus szerepét hangsúlyozza. Ezek szerint a karizmatikus vezető képes áthidalni a gazdasági feszültségek okozta frusztrációt, s képes rávenni a változások veszteségeit a változások tolerálására (Catterberg 1991). Végül ide tartozik az a megközelítés is, mely az átmenet sikeressége szempontjából elsődlegesen a külpolitikai vagy geopolitikai relációk fontosságát hangsúlyozza (Whitehead 1991).

II. AZ ÁLLAMPOLGÁROK VÉLEMÉNYEI A DEMOKRÁCIÁRÓL ÉS A KAPITALIZMUSRÓL

A fentebb vázolt koncepciók egy sor olyan kérdést vetnek fel, melyek részlegesen vagy teljes mértékben ellenőrizhetők empirikus felméréssel. A strukturalista koncepciók azt az alapvető szociológiai kérdést vetik fel, hogyan kapcsolódik egymáshoz társadalmi, gazdasági pozíció és politikai orientáció. Bebizonyítható-e empirikus adatok alapján, hogy a demokráciához és a kapitalizmushoz való viszonyulásban a társadalmi-gazdasági pozíció a fő meghatározó tényező? Igazolható-e az a feltételezés, mely szerint a gazdasági rendszerváltás potenciális nyerteseinek és veszteseinek alapvetően különböznek a politikai attitűdjei vagy a kapitalizmusról kialakított ítéletei? Mennyiben mutathatók ki olyan kulturális predispozíciók a magyar társadalomban — pl. a gazdasági egyenlőtlenségek feltétlen és egyöntetű elutasítása —, melyek bármilyen politikai rendszer számára megnehezítenék a piaci viszonyok gyors térnyerését szolgáló erőfeszítéseket?

Általánosságban is feltehető a kérdés: mi a kapcsolat egyfelől a strukturális pozíció, másfelől a politikai és gazdasági változásokkal kapcsolatos attitűdök között. Ha ez az összefüggés nem közvetlen, akkor milyen szerepet játszik az állampolgároknak a politikai intézményekhez, vezetőkhez való viszonya az új rendszer elfogadásában. Milyen összefüggés mutatható ki társadalmi pozíció és pártválasztás között?

Az itt következő elemzések első kísérletet jelentenek a fentebbi kérdések empirikus vizsgálati eredményekre alapozott részleges megválaszolására Magyarország példáján. 1990 novemberében és 1991 decemberében országos kérdőíves reprezentatív vizsgálat keretében 1400–1400 főt kérdeztünk meg arról, hogyan vélekednek a „nagy átalakulás” két fő területéről: a demokráciáról és a piactudományokról, milyen elvárásaik és milyen fenntartásaik vannak vele szemben. Az írás terjedelmi korlátai miatt hat kérdéskör szerint csoportosítottuk elemzéseinket:

1. A demokráciával és a kapitalizmussal való elégedettség mutatói
2. Demokrácia-értelmezések
3. A politikai attitűdök homogenitása
4. A társadalmi egyenlőtlenségek értékelése
5. Az új rendszer megítélésének alapelemei
6. Osztályhelyzet és pártpreferencia kapcsolata

1. A DEMOKRÁCIÁVAL VALÓ ELÉGEDETTSÉG ÉS ELÉGEDETLENSÉG MUTATÓI

A hazai adatok elemzésekor először is azt találtuk, hogy a magyarok döntő többsége (85–90%) elfogadja a demokrácia intézményeit és játékszabályait. 1991-ben azzal az állítással, hogy „szükségünk van parlamentre”, a megkérdezettek 88%-a, azzal, hogy „a kormányzat és a vezetők kiválasztásának legjobb rendszerét a szabad választások jelentik”, a válaszolók 90%-a, és azzal, hogy

a „demokráciához szükség van a pártokra”, 91%-uk értett egyet. A demokrácia intézményeit az állampolgárok igen nagy százaléka elfogadja, ez viszont azt is jelenti, hogy amikor bírálják a parlamentet vagy elégedetlenek a pártokkal, akkor nem a demokrácia intézményeinek szükségességét kérdőjelezzik meg, hanem hatékonyságukkal, teljesítményükkel elégedetlenek. E bizalmatlanság egyik megnyilvánulása, hogy 1991-ben a polgároknak csak 9%-a bízott „teljes mértékben” abban, hogy „a jelenlegi kormányzat jó irányba vezeti az országot”, 22%-a „nagymértékben”, viszont 56%-a „kismértékben” és 18%-a pedig „egyáltalán nem”.

A demokratikus intézményektől való elfordulást, az új intézményekkel szemben megnyilvánuló bizalmatlanságot csak igen csekély mértékben magyarázhatjuk az új rendszerrel kapcsolatos „felfokozott várakozásokkal”, illetve a túlzott elvárásokból eredő gyors csalódással. A nem sokkal a parlamenti választások előtt — 1990 februárjában — végzett országos reprezentatív kérdőíves vizsgálatunk eredményei azt mutatták, hogy a legtöbb magyar óvatos optimizmussal nézett a rendszerváltás elébe (Bruszt — Simon 1991a). Bár választási propagandájukban a pártok elsősorban a gazdasági problémák miatt kárhoztatták a régi rendszert, s az emberek is egy gazdaságilag jobb élet reményében mentek el szavazni, mégis mindössze 30%-uk nyilatkozott úgy, hogy az új rendszerben javulni fog az életszínvonal. A mértéktartó derülést az is mutatja, hogy a polgárok egynegyed része már akkor is életszínvonalának további romlására számított. Nem beszélhetünk tehát túlfűtött várakozásokról, s aligha vezethetjük vissza a demokratikus intézményekbe vetett bizalom csökkenését a túlzó várakozásokban való csalódásra. A már fél évvel az első szabad választások után végzett vizsgálatunk tanúsága szerint a válaszadók 43%-a azt mondta, hogy nem teljesültek a rendszerváltással kapcsolatos elvárásai. A tanulmányunk első részében ismertetett tranzitológiai szakirodalom alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy ez a kiábrándulási folyamat a régió más országaiban is lezajlott, néhány helyen még gyorsabban és tömegesebb méretekben, mint nálunk.

Amikor a megkérdezettekkel egy 1-től 10-ig terjedő skálán osztályoztattuk az utolsó szocialista kormányt (Németh Miklósét) és a rendszerváltozás után megalakult kormányt (Antall Józsefét) a teljesítményük szerint, akkor azt tapasztaltuk, hogy a Németh-kormány sokkal jobb minősítést kapott (1990-ben 4,8 és 1991-ben 5,2 volt az átlag), mint az Antall-kormány (3,8 és 3,8). Kilenc kelet-európai országban végzett vizsgálatunk alapján állíthatjuk, hogy egyedül Magyarországon értékelték többre az emberek a szabad választások előtti kormány teljesítményét, mint a választások után megalakultét (Bruszt — Simon 1992). Ehhez tegyük még hozzá, hogy az utolsó szocialista kormány miniszterelnöke és külügyminisztere ma is sokkal előkelőbb helyet foglalnak el a politikusok népszerűségi listáján, mint a jelenlegi kormány vezetői.

Elhamarkodott dolog lenne pusztán a jelenlegi kormányzatot hibáztatnunk az iránta megnyilvánuló nagyfokú bizalmatlanság miatt. Korábbi vizsgálataink tanúsága alapján úgy véljük, hogy a bizalom szintjének csökkenését nemcsak az új kormány tevékenysége okozza, hanem sokkal összetettebb folyamatról van szó. Ha adatainkat összehasonlítjuk a nyolcvanas években végzett kuta-

tásaink adataival, azt látjuk, hogy a bizalmi mutatók 1985-ben voltak a legmagasabbak, az évtized talán legrosszabb kormányában még az emberek több mint 80 százaléka bízott. A Németh Miklós vezette MSZMP kormányban 1989 elején már csak az emberek fele bízott, a többpárti választások győzteseiből alakult koalíciós kormány bizalmi mutatói pedig még ennél is alacsonyabbak lettek.

Napjainkban az emberek őszintébben nyilatkoznak, bátrabban bírálják, mint a nyolcvanas évek közepén, s ez a tény szerepet játszik az itt vázolt trend kialakulásában. Másrészt adataink elemzése alapján kézenfekvő egy másik magyarázat is, mely közvetlenül összefüggésbe hozza a gazdasági helyzet romlását a mindenkori kormányzatba vetett bizalom csökkenésével. A kormány iránti bizalom alacsony szintje szoros összefüggést mutat egyfelől az állampolgárok saját gazdasági helyzetének megítélésével, másfelől az ország gazdasági helyzetének értékelésével. Márpedig ma mindkettő megítélése sokkal rosszabb, mint bármikor az elmúlt évtizedben.

Mit is vártak a magyarok az új politikai és gazdasági rendszertől ebben a tekintetben? Kimutatható-e az összefüggés a gazdasági helyzet negatív megítélése és az új rendszer megítélése között is, vagy az új rendszer megítélése mentes az állampolgárok növekvő pesszimizmusától? Az alábbiakban az 1990-es vizsgálatunk alapján először két táblázatot ismertetünk, melyek azt mutatják, hogy mit is vártak az emberek a demokráciától és a kapitalizmustól. A válaszokat az egyének szubjektív osztálybesorolása alapján közöljük, százalékos megoszlásban.

1. táblázat

„A demokráciában Magyarország problémái megoldásának lehetőségei jobbak, ugyanolyanok, rosszabbak?”

	Szubjektív osztálybesorolás			Összes átlaga
	Felső középoszt.	Alsó középo.	Munkás- osztály	
jobb	67	43	29	37
ugyanolyan	25	40	43	40
rosszabb	8	17	28	23
Összesen (N = 1252)	100	100	100	100

2. táblázat

„A szabad kezdeményezésen alapuló kapitalista gazdaság lehetővé teszi számunkra, hogy megoldjuk az ország problémáit?”

	Szubjektív osztályok			Összes átlaga
	Felső középoszt.	Alsó középo.	Munkás- osztály	
egyetért	84	81	76	78
nem ért egyet	16	19	24	22
Összesen (N = 931)	100	100	100	100

A két táblázatból kitűnik, hogy az emberek kapitalizmussal kapcsolatos pozitív elvárásai sokkal erősebbek, mint a demokráciára vonatkozóak. E kérdéskör elemzésére a későbbiekben még visszatérünk, most csak azt emeljük ki, hogy a demokráciához fűződő várakozásokban jelentős eltéréseket találhatunk aszerint, hogy a válaszadó milyen társadalmi osztályhoz sorolja önmagát, ezzel szemben nem találunk ilyen összefüggést a kapitalizmussal kapcsolatos várakozások esetében. Mi lehet ennek az oka? Azt a feltevést elvethetjük, hogy a kapitalizmushoz fűződő pozitív várakozások mögött esetleg az áll, hogy az emberek többsége azt gondolná, önmaga, illetve családja rövid időn belül a nyertesek oldalára kerül a gazdasági rendszerváltás során. Mint majd később látni fogjuk, a kérdezettek nagyobb része igencsak kételkedik ebben, s igen jelentős részük már az új rendszer első hónapjaiban is éppen attól félt, hogy a vesztesek oldalára kerül majd. Sokkal inkább mondhatjuk azt, hogy az állampolgárok a kapitalizmust úgy „általában” elfogadják, „konkrétan” azonban már nagyon sok fenntartásuk van vele szemben. Tömören úgy fogalmazhatunk, hogy „kapitalizmus általában igen, konkrétan nem”.

Elemzéseink szerint a kapitalizmushoz fűződő általános pozitív várakozások hátterében elsősorban az áll, hogy az emberek nem látják alternatívát, más választási lehetőséget a piacgazdaságon kívül. Amikor 1989-ben, a rendszerváltás évében elemeztük a szocialista rendszerrel kapcsolatos attitűdöket, azt találtuk, hogy az emberek társadalmi osztályoktól függetlenül utasították el az államszocializmust, azaz a régi rendszer megszűnt alternatíva lenni a társadalom túlnyomó többsége számára. Még az 1985-ben végzett országos kérdőíves vizsgálatunk azt mutatta, hogy akkor az állampolgárok viszonylag nagy hányada fogadta el a Kádár-rendszert, annak ellenére, hogy a rendszer teljesítményével már akkor is igen nagy hányaduk elégedetlen volt. A szocializmus elfogadásában jelentős szerepet játszott, hogy a fennállóval szemben nem láttak semmilyen reális, pozitív alternatívát az emberek. (Bruszt — Simon 1990a.) Úgy véljük, most ugyanezt a jelenséget érhetjük tetten a kapitalizmus elfogadása esetén is.

A „nincs alternatíva” (NA) hipotézis érvényességét igazolják a kapitalizmus és szocializmus összehasonlításáról feltett kérdéseinkre (vö. Linz 1988) adott válaszok is. Tizenhat szót tettünk a megkérdezettek elé, s kértük őket, jelöljék meg, melyek jellemzik leginkább a kapitalizmust és melyek a szocializmust (ugyanazt a kifejezést mindkét rendszerrel is azonosíthatták). A kapitalizmussal a leggyakrabban a következő szavakat társították (gyakorisági sorrendben): nyereség, vagyon, hatékonyság, sztrájk és szabadság, a legritkábban pedig: hiány, igazságosság és elnyomás. A szocializmust leggyakrabban az alábbi szavakkal jellemezték: hiány, korrupció, hatalom, önzés, egyelőtlenség, tervezés, a legritkábban pedig a vagyon, a hatékonyság és a technikai haladás fogalmat kapcsolták hozzá (Bruszt — Simon 1992).

2. DEMOKRÁCIA-ÉRTELMEZÉSEK

Egy lépéssel közelebb jutunk az új rendszerhez való viszony megértéséhez, ha a kapitalizmus és a szocializmus általános megítélésén túl azt is megvizsgáljuk, hogy mit értenek az emberek a demokrácia fogalmán, s a különböző demokrácia-értelmezések hogyan kapcsolódnak az állampolgárok társadalmi helyzetéhez. Felsoroltunk néhány állítást, s megkérdeztük a válaszolóktól, milyen mértékben tartják a felsorolt elemeket a demokrácia jellemzőinek. A kérdés a következőképpen hangzott: „Az emberek sokféle értelmezést kapcsolnak a demokráciához, például az ezen a kártyán szereplőket. Kérem, mondja meg, hogy az Ön számára a demokráciának mennyi köze van ezekhez: (1) sok, (2) valamennyi, (3) nem sok, (4) semennyi.” A kapott válaszokat faktoranalízissel elemezve a következő három dimenziót tudtuk elkülöníteni:

3. táblázat

	Szociális demokrácia	Politikai demokrácia	Individuális jogok
1. Több állás és munkahely	.803	.072	..052
2. A gazdasági feltételek javulása	.738	.212	..062
3. A bankok állami ellenőrzése	.688	.117	..045
4. Társadalmi egyenlőség	.543	.413	..056
5. Kevesebb korrupció	.425	.464	..099
6. Politikai szabadságjogok	.045	.688	..251
7. Törvény előtti egyenlőség	.178	.632	..211
8. A döntések decentralizálása	.090	.601	..073
9. Többpártrendszer	.239	.482	..433
10. A nők jogainak biztosítása	.236	.062	..739
11. Erkölcsei és szexuális szabadság	.070	.148	..701

(Rotált faktormátrix: a főbb összetevők elemzése és varimax rotáció 985 megfigyelés alapján. A három faktor együttesen a teljes variancia 51%-át magyarázza.)

Több kísérlet alapján is ugyanezt a három faktort tudtuk elkülöníteni. Az első a demokrácia szociális, materiális értelmezése, mely szorosan kapcsolódik az emberek anyagi helyzetéhez (több munkahely, jobb gazdasági feltételek, a bankok ellenőrzése, a társadalmi egyenlőség és a kevesebb korrupció) — ez az a faktor, melyet tankönyveink „tartalmi” demokráciának neveztek. Ezek-től elkülönül a második értelmezési csoport, mely inkább politikai jelentést tulajdonít a demokráciának (politikai szabadságjogok, törvény előtti egyenlőség, a döntések decentralizálása, többpártrendszer) — ez az a faktor, melyet tankönyveink „formális” demokráciaként minősítettek. Végül a harmadik faktor az egyéni állampolgári jogokat tartalmazza (a nők jogai, erkölcsi és szexuális szabadság).

Magyarországon a legtöbben a politikai, a „formális” — értelmezésével azonosították a demokráciát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a többségnek homogén lenne a demokráciáról alkotott felfogása. Az emberek fele teljes mértékben a demokrácia részének tartja annak materiális-szociális elemeit.

Azaz a társadalmi egyenlőség, a munkahelyek biztonsága és a gazdasági helyzet javulása ugyanúgy része a demokráciáról vallott felfogásuknak, mint a többpártrendszer, vagy a törvény előtti egyenlőség. Ebben a tekintetben a magyarok Kelet-Európában összehasonlító elemzéseink szerint közbülső helyet foglalnak el, a demokrácia materiális-szociális értelmezése mellett jóval inkább elkötelezett bolgárok és románok, valamint a „formális” demokráciáért inkább lelkesedő csehszlovákok között, akiknek a többségét hűvösen hagyja a demokrácia materiális-szociális értelmezése. Így pl. míg a magyarok 48 százaléka tartja a teljes foglalkoztatottságot a demokrácia szerves részének, addig Bulgáriában 65, Romániában 67, Csehszlovákiában viszont csupán 20 százalék gondolkozik ugyanígy. A gazdasági helyzet javulása a bolgárok 82 százaléka szerint alkotja a demokrácia részét, ugyanezt már „csupán” 56 százalék gondolja Magyarországon és 37 százalék Csehszlovákiában. Míg a nagyobb társadalmi egyenlőség a csehszlovákok 26 százaléka szerint része a demokráciának, a magyaroknak már az 50 százaléka tartja ezt, a bolgároknak pedig az 59 százaléka (Bruszt — Simon 1992).

A fentiek alapján úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyarok demokrácia-értelmezésében összehasonlító viszonylatban is igen előkelő helyet foglalnak el a demokrácia materiális vagy „szubsztanciális” felfogásához kapcsolódó elemek. Valószínűsíthető, hogy az új rendszerhez való viszony alakulásában szerepet játszik a demokrácia értelmezésének sajátossága. Ezt erősíti meg a következő elemzésünk is. Itt azt vizsgáltuk, hogyan függ össze a demokrácia értelmezése egyfelől az új rendszerhez való viszony különböző elemeivel, másfelől a társadalmi státusz különböző mutatóival. Az alábbi táblában azokat az asszociációkat tüntettük fel, melyek statisztikailag jelentősebb összefüggést mutattak ki a demokrácia értelmezésének faktoraival.

4. táblázat

	Szociális demokrácia	Politikai demokrácia	Individuális jogok
1. Az állam gondoskodik az egészségügyi ellátásról	.30	-.13	-.09
2. A szülők szubjektív osztályhelyzete	.30	.08	..00
3. Ne legyenek nagy jövedelmi különbségek	.29	.17	-.15
4. A kormánynak meg kell védenie az embereket	.27	.00	..00
5. A válaszadó szubjektív osztályhelyzete	.25	.10	..09
6. A válaszadó iskolai végzettsége	.21	.14	..00
7. Életkor	.19	.00	..04
8. Az ellenzékre szavazna	.19	.00	..13
9. A demokráciával való elégedettség	-.16	.00	..13
10. Elveszítheti az állását	-.14	.04	..03
11. A valláshoz való viszony	.08	-.04	..00

(Goodman-Kruskal gamma értékek: a háromféle demokrácia-értelmezés kapcsolata az állampolgárok politikai, gazdasági és kulturális attitűdjeivel, valamint egyes társadalmi és demográfiai mutatókkal — faktorpont osztályok alapján.)

A táblázatból jól látható, hogy a demokrácia szociális-gazdasági értelmezése viszonylag szorosan összefügg az állam erős szociális szerepvállalása iránti igényvel (az állam gondoskodik az egészségügyi ellátásról), illetve a gazdasági-szociális életbe való erős állami beavatkozás igényével (az államnak többet kell tennie, hogy megvédje az embereket a gazdasági nehézségektől). Ugyancsak viszonylag szoros összefüggés mutatható ki a tábla alapján a demokrácia „szubsztanciális” értelmezése és a jövedelemkülönbségek tolerálási szintje között. Úgy véljük, hogy itt a piacgazdaságra való áttéréssel kapcsolatos védekező attitűdök viszonylag igen koherens rendszerére bukkantunk. Mint majd a későbbiekben látni fogjuk, ezt a feltevésünket támasztja alá az is, hogy a demokrácia materiális értelmezése szoros asszociációt produkál a kapitalizmussal szembeni averzió faktorával is. Statisztikailag szignifikáns összefüggést találunk a demokrácia jelenlegi állásával szembeni elégedetlenség és a demokrácia materiális-szubsztanciális értelmezése között, ez az összefüggés azonban nem túl erős. Ezzel szemben inkább felismerhető az, hogy a demokrácia „tartalmi” értelmezése a kapitalizmushoz való viszony szempontjából jelentős.

Ezen a ponton közel jutottunk azokhoz a koncepciókhoz, melyek azt feltételezik, hogy a demokrácia stabilizálását, illetve a gazdaság átalakítását a kelet-európai társadalmakban a gazdasági rendszerváltással szembeni — feltételezetten homogén — negatív attitűdök veszélyeztetik. Mint azt az előző pontban már láttuk, ezeknek a koncepcióknak az érvényességét mindenképpen gyöngíti a kapitalizmus általános elfogadottsága, s a kapitalizmushoz való viszonyt illetően felismerhető a társadalomban egy meglehetősen homogén „negatív konszenzus” — azaz az emberek többsége nem lát alternatívát a magántulajdonon alapuló piacgazdasággal szemben. Mindez természetesen nem zárja ki az új rendszerrel, vagy egyes konkrét elemeivel szembeni negatív attitűdök meglétét, illetve e negatív attitűdök összekapcsolódását és időbeni kumulálódását. Még azt sem zárhatjuk ki — de idősorok hiányában nem is bizonyíthatjuk —, hogy ezek a negatív attitűdök hosszabb távon alááshatják a kapitalizmus „hegemóniáját”. Itt csupán azt tudjuk ellenőrizni, mennyire tartható az írásunk első részében vázolt strukturalista megközelítéseknek ez az állítása, mely szerint az új rendszerrel szembeni negatív attitűdök homogén módon jellemzik a kelet-európai társadalmakat, vagy legalábbis egy adott társadalmi osztály tagjait.

3. MENNYIRE HOMOGENÉNEK A DEMOKRÁCIÁVAL ÉS A KAPITALIZMUSSEL KAPCSOLATOS ATTITŰDÖK?

Az előző táblázatból azt is láthatjuk, hogy igen szoros az összefüggés a demokrácia materiális-szubsztanciális értelmezése és a kérdezettek önbesorolása alapján kijelölt, szubjektív osztályhovatartozása között. Azok, akik a munkásosztállyal azonosították magukat, s még inkább azok, akik azt mondták, hogy szülei is a munkásosztályhoz tartoztak, jóval nagyobb valószínűséggel válasz-

tották a demokrácia ezen felfogását. Egyéb elemzéseink is azt mutatták ki, hogy az önbesorolás erős asszociációkat produkál az új rendszerhez való viszony egy sor más elemével is. A társadalmi pozíció indikátorai közül a szubjektív osztálybesorolás produkálja a legjobb korrelációkat a politikai orientációk különböző elemeivel. A szubjektív osztályhelyzet „mérésére” egy négyes osztálykategória-rendszert helyeztünk a megkérdezettek elé azzal, hogy válasszanak, melyik osztályba sorolják magukat: a felsőosztályba, a felsőközép-, az alsőközép- vagy a munkásosztályba. Bár ez, az amerikai felmérésekből átvett szubjektív osztályhelyzet kategória első látásra igen szerénynek tűnik, hangsúlyozni szeretnénk, hogy szociológiai értelemben sokkal jobban működik, mint bármilyen számítógépen kreált „objektív” osztálybesorolási rendszer.

A munkásosztállyal elsősorban azok azonosultak, akik a jövedelmi skálán magukat az átlag alá helyezték el, a fizikai dolgozók 80 %-a, a nem-fizikai dolgozóknak pedig 25 %-a. Viszonylag erős még a szubjektív osztálybesorolás és az iskolai végzettség összefüggése, bár nem annyira erős, mint a foglalkozás és az önbesorolás között.

Visszatérve az új rendszerhez való viszony és társadalmi pozíció összefüggéséhez: elemzéseink nem igazolják azokat a koncepciókat, melyek szerint egy általános és homogén „antikapitalista” attitűd létezne, s még csak azt sem mondhatjuk adataink alapján, hogy egy adott osztályon belül homogének lennének az új rendszerrel kapcsolatos negatív attitűdök. Kétségtelenül van összefüggés a szubjektív osztálybesorolás, valamint a kapitalista piaczgazdasággal és a demokráciával szembeni attitűdök között, ám ez a kapcsolat egyrészt csak részleges, tehát nem terjed ki az új rendszerrel szembeni negatív attitűdök összességére, másrészt nem beszélhetünk magán az osztályon belül sem homogén viszonyulásról az új rendszerhez. Egy sor negatív attitűd esetében legalább akkora különbséget találtunk az adott osztályokon belül, mint az egyes osztályok között.

Fenti megállapításainkkal szemben természetesen jogos lehet a kétely, hogy nem annyira az ismertetett koncepciók a problematikusak, hanem inkább a mi mérési eszközeink. A piaczgazdaságra való áttérés homogén elutasításáról szóló koncepció valóban nem igazolható ugyan, de a fenti elemzések nem feltétlenül cáfolják a differenciáltabb társadalmi struktúra-képből kiinduló koncepciókat. Elemzésünkkel szemben joggal felhozható: az empirikus felmérés differenciálatlan indikátorai nem képesek lefedni a társadalom tényleges differenciálódását, s ezért nem sikerült szorosabb kapcsolatot találni az új rendszerhez való viszony és a társadalmi pozíció között. Mint arra már utaltunk, a társadalmi struktúra felől közelítő koncepciók egy csoportja abból indul ki, hogy az előző rendszer utolsó két évtizedében fontos különbségek alakultak ki az emberek között, részben a munkamegosztás hivatalos hierarchiájában elfoglalt pozíció különbsége alapján, részben pedig a hierarchikus struktúrák árnyékában kialakuló piaci szektorokban elért pozíció alapján (Szelényi 1988). Ebből az következik, hogy jelentős eltérésnek kell lennie azokban a képességekben és erőforrásokban, amelyeket a különböző társadalmi csoportok mozgósítani tudnak annak érdekében, hogy megtalálják helyüket az új gazdasági rendszerben.

Bár empirikusan — idősorok hiányában — ma még csak részlegesen tudjuk bizonyítani állításunkat, de elméleti okokból sem tudjuk elfogadni azokat a koncepciókat, melyek egy az egyben megfelelést várnak társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció és politikai attitűdök között. Úgy gondoljuk, hogy még a jóval bonyolultabb struktúraelemzés sem juthat más eredményre, mivel az előző rendszerben megszerzett pozíciók csupán potenciális kiindulópontjait jelenthetik az új rendszerben elfoglalható pozícióknak, de ma még éppen csak elkezdődtek azok a társadalmi és politikai csatározások, amelyek során ténylegesen is eldől, milyen korábban felhalmozott erőforrások hasznosíthatók az új rendszerben, s milyen mértékben. Arra a kérdésre tehát, hogy elsődlegesen kik lesznek a gazdasági rendszerváltozás nyertesei és kik a vesztesei, a bürokratikus hierarchiában, illetve a piaci szektorban jelenleg elfoglalt pozíció vizsgálata alapján csak részleges és elméleti választ adhatunk. Ma még nem tudjuk, milyen lesz a különböző gazdaságpolitikák, privatizációs stratégiák hatása, s a gazdaság és szociálpolitika változó prioritásai végül is mely társadalmi csoportok számára teszik inkább lehetővé, hogy a korábbi rendszerben felhalmozott erőforrásaikat hasznosíthassák vagy konvertálhassák (Stark 1991). Egyelőre az új kormányok szakértőinek vannak csak „tisztá” elképzeléseik arról, hogy milyen lesz a „szép új világ”, kik lesznek benne a nyertesek, s kik a vesztesek oldalán. A gyakorlatban most folynak a pozícióharcok a különböző társadalmi és politikai csoportok között, a politika különböző szervezett erői között, s ezek kimenetele még bizonytalan.

Ebből a bizonytalanságból, melyet a „nagy átalakítás” alapvető sajátosságának tartunk, az is következik, hogy még a szokásosnál is közvetlenebb viszonyt feltételezzünk társadalmi pozíció és politikai attitűdök között. Az emberek attitűdjének változását nem is az befolyásolja elsődlegesen, hogy milyen pozíciót és milyen erőforrásokat hoztak magukkal a régi rendszerből, még csak nem is az, hogy a szociológus-megfigyelő szerint mire juthatnak az új rendszerben. Feltehető, hogy az átmenet idején, legalábbis az új rendszer konszolidálásáig a fentieknél fontosabb szerepet játszik majd az emberek szubjektív helyzetmegítélése a politikához és általában a rendszerhez való viszonyuk alakításában. A politikához való viszonyt az objektív pozíciónál jóval nagyobb mértékben befolyásolja az, hogy az emberek mennyire bíznak abban, hogy az új rendszerben meg tudják találni a helyüket, akár a korábbi rendszerben felhalmozott erőforrásaik alapján (Kitschelt 1991), akár a kollektív politikai szereplők, például a szakszervezet, a pártok vagy a kormány kedvező akciói révén (Przeworski 1991), akár a társadalmi kapcsolatok meglévő hálói révén.

Összefoglalva a fentieket, az alábbi következtetésre jutottunk. Az, hogy az aktorok szubjektíve hogyan értékelik önmaguk és az ország helyzetét, saját, már elért pozíciójukból következő lehetőségeiket, hogy milyen a pártok és a politikusok iránti bizalmuk, a politikai orientációk alakulása szempontjából fontosabb, mint az egyének objektív társadalmi helyzetének bármely módszertanilag kifinomult statisztikai mutatója.

Mínt hogy még nem rendelkezünk idősorokkal arról, hogyan változnak a politikai orientációk a gazdasági rendszerváltás idején, itt inkább csak illusztrálni, mint bizonyítani tudjuk a fentieket. Megvizsgáltuk például, hogy a ka-

pitalizmussal szembeni pozitív és negatív várakozásokból mennyit magyaráznak a társadalmi pozíció különböző objektív mutatói, illetve a saját társadalmi helyzet szubjektív mutatói, mint szubjektív osztályhelyzet, illetve szubjektív munkapiaci helyzet. Többféle MCA elemzéssel is ugyanarra az eredményre jutottunk: a kapitalizmussal szembeni negatív várakozások legszorosabban a szubjektív munkapiaci helyzettel asszociáltak. Ez a mutató egy ötfokú skála, melyen a kérdezettek magukat helyezik el annak megfelelően, mit gondolnak arról, mi történne velük, ha elvesztenék a munkahelyüket. Bár a statisztikai elemzés kimutatott némi összefüggést a szokásosan használt háttérváltozók — azaz iskolai végzettség, foglalkozási vagy éppen szubjektív osztálybesorolás — és a kapitalizmushoz való viszony között, egyik sem volt még megközelítőleg sem olyan erős, mint a szubjektív munkapiaci helyzet alapján. 1990 novemberében, alig fél évvel a parlamenti választások után végzett kérdőíves vizsgálatunkban az alábbi két kérdést tettük föl:

1. Egyetért-e Ön azzal az állítással, hogy a kapitalista gazdaság lehetővé teszi számunkra az ország előtt álló problémák megoldását?

2. Ha Ön valamilyen okból elveszítené az állását, milyen könnyen tudna megfelelő állást találni?

A kapott válaszokat az alábbi táblázatban vetettük egymással össze (százalékos megoszlásban):

5. táblázat

A kapitalizmus jó nekünk	könnyen	kicsit nehezen	nagyon nehezen	lehetetlen	összesen
egyetért	88	86	77	60	79
nem ért egyet	12	14	23	40	21
Összesen (N=663)	100	100	100	100	100

Ami a táblázatból is jól látható: minél rosszabbnak ítéli meg valaki saját lehetőségeit, azaz minél közelebb jutunk azokhoz, akik saját maguk azt valószínűsítik, hogy a rendszerváltás során a vesztesek közé kerülnek majd, annál magasabb azok aránya, akik averziót mutatnak az új gazdasági rendszer általános hatékonyságával szemben.

4. A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK TOLERÁLÁSA

A jövedelmi különbségek tolerálásának elemzésekor is arra a következtetésre jutottunk, hogy a homogén társadalmi struktúrákat és homogén politikai attitűdöket feltételező koncepciók nem használhatók a magyarok politikai attitűdjeinek megértésében, mert nem helytállóak. Itt arra a kérdésre is választ kerestünk, mennyiben igazolhatóak azok a koncepciók, melyek szerint az államszocializmus elmúlt 40 évének kulturális örökségeként a kelet-európaiak nagyfokú intoleranciát tanúsítanak a jövedelmi különbségekkel szemben. E kérdés megválaszolásához olyan indikátort alkalmaztunk, mely a magyar ada-

tokat összehasonlíthatóvá teszi amerikai és spanyol adatokkal is. A jövedelmi különbségek tolerálásának mérésére az alábbi kérdést használtuk: „Mi az Ön véleménye a jövedelmeket illetően? Szükséges-e, hogy az emberek között 1. nagy különbségek legyenek, 2. valamelyes különbségek legyenek, 3. ne legyenek különbségek?”

Az alábbiakban a három országban adott válaszokat a szubjektív osztálybesorolás alapján (százalékos megoszlásban) ismertetjük.

6. táblázat

Kívánt jövedelemkülönbségek megoszlása szubjektív osztályhelyzet szerint

Egyesült Államok (1975)

	felsőosztály	munkásosztály	középosztály
nagy különbségek	26	32	49
némi különbség	56	58	43
szinte semmi	12	8	7
nincs válasz	6	2	1

Spanyolország (1990)

	felsőosztály	munkásosztály	középosztály
nagy különbségek	7	11	17
némi különbség	60	63	64
szinte semmi	29	23	17
nincs válasz	4	3	2

Magyarország (1990)

	felsőosztály	munkásosztály	középosztály
nagy különbségek	8	16	40
némi különbség	70	76	58
szinte semmi	21	7	(?)
nincs válasz	1	1	0

(Forrás a nem magyar adatok esetében: McDonough — Barnes — Lopez Pina 1992.)

A táblázatnak nem igazán az az érdekessége, hogy a társadalmi hierarchiában lejjebb levők mindenütt nagyobb arányban igénylik a különbségek minimalizálását, mint a feljebb levők. Az már figyelemre méltóbb, hogy mindhárom országban a többség csak mérsékelt jövedelmi különbségeket támogat: ez a tendencia erősebb a magyarok esetében, mint a másik két ország polgárai között, de a különbségek semmiképpen sem drámaiak. A táblázat igazán érdekes tanulsága az, hogy a spanyolok között nagyobb a jövedelmek egyenlő elosztását támogatók aránya, mint a magyarok között. Bár a különbség megintcsak nem drámai mértékű, de ahhoz éppen elég, hogy aláássa azoknak a kulturális koncepcióknak az érvényességét, melyek szerint az egyenlődsdi a posztkommunista kelet-európaiak speciális kulturális öröksége.

A fenti adatok azt a koncepciót sem támasztják alá, mely szerint a jövedelmi különbségek tolerálása terén valamiféle homogén viszonyulás létezne. A táblázat inkább azt bizonyítja, hogy míg a spanyolok osztálytól függetlenül a leginkább egalitáriánusok, a magyarok válasza a jövedelmi különbségek tolerálása terén még az amerikaiak válaszainál is polarizáltabbak. Az adatok alapján inkább beszélhetünk a magyar felsőosztály „újkapitalista eufóriájáról”, mint a munkásosztály posztkommunista nosztalgiázásáról.

Végezetül a fentiek is azt támasztják alá, hogy a magyar társadalom az állampolgárok politikai orientációi szempontjából heterogén, mégha ez a civil társadalom szerveződésében vagy a pártstruktúrák szintjén nem is jelenik meg a maga tagoltságában.

5. HOGYAN ÉRTÉKELIK A MAGYAROK AZ ÚJ RENDSZERT?

Az eddigiekben az új rendszerhez való viszonyt a rendszer egyes elemeinek állampolgári megítélése alapján vizsgáltuk. Egy lépéssel most továbbmegyünk, s azt elemezzük, milyen összefüggések ismerhetők fel az új rendszerrel kapcsolatos attitűdök különböző csoportjai között. Itt a fő kérdésünk az volt, szétválík-e az új rendszer megítélésekor a politikai intézmények és a gazdasági rendszer megítélése, s beszélhetünk-e arról, hogy a kormányzathoz való viszonyulás rövid távú változásai nem érintik közvetlenül az új rendszerhez való viszonyulást.

Az új rendszerről alkotott állampolgári vélemények elemzésekor szintetizáló megközelítést alkalmaztunk, vagyis nem az egyes változókat elemeztük, hanem összevontuk az új rendszer megítélésének fontosabb mutatóit. Az első lépésben azt vizsgáltuk, hogy a rendszerrel kapcsolatos attitűdöknek milyen dimenzióit tudjuk megkülönböztetni, ezt követően pedig azt elemeztük, hogyan függnek össze az adott dimenziók a különféle társadalmi, gazdasági, politikai attitűdinális változókkal. Elemzésünk során választ kerestünk arra a kérdésre, hogy szétválík-e a magyarok percepcióiban a rendszer és a kormány megítélése. Az új rendszerhez való viszonyulás elemzésére kérdéseinkből 22 változót képeztünk, melyeket a faktoranalízis a következő négy faktorra bontott szét: bizalmatlanság a kormánnyal szemben, fenntartások a kapitalizmussal szemben, az ellenzéki pártok megítélése és a pártokhoz való viszony.

Elemzéseink azt mutatták ki, hogy külön dimenziót képeznek egyfelől a kapitalizmusra vonatkozó attitűdök, másfelől a kormánnyal, a kormányzó párttal és vezetőjével kapcsolatos bizalom/bizalmatlanság változók. Nem találtunk közvetlen összefüggést tehát a gazdasági-társadalmi rendszerrel és a kormánnyal kapcsolatos attitűdök között, ami azért fontos, mert ha például drámai mértékben lezuhan a kormányba, a politikai vezetőkbe vetett bizalom szintje, az nem feltétlenül terjed ki az egész rendszer megítélésére, amint az az államszocializmus idején történt. Az 1989-es vizsgálatunk eredményei azt mutatták, hogy aki nem bízott az MSZMP-ben, az nemcsak annak kormánya, politikai és intézményei iránt volt bizalmatlan, hanem az egész szocialista rendszert is elutasította (Bruszt — Simon 1990a). A demokrácia stabilizálása

szempontjából nagyon fontos tényező, hogy 1990-ben nem találtunk összefüggést a demokrácia fontosabb intézményei iránti bizalmatlanság és az új gazdasági rendszerrel szembeni tartózkodás mutatói között.

A továbbiakban azt vizsgáltuk, milyen politikai orientációk kapcsolódnak leginkább a kormány iránti bizalomhoz és a kapitalista rendszerrel szembeni fenntartásokhoz.

A kormányban és a kormányzópártokban azok bíznak leginkább, akik magukat vallásosaknak tartják és legkevésbé azok, akik magukat nem vallásosaknak mondják. A kormány iránti bizalom és a vallásosság közötti korreláció megerősíti azt a következtetést, hogy a politikai orientációk alakításában a bal–jobb dichotómia mellett — még annál is erősebben — működik a deista–ateista választóvonal. A parlamenti választások előtt, alatt és után (1990 februárjában, márciusában és áprilisában) végzett három országos vizsgálatunk eredményei is azt igazolták, hogy a vallásosság sokkal nagyobb szerepet játszott a pártválasztásban, mint a szavazók osztálymegjelölése vagy gazdasági-szociális attitűdjei (Bruszt–Simon 1991b).

A kapitalizmustól való félelem vagy tartózkodás leginkább a tulajdonviszonyokról alkotott véleménnyel állt korrelációban. Akiknek komoly fenntartásai vannak a kapitalizmussal szemben, azok ragaszkodnak leginkább az államszocializmus alatt kialakított tulajdonformák megőrzéséhez, az állami vállalatokhoz, akik pedig nagy várakozással tekintenek a tőkés szabadpiac kiteljesedéséhez, azok a privatizáció hívei és a tulajdonviszonyok mielőbbi átalakítását szorgalmazzák. Érdekes, hogy erős az összefüggés a szakszervezetek iránti bizalom és a kapitalizmus iránti bizalmatlanság között.

A pártokhoz és a többpártrendszerhez való viszony alakulása is tanulságos. A pártokkal szembeni bizalmatlanságra utaló válaszok („az én számomra minden párt egyforma”, „a pártok is csak vezetőik érdekeit szolgálják”) szorosán kötődnek a politikusokkal szembeni diffúz bizalmatlansághoz. Mint az várható volt, a többpártrendszer elutasítása összefügg a pártokkal szembeni tartózkodással, de ennél fontosabb, hogy nem tapasztaltunk számottevő korrelációt a többpártrendszer elutasítása és a kapitalizmussal szembeni tartózkodás vagy a kormánypárttal szembeni bizalmatlanság között.

6. SZUBJEKTÍV OSZTÁLYHELYZET, POLITIKAI ATTITŰD ÉS PÁRTPREFERENCIÁK

Az eddigi elemzéseinkben azt találtuk, hogy van összefüggés társadalmi pozíció és politikai preferenciák között, akár objektív, akár szubjektív mutatókkal mértük a társadalmi helyzetet. Elemzéseinkben ugyanakkor nem mutatható ki összefüggés a társadalmi pozíció és pártpreferenciák között, s csak igen gyenge összefüggést találtunk a politikai és szociális attitűdök és a pártválasztások között. Az első szabad választás előtt készített felméréseink eredményei egyértelműen azt mutatják, hogy az emberek pártválasztásai fölöttébb bizonytalanok voltak. A szavazók nem a kardinális gazdasági kérdések (pl. a tulajdonviszonyok) alapján döntöttek el, hogy melyik pártra szavaznak, hanem inkább a

politikai rendszerváltás lassúságára vagy gyorsaságára voksoltak (Bruszt-Simon 1990a). A liberális értékeket hangoztató és a piacgazdaságért küzdő Szabad Demokraták Szövetsége szavazói között ugyanakkora volt a jóléti állam híveinek aránya, mint a szociális biztonságot nagyobb mértékben hangoztató Magyar Demokrata Fórum szavazói között.

Az 1990 novemberében, de még az 1991 decemberében végzett kérdőíves vizsgálatunk eredményei sem mutatnak összefüggést a szubjektív osztályhelyzet és a pártpreferenciák között. Mi lehet ennek az oka, miért nem tudunk kimutatni markáns kapcsolatot a politikai attitűdök és a pártpreferenciák között? A szakirodalomban erre többféle választ találtunk, melyek a valóság más-más metszete felől — egymást kiegészítve — próbálják megragadni a lényegét, s közülük az alábbiakat tartjuk elfogadhatónak.

Az egyik magyarázat az időfaktort emeli ki, mondván hogy az átmenet időszakában nem is igen lehet számítani jelentősebb összefüggésre az osztályazonosulás a szociális és gazdasági attitűdök, valamint a pártpreferenciák között, mert ez az összefüggés csak hosszabb tanulási folyamat során alakul ki. Az embereknek időre van szükségük, hogy a maguk számára is tisztázzák a pártok helyét, megértsék a pártprogramokat, azonosítsák a politikai vezetőket és mindezt összekössék stabil pártpreferenciákkal (Converse 1969). Ezt igazolja többek között az is, hogy Magyarországon 1990-ben, de még másfél évvel a választások után, 1991-ben sem kapcsolódtak össze a pártválasztások a politikusok vagy a pártprogramok értékelésével, vagyis általános jelenség volt, hogy pl. azoknak a választóknak nagyobb része, akik szocialista párti politikusokkal szimpatizáltak, nem a szocialista pártra szavaztak.

Egy másik elfogadható magyarázat azzal egészíti ki az előzőt, hogy nemcsak az időt hiányolja, hanem bizonyos politikai pártokat is, melyeket a polgárok szívesen választanának. Eszerint az emberek viszonylag koherens attitűdökkel rendelkeznek, választanának is maguknak pártot, de a politikai „kínálatban” nem találnak maguknak elfogadható pártot, melynek értékeivel és programjával azonosulni tudnának. Számos empirikus vizsgálat is alátámasztja e koncepció magyarországi érvényességét (Kolosi — Szelényi 1991; Angehusz — Tardos 1991).

Mi egy harmadik magyarázattal értelmezzük az állampolgárok társadalmi helyzete, szociális és gazdasági attitűdje és politikai attitűdjei közötti távolságot, mégpedig az előző két interpretáció egyfajta szintézisével. A nem-szavazó polgárok társadalmi helyzetét és politikai attitűdjeit elemezve arra a következtetésre jutottunk, hogy igazolható egyfelől az a nézet, mely szerint Magyarországon labilisak az állampolgárok pártpreferenciái, másrészt, hogy nálunk túl korán lezárult a pártosodási folyamat. Mivel pedig a magyar társadalom az elmúlt évtizedek örökségeként depolitizált és atomizált társadalomként érte meg a demokratizálódás kezdetét, viszonylag rövid idő állt rendelkezésre az aktivizálódáshoz, a szerveződéshez, a folyamatok kiterjesztéséhez. A pártosodás korai bezárulása lefagyasztotta egyrészt a még pártcsira állapotában lévő pártstruktúrákat, másrészt pedig a referendum idején éppen csak elindult politikai mozgásokat. Ennek következtében egyrészt a magyar politikai paletta párt-

hiányosan alakult, másrészt maga a civil társadalom is tagolatlan és szervezetlen maradt (Simon 1990a; Bruszt — Stark 1991).

Végül megemlítünk egy negyedik magyarázatot is, mely sok vonatkozásban hasonlít az előzőhöz. Ez szintén azt állítja, hogy a társadalmi helyzet által meghatározott társadalmi-gazdasági preferenciák és a pártstruktúra nem felelnek meg egymásnak, de ennél tovább lép azzal, hogy megadja, milyen típusú párt hiánya a probléma forrása (Kolosi et al. 1990). A társadalmi struktúra differenciált modelljéből kiindulva arra a következtetésre jut, hogy az erős balközép szociáldemokrata párt hiánya magyarázatot ad egyfelől a pártpreferenciák, az osztálymegjelölés, másfelől a pártoktól való elfordulás, vagyis a nem-szavazók nagy aránya közötti összefüggés hiányára. A probléma lényege ebben a megközelítésben a következő: nem illeszkedik egymáshoz a társadalmi struktúra és a politikai struktúra. Mivel több párt is indult az első szabad választásokon szociáldemokrata vagy szocialista minősítéssel, a szerzők szituatív magyarázattal egészítik ki a strukturális elemzést. Ennek nagy vonalakban az a lényege, hogy a választási kampány alatt a főbb pártok abban vetélkedtek, melyikük az igazibb antikommunista, és ebben a kampányban szinte lehetetlen volt egy baloldali pártképpel indulni. Emellett a szociáldemokrata státuszt valló pártok közül egy sem tudott szavazókat vonzani kétértelmű, ellentmondásos akcióival és programjával. E helyzeti magyarázat végül is arra a következtetésre jut, hogy egy vonzó balközép párt nagy tömegtámogatásra találhat — főként a piaccgazdaság lehetséges vesztesei között és azokban a csoportokban, amelyek számára nem egyértelműen kedvező a piaccgazdaság. Ez a magyarázat arra is utal, hogy a választások előtt tömeges igény mutatkozott a szociáldemokrata párt iránt, de a kereslet és a kínálat nem találkozhatott a meglévő pártok és a kampány jellegzetességei miatt.

Ha visszatekintünk az átmenet idején (1989 és 1990 folyamán) végzett vizsgálataink eredményeire, azt látjuk, hogy bár 1989 márciusában a szociáldemokrata párt volt a legnépszerűbb ellenzéki párt, potenciális szavazói között több volt a fehérgalléros dolgozó, mint a kékgalléros, és még a szakmunkások közül is inkább a középiskolát végzettek szavaztak volna a szocdemekre. Tehát a társadalmi helyzet és a pártpreferencia között akkor nem találtunk közvetlen pozitív összefüggést. (Az osztályszavazat értékét mérő Alford-index szerint mínusz kettő volt 1989-ben az osztályszavazat mértéke, s ez az érték 1990 közepén sem volt több plusz hétélnél. Az Alford-index úgy áll elő, hogy kivonjuk a magukat a baloldalra soroló pártok [potenciális] kékgalléros szavazóinak arányából a fehérgallérosok arányát.) Összehasonlításképpen: ez az arány a hatvanas évek Nyugat-Európájában átlagosan 40 százalék körüli volt, s még a hetvenes években is majdnem 20 százalék körüli (Gunther 1990).

Az 1989-es magyar adatok elemzése alapján inkább mondhatjuk azt, hogy a piaccgazdaság potenciális nyertescsi támogatták volna az erkölcsi tőkéjüket eljátszó szociáldemokratákat. A mélyebb elemzés arra is rámutatott, hogy a szociáldemokrata preferencia fő magyarázata nem a válaszadó osztályhelyzete volt, hanem az apa szubjektív osztályhelyzete. Tehát helyesebb azt mondanunk, hogy a szociáldemokrácia iránti szimpátiát a fizikai dolgozó szülők, apák, „az

öreg szakik” táplálták a társadalmi hierarchiában feljebb emelkedő gyerekeikben.

Azt, hogy egyik időpontban sem találtunk összefüggést az osztályhoz tartozás és a szavazás között, végül ahhoz a hipotézishez is kapcsolhatjuk, hogy a potenciális szavazók nem annyira gazdasági kérdések szerint oszlanak meg, hanem inkább más jellegű kérdésekben, és a szavazók mobilizálása általában inkább a nemzeti, vallási vagy más tradicionális értékek iránti vonzalmakon alapul, mintsem közvetlenül a társadalmi helyzeten.

Mindamellettt úgy tűnik, hogy a kilencvenes évek elején Magyarországon és a térség néhány demokratizálódó országában az egyes pártok nem feltétlenül abban különböznek egymástól, hogy milyen mértékű társadalmi terhet próbálnak meg átruházni szavazóikra, hanem gyakran csupán — vagy jelentős mértékben — abban, hogyan próbálják meg „eladni” a terhek vállalásának szükségességét, másrészt pedig, hogy milyen elvek alapján próbálják megkülönböztetni a piacgazdaság lehetséges nyerteseit és veszteseit (Comisso 1991).

KÖVETKEZTETÉSEK

A vizsgált adatok alapján csak részben igazolódnak a tanulmány elején felsorolt determinisztikus koncepciók. Rámutattunk egy latens, vagyis politikailag nem közvetített polarizálódásra a demokráciához, de főként a kapitalizmushoz való viszonyulásban. Az adatainkon azt is megmutattuk, hogy van a kapitalizmussal, illetve általánosságban az új gazdasági rendszerrel szembeni védekező attitűdöknek egy viszonylag koherens rendszere. Azt is láttuk, hogy a piacgazdasággal szembeni, az állam gazdasági és szociális szerepére vonatkozó védekező attitűdök összefüggnek a szubjektív osztálymegjelöléssel. Egyértelműen bizonyítani tudtuk adatainkkal azt is, hogy ez az összefüggés egyáltalán nem általános. Nem helytállóak azok az elméletek, amelyek vagy egy homogén társadalmi struktúrából következtetnek homogén politikai orientációkra, vagy meghatározott osztályhoz kapcsolnak homogén orientációkat. Adataink nem igazolják a „kulturális konzervativizmus” koncepciót sem, mely intoleranciát feltételez a nagy jövedelmi különbségekkel szemben.

A piacgazdaság lehetséges nyertesének és vesztesének politikai orientációi eltérnek egymástól, de ez az összefüggés sem determinisztikus. Még egy osztályon belül is jelentősen különböznek a politikai orientációk, és számos attitűd esetében nagyobbak az osztályon belüli, mint az osztályok közötti eltérések. Azt is láttuk, hogy a saját helyzet szubjektív megítélése sokkal erősebb összefüggéseket produkál az attitűdinális változókkal, mint a társadalmi helyzet objektív mutatói. A politikai attitűdök szempontjából tehát nem az a legfontosabb, hogy a megfigyelő a gyűjtött objektív adatok alapján az adott csoportot lehetséges vesztesként vagy nyertesként osztályozza-e, hanem hogy az adott csoporthoz tartozó egyének hogyan értékelik saját helyzetüket. Nyitott kérdés, hogy mely csoportok lesznek a nyertesek vagy vesztesek: e kérdésben még javában folynak a harcok, s a jelenlegi társadalmi helyzet csak útmutató annak eldöntésében, hogy ki melyik oldalra kerülhet.

Az átmeneti időszakban a politikai orientációk alakításában kitüntetett szerep jut annak, hogyan ítélik meg az egyes társadalmi csoportok saját lehetőségeiket, mennyire bíznak korábbi tapasztalataik és interakcióik alapján a politikai intézményekben.

Végül is arra az összegző következtetésre jutottunk, hogy a társadalmi pozíciók és velük együtt a politikai orientációk nem predetermináltak, hanem interakciók során alakulnak ki, s még inkább így van ez a rendszerváltás idején. Ebből az a következtetés adódik számunkra, hogy Kelet-Európában a politikai orientációk alakulása a politika minőségétől is nagymértékben függ, azaz attól, mennyire sikerül az új politikai eliteknek egymás közötti küzdelmeik és megegyezéseik révén és a civil társadalommal kialakított kapcsolataik milyensége révén kiépíteni a bizalmat az állampolgárokban a demokrácia és a demokratikus politikai intézmények iránt. Végezetül: a „nagy átalakítás” sikere nemcsak a létező struktúráktól függ, hanem attól is, hogy az e korlátozott játéktéren belül a világ átrendezésének nekifogó aktorok — bölcs vagy kevésbé bölcs, józan vagy kevésbé józan cselekedeteikkel — hogyan alakítják a saját és ellenfeleik identitását.

HIVATKOZÁSOK

- Bartra, R. 1986. *Estructura agraria y clases sociales en México*. Serie Era UNAM.
- Bruszt, L. 1988. Without Us But For Us Orientations in Hungary in the Period of Late-Paternalism. *Social Research*, vol.55, 1-2, Spring/Summer 43-76.
- 1989. Ha most lennének választások. Interjú az állam szociális szerepvállalásáról. *168 óra*, 1.
- Bruszt, L. — J. Simon 1990a. *A lecsendesített többség*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Simon 1990b. Zwei Wahlen in Ungarn. *Sudost-Europa*, 1.
- 1991a. *The Public During the Regime Change in Hungary*. Paper delivered at the conference on the Processes of democratization in Central and Eastern Europe, Budapest, szept. 18—21.
- 1991b. *The Change in Citizens' Political Orientations During the Transition to Democracy in Hungary*. Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- Simon 1992. *Codebook. Political Culture, Political and Economical Orientations in Central and Eastern Europe during the Transition to Democracy*. (Kézirat.) Erasmus Alapítvány a Demokráciáért, MTA PII.
- Bruszt, L. — D. Stark 1991. Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition. *Journal of International Affairs*, Vol. 45. 1. Summer. 201—247.
- Campeanu, P. 1991. *Politikai kultúra és demokrácia Romániában*. Előadás a II. Budapesti Politikai Kultúra konferencián, szept. 18—21.
- Catterberg, E. 1991. *Argentina Confronts Politics. Political Culture and Public Opinion in the Argentine Transition to Democracy*. Boulder & London: Lynne Rienner Publisher.
- Comisso, E. 1991. Political Evolutions, Economic Choices. *Journal of International Affairs*, Summer.
- Converse, Ph. 1969. Of Time and Partisan Stability. *Comparative Political Studies*, 2. 139—171.
- Elster, J. 1990. *The Necessity and Impossibility of Simultaneous Economic and Political Reform*. University of Chicago.
- Gáti, Ch. 1990. *Transition to Democracy in Eastern Europe*. Előadás a kelet-európai demokratizációról az Erasmus Foundation for Democracy és a Friedrich Ebert Stiftung által Budapesten rendezett konferencián, november 7—9.

- Gunther, R. 1990. *The Nature and Origins of Partisanship in a New Democracy: Spain After Franco Revisited*. (Unpublished manuscript.) Ohio State University.
- Kitschelt, H. 1991. *The Formation of Party Systems in Eastern Europe*. Paper prepared for the Annual Meeting of the American Political Science Association meeting 1991. Washington, D.C.
- Kolosi, T. — I. Szelényi — Sz. Szelényi — B. Western 1990. The making of Political Field: in Post-Communist Transition: Dynamics of Class and Party in Hungarian Politics, 1989 — 1990. *Cornell Working Papers on Transitions From State-Socialism*, 7. Cornell University.
- Linz, J. 1988. Legitimacy of Democracy and the Socio-Economic System. In: Mattei Dogan (ed.) *Comparing Pluralist Democracies*. Boulder-Westview, 65 — 113.
- McDonough, P. — S. H. Barnes — A. L. Pina 1992. *The nature of the political support and legitimacy in Spain*. Paper presented at the Eighth International Conference of Europeanists, Chicago, March 27 — 29.
- Offe, C. 1990. *Privatisierung der Ökonomie als Demokratisches Projekt? Paradoxien des „Politischen Kapitalismus“ in Osteuropa*. Zentrum für Sozialpolitik, Universität Bremen. (An extended English version will appear in *Social Research*, Winter 1991.)
- Ost, D. 1990. *Shaping a New Politics in Poland*. Paper presented at the conference on „Dilemmas of Transition from State Socialism in East-Central Europe, Center for European Studies, Harvard University, Cambridge, March 15 — 17, 1991.
- Przeworski, A. 1991. *Democracy and the market — Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press.
- Schoepflin, G. 1991. Central and Eastern Europe Over the Last Year: New Trends, Old Structures. *RFE Report on Eastern Europe*, Febr. 15. 26 — 28.
- Simon J. 1987. *Pretorianizmus és legitímáció, elű és delegitímáció*. (Kézirat.) MTA PTI.
- 1990a. A nem-választók választása. In: *Magyarország Politikai Évkönyve*.
- 1990b. *Die stille Revolution in Ungarn und die politische Kultur*. In Herzog — Pradetto — Wagner (Hg.) *Revolution und Rekonstruktion in Mittel- und Osteuropa*. Berlin: Freie Universität. 81-87.
- Staniszki, J. 1990. Dilemmata der Demokratie in Osteuropa. In: Deppe R. — H. Dubiel. *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Suhrkamp Verlag.
- Stark, D. 1991. *Privatization Strategies in East-Central Europe. Working Papers on Transitions From State-Socialism*. Cornell University. Forthcoming in *Transit*, Wien.
- Szelényi, I. 1988. *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Völgyes, I. 1991. *Political culture in Eastern Europe: Re-examining the formative roles of socialization after the system change of 1989 — 1990*. (Kézirat.) MTA PTI.
- Whitehead, L. 1991. *The International Dimension of Democratization: A Survey of the Alternatives*. Elhangzott a Nemzetközi Politikatudományi Társaság XV. Kongresszusán, Buenos Aires, júl. 21 — 25.

KOVÁCS ÉVA — TÓTH ISTVÁN JÁNOS

Ki mit mondott 1990-ben?

VÁLASZTÁSI PÁRTPROGRAMOK TARTALOMELEMZÉSE

Dolgozatunkban* kilenc magyarországi politikai párt választási programjait és programnyilatkozatait vizsgáltuk empirikusan, a tartalomelemzés módszerével¹.

Először arra a kérdésre kerestünk választ, hogy a pártok milyen elődökre támaszkodnak, milyen önképet alakítottak ki és milyen értékeket vallanak magukénak. Ezután a vallott értékek, valamint a politikai és a gazdasági célok elemzése alapján a pártok egymáshoz való viszonyát vizsgáltuk.

1989/90 fordulójára, a választások közeledtével nagyjában-egészében felálltak azok a pártok, megszülettek azok a pártprogramok, amelyekkel az eljövendő parlamenti demokrácia első választási ciklusában számolnunk kell.

A politikai paletta — amelyet januárban már több mint 50 párt alkotott —, természetesen sokkal színesebb volt annál, hogysem azt az általunk kiválasztott kilenc párt teljeskörűen lefedhetné. A leendő kormányzat és ellenzék legjelentősebb tényezőinek azonban — mint ahogy az már a politikai kerekasztaltárgyalásokon is megmutatkozott — ezeket a pártokat tekinthetjük: Fiatal Demokraták Szövetsége, Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt, Kereszténydemokrata Néppárt, Magyar Demokrata Fórum, Magyar Néppárt, Magyarországi Szociáldemokrata Párt, Magyar Szocialista Párt, Magyar Szocialista Munkáspárt, Szabad Demokraták Szövetsége.²

A PÁRTOK ÖNKÉPE

A pártok választási programjaiban a — konkrét programpontok mellett — meghatározó szerepet kaptak az önmagukra vonatkozó kijelentések. Az alapító nyilatkozatok összemosódó öndefinícióihoz képest (lásd Kovács — Tóth 1989) az 1989 — 1990-es években az egyes pártokról e tekintetben is mind markánsabb kép rajzolódott ki.

A szervezetek igyekeztek az európai és a 20. század első felének hazai politikai áramlataiba sorolni magukat. (Lásd az 1. táblázatot.) A vizsgált szervezetek között egyaránt találhatunk *pragmatikus* és *világnézeti* pártokat. A nyolcvanas évekre pragmatikussá vált egykori állampárt, a régi MSZMP helyébe lépő MSZP és a szakadár MSZMP ideológiai alapon álló pártokként szerveződtek újjá. Fellelhetők a liberális (SZDSZ, FIDESZ), a szociáldemokrata (MSZDP, MSZP, SZDSZ) és a keresztény világnézet (KDNP, FKgP, MDF) megfelelő pártjai — annak ellenére, hogy sem az MDF, sem az MSZDP nem tekintette magát ideológiai alapon szerveződő programpártnak. A 20. század végi európai társadalomszerkezetnek megfelelően a pártok többsége néppártként képzelte el a működését, egyedül az MSZMP vallotta magát a munkásosztály pártjának.

ELŐDÖK, TÖRTÉNELMI GYÖKEREK

Az elődök, a történelmi gyökerek meghatározásakor a szervezetek többsége valamilyen eszméhez vagy párthoz nyúlt vissza. Feltűnő, hogy a korábbi nyilatkozatokhoz képest választási programjaikban már nem tértek ki „közeljükrre” — így például az MDF a népi írók körére, vagy az SZDSZ a demokratikus ellenzékére —, a hangsúlyt a régmúltra, a jelenre és a választások utáni jövőre helyezték. Egyedül az MSZP definiálta magát úgy is, mint a régi MSZMP reformerőinek szervezete. Szembetűnő az is, hogy az első szándéknyilatkozatokban még az európai és a magyar forradalmak eszméiről olvashattunk mint történelmi gyökerekről, a választási programnyilatkozatokban pedig már inkább ideológiákról, nemzeti hagyományokról. Ezek a változások a „posztkommunista átmenet” konszolidációját és a politizálás szakszerűbbé válását, „bejáratódását” tükrözik.

Az ortodox kommunista erőket felsorakoztató MSZMP, amely az elmúlt negyven év egyeduralgó ideológiáját vallotta, választási programját igyekezett vonzóbbá tenni azzal, hogy a szociáldemokrata hagyományokhoz is kötődni kívánt. Ugyanígy járt el az MSZP is, azzal a különbséggel, hogy reformterkévéseivel szoros összefüggésben — a leninizmus és a sztálinizmus ellenében — visszanyúlt a marxista eszmerendszerhez is. A belső viszályok után megújult MSZDP-nek könnyebb volt a dolga. A Szocialista Internacionáléval a háta mögött az európai haladó szociáldemokrata mozgalmakat és az 1948-as erőszakos pártfúzió előtti MSZDP-t vallhatta elődjének.

A demokratikus népiség és a populáris vallási konzervativizmus jelent meg politikai tradícióként a MNP és az MDF programnyilatkozatában. (Választási

taktikai fogásnak tekinthetjük, hogy az MDF a környezetvédő mozgalmakat is elődként vállalta fel.) A radikalizmus és a liberális demokrácia az, amely az SZDSZ és a FIDESZ ideológiai gyökereit adja. A nyolcvanas évek értelmiségének és magának a demokratikus ellenzéknek is a politikai tagoltságát mutatja az SZDSZ és az MDF programnyilatkozata. Mindkettőben több irányzat jelenlétét fedezhetjük fel (SZDSZ: szociáldemokrácia, szociálliberalizmus, liberális konzervativizmus; MDF: demokratikus népiség, nemzeti liberalizmus, populáris vallási konzervativizmus). A tisztán populáris vallási konzervativizmus jellegzetesen a KDNP történelmi gyökere, de tartalmaz ilyen elemeket az FKgP választási szövege is. Ennek ellenére az FKgP csupán a régi — 1945-ös — választásokon győztes kisgazdapártot jelölte meg mint politikai tradíciót. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a kisgazdapárt nem ideológiai alapon, hanem „rétegpártként” szerveződött, illetve szerveződik.

ÖNDEFINÍCIÓ

A pártok önmagukról megfogalmazott állításainak vizsgálatakor három jellemző törekvéssel találkozhattunk:

1. A klasszikus bal—közép—jobb skálán helyezte el magát az MSZP (bal), az MSZDP (bal, balközép), az MDF és az SZDSZ (közép). A skála hiányos és féloldalas: egyetlen szervezet sem vallotta magát *kommunistának* (szélsőbaloldalinak) és teljesen hiányzik a *jobboldaliság* mint politikai kategória. Ez abból adódhat, hogy egyrészt a választások előtt nem „illett”, nem volt „rentábilis” nyíltan szélsőbaloldalinak lenni, másrészt az elmúlt 40 év örökségként és a liberális konzervatív tradíciók szinte teljes hiánya miatt tovább élt az az előítélet, hogy aki jobboldali, az reakciós, az fasiszta. A közvélemény nem értékmentesen kezelte a bal—közép—jobb skálát. Így a valójában jobboldali pártok magukat inkább „történelmi pártnak” (FKgP), „a vallásos emberek pártjának” (KDNP) nevezik. Harmadrészt, a választások előtt megfigyelhetjük a pártoknak a centrumhoz közeledését is, feltehetőleg a választási retorika („Mi vagyunk középen, tőlünk jobbra...tőlünk balra...”) és a nagyobb koalíciós lehetőségek biztosítása okán.

2. Vannak pártok, amelyek ideológiai szempontból is meghatározzák magukat. Így az MSZMP marxista, az MSZP szocialista, az MSZDP szociáldemokrata, az MDF nemzeti, a KDNP keresztény pártnak tartja magát. A „szabadság és a szolidaritás pártja”, az SZDSZ explicit ideológiai öndefiníciót ad: tőle balra áll a szocialista-kommunista kollektívizmus, jobbra pedig a nemzeti-konzervatív kollektívizmus.

3. Különbségeket mutattak a választási programok a tekintetben is, hogy a pártok miként szemlélik potenciális választóikat: egyéneknek (MSZDP, MDF, SZDSZ, KDNP); bizonyos közösségeknek, rétegeknek, csoportoknak (MNP, MSZMP); vagy/és az egész nemzethez, a néphez szólnak (MSZMP, MSZP, MSZDP, MNP).

ELLENSÉGEK

Magyarországon 1990-ben szinte egyetlen politikai szervezet sem vonta kétségbe, hogy rendszerváltásra van szükség. A kommunista pártállam, az államszocialista rendszer működésképtelensége, illegitimitása 1990-re a közvélemény számára is nyilvánvalóvá vált. S mint ahogy a 20. századi Magyarországon minden rendszerváltáskor (gondoljunk csak a Horthy-, vagy a Rákosi-rendszerre) a politikai azonosságtudat szerves részévé vált egy markáns ellenségkép (az előbbie a „judeobolsevista plutokraták”, az utóbbié a svábság, a kulákok, az osztályidegen, az értelmiségi stb. lett), ezúttal sem történt másként. A választások előtti helyzetben az ország jövőjének kilátástalansága, vagy legalábbis nehezen körvonalazható volta, valamint a közvélemény felrázásának és repolitizálásának szándéka még inkább felerősítette a bűnbak- és ellenségképzés tendenciáját, aminek következtében a pártok választási programjaikban nagy figyelmet fordítottak az ellenség meghatározására. Különösen jellemző volt ez a munkásmozgalmi ideológiájú MSZMP-re és MSZP-re, a polgári demokratikus és modernizációs liberalista MSZDP-re, SZDSZ-re és a FIDESZ-re, valamint a „harmadik utas” MDF-re. Nem jellemezte markáns ellenségkép a tradicionálisan konzervatív KDNP-t és a kevésbé ideológiai színezetű FKgP-t. A pártprogramok többségében az ellenségkép alapja a fennálló rendszer kritikája volt:

1. ideológiai szempontból a kommunizmus, a sztálinizmus az államszocializmus elvetése (MSZP, MDF, SZDSZ);

2. a hatalombirtoklás szempontjából a diktatúra elutasítása (MSZP, MSZDP, SZDSZ, FIDESZ).

Fel kell hívunk azonban a figyelmet az ellenségkép néhány a fentiekől eltérő elemére is:

a. Az MSZMP, amelyről okkal feltételezhetjük, hogy nem abban a rendszerváltásban érdekelt, mint a többi párt, és a „szocialista építés elért vívmányaihoz” nyúlt vissza, választási programjában legfőbb ellenségének a „polgári restaurációt”, „a kapitalista rendszer visszaállítását” tekintette, de osztályalapon is bűnbakot talált a gazdagok kisebbségében.

b. A magát „nemzeti középpártnak” nevező MDF önmagával került el-
lentmondásba akkor, amikor nemcsak a sovinizta, hanem a nacionalista irányzatoktól is elhatárolta magát. A nacionalizmus kapcsán ugyanolyan súlyos előítéletek terhelik a magyar közvéleményt, mint a jobboldaliság már említett esetében. A pártok úgy tettek, mintha ma Magyarországon el kellene titkolni a nacionalista érzelmeket — mi a nacionalizmust étkétkmentes kategóriának kezeljük —, helyette a veszélytelenebbül hangzó „nemzeti érzésről” beszéltek.

3. A választási kampányt megelőző hónapok politikai villongásai magyarázhatják azt, hogy az MDF és az SZDSZ választási programjában a „tüllícitálókra” és a „fenyegetőkre” — gyaníthatóan akár egymásra is — ellenségként tekint.

Az eddigieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a pártok politikai azonosságtudatának szerves része az ellenségkép.

Ennek okai arra vezethetők vissza, hogy a Kádár-korszak hibái és bűnei még túl közeli, túl élénken élnek a köztudatban, — a rendszerrel szembeni tiltakozás őszintének tetszik.

A PÁRTOK ÉRTÉKEI ÉS CÉLJAI

A KULCSFOGALMAK

A pártprogramok vázát alkotó kulcsszavak, illetve kijelentések jól tükrözik az adott párt politikai orientációját és rávilágítanak a pártok közötti különbségekre. Ezeket a fogalmakat, mivel a programokban szó szerint szerepelnek, a pártok által vállalt értékeknek tekinthetjük.

A választások előtti magyar politikai helyzet egyik sajátossága az volt, hogy a pártok programjai — hasonlóan az 1988—1989-ben kiadott első programnyilatkozataikhoz — egyszerre több ideológiai irányzat értékeit tartalmazták, azaz a pártokon belül is több ideológiai irányzat létezett. A pártok keresték (és azóta is keresik) igazi arculatukat, amellyel megnyerhetik leendő választóikat, de egyben tapogatóztak is azok felé a rétegek felé, amelyekre mint választókra számíthattak. Igaz, hogy a pártok és a választók csak az első választás után találhatnak egymásra, de megfigyelhettük, hogy már a választások közeledtével (1989 végére) a pártprogramok letisztultabbakká, a vallott politikai értékek pedig konzisztensebbekké váltak. Míg az első elvi nyilatkozatok középpontjában az egyéni és kollektív szabadságjogok, valamint a parlamenti demokrácia követelése állt, és az egyes programnyilatkozatokban túlnyomórészt egymásnak ellentmondó politikai értékek fogalmazódtak meg, addig a később kidolgozott részletes programok és választási tézisek már egységesebbek lettek és a gazdasági kérdéseket állították a középpontba. Ebben szerepet játszott az, hogy a nemzeti kerekasztal-tárgyalásokon a pártoknak több, a politikai átmenetet érintő konkrét kérdésben kellett állást foglalniuk, valamint az, hogy a korábbi ellenfél, az állampártként működő MSZMP októberre széthullott és politikai befolyását jórészt elvesztette. Az alkotmánymódosítás és a köztársaság kikiáltása után nemcsak *de facto*, hanem *de jure* is új korszak kezdődött a magyar történelemben: lezárult a kommunista egypárturalom időszaka.

A vallott politikai értékek mentén a vizsgált pártokat nagyjából három csoportba sorolhatjuk. Az egyes csoportokhoz sorolt pártok egy-egy politikai irányzatra jellemző, többé-kevébbé összefüggő célokat vallottak magukénak.

Az első csoportot a nemzeti—keresztény—konzervatív fogalmakkal jellemezhetjük. Ide a KDNP, az FKgP tartozik, de nemzeti orientációja és konzervatív értékei (pl. családvédelem, helyi önkormányzatok, nemzettudat ápolása) alapján az MDF is közel áll ehhez. E pártok beszéltek leginkább a *népi-nemzeti hagyományokról, a magyarság felemeléséről, a határokon túli magyar kisebbség problémáiról és az „emberi méltóság” megőrzéséről*. A KDNP-nél a kereszténység (HIT, SZERETET, BÉKE) motívuma került előtérbe, míg

a kisgazdapárt egyaránt követett konzervatív és liberális (szabadvállalkozás, a magántulajdon elsődlegessége) értékeket. Választási jelszavaik (BÉKESSÉG, ISTEN, HAZA) is ezt tükrözik (lásd a 3. táblázatot).

A második csoportba a demokrata—szociálliberális elveket valló SZDSZ és FIDESZ tartozik, de — sajátos magyar képződményként — közel áll ehhez a baloldali és népi értékeket vegyítő, „*harmadik utas*” MNP is, és ide sorolható a nemzeti-konzervatív és demokrata értékeket követő és mindezt egyre inkább pragmatizmussal („*az alkotóképesség, a tudás, a szakértelem, a munka megbecsülése*”) társító MDF is. Az SZDSZ és a FIDESZ programjainak középpontjában a *liberális demokrácia* és az *emberi jogok* álltak, választási jelszavaikban mindkét párt elvont fogalmakat használva (MODERN, JÖVŐ) egy eljövendő új korszak szükségességére és szerveztük *büntelen* (TISZTA) *múltjára* utalt. Emellett az SZDSZ választási jelszavai között — a liberális tradíciónak megfelelően — meghatározó szerepet kapott a SZABADSÁG értéke. A jövőorientációt az MDF a „*magyar*” jelzővel bővítette (A MAGYAR JÖVŐÉRT!), miközben felelősen gondolkodó és megfontoltan cselekvő pártnak állította be magát (A NYUGODT ERŐ). Az MDF-szlogen sokkal át-tételesebb, mint az SZDSZ harsányan magabiztos kinyilatkoztatása (TUDJUK, MERJÜK, TESSZÜK). A NYUGODT ERŐ ezenkívül egy kollektív apaképnek is megfelel. Egy nálunk nagyobb, erősebb és kiszámítható hatalom azonosítható vele, amely a BIZTONSÁG utáni vágyat kimondatlanul is teljesíti.

A harmadik csoportba a kommunista—szociáldemokrata orientációjú pártok tartoznak (az újjáalakult MSZMP, az MSZP és az MSZDP). Közülük az MSZDP volt ideológiailag a legegységesebb: a *nyugat-európai szociáldemokrata pártok értékeit* tartotta szem előtt és elhatárolta magát a másik két baloldali párttól. Választási jelszavaiban nem saját értékeit és jellemzőit fogalmazta meg, hanem múltjára és a többi szociáldemokrata párt sikereire hivatkozott (MÚLTUNK A JÖVŐ ZÁLOGA, EURÓPA VELÜNK VAN). Mindeközben — hasonlóan az MDF-hez — a választók *konzervatívizmusára, a radikális változásoktól való idegenkedésére* is apellált (NYUGODT ERŐ, BÉKÉS VÁLTOZÁS).

Az MSZP legfőbb céljának a „*demokratikus szocializmust*” tartotta és radikálisan elhatárolta magát elődje (a volt MSZMP) politikájától („*bürokratikus és diktatórikus államszocializmus*”), és a decemberben létrejött MSZMP-től is. Az MSZP szociáldemokrata színezetű céljai mellett nagyobb szerephez jutott programjában a már említett ellenségkép és a félelem, hogy a választók nem egy megújult pártot, hanem továbbra is kommunistákat, és az állampárt örököszeit látják bennük. Ez a félelmük nem volt alaptalan. Nemcsak arról van szó, hogy a párt tagjai és vezetői a korábbi MSZMP garnitúrájából kerültek ki, de arról is, hogy — hasonlóan az ortodox MSZMP-hez — védelmezni próbálták „*az elmúlt negyven év gazdasági rendszerének sikereit*” („*az előző nemzedékek országépítő erőfeszítéseit*”) és egyszersemind kádereik már elért státusát is. Igyekeztek összeegyeztetni a „*demokratikus szocializmus*” *ideológiai* és a kormányképesség fenntartásának *pragmatista céljait*. Elfogadták ugyan az egyéni szabadságjogokat és a vállalkozói verseny mellett foglaltak állást, egyidejűleg azonban harcot hirdettek az ellen, hogy „*az egypárti és állami*

bürokrácia uralmát a pénz és az adósság új szolgasága, az elviselhetetlen egyenlőtlenek váltsák fel”. Az ortodox vonal által újraélesztett MSZMP alapértékei pedig azért nem tisztáztak, mert a párt *szakított* ugyan a kommunista pártokra jellemző „demokratikus centralizmussal”, a proletárdiktatúra és a kommunizmus távlati céljával, másfelől azonban rettegve idézte fel a bolsevikok hagyományos rémképeit: a „jobbratolódást”, a „polgári restaurációt”, a „jobboldali hatalomátvételt”. Elismerte a többpártrendszer létét, de ezzel együtt úgy foglalt állást, hogy meg kell gátolni „... a tőkés társadalmi rendszer és a reakciós, néppellenes hatalom visszaállítását”. A Berecz — Grósz vonal által háttérből irányított MSZMP a válságból kivezető utat egy „újja-szerveződő, erős baloldal által irányított szocialista megújulásban” látta.

Ez a törekvése eleve kudarcra volt ítélve. A választásokat megelőző magyar politikai életben ugyanis alaptételnek számított az elhatárolódás a kommunista párttól és a tradícióit vállaló MSZP-től és MSZMP-től.

Az MSZP és az MSZMP a kommunista párt által a korábbi években használt jelszavakra épített, de mindkettő más-más periódushoz nyúlt vissza. Az MSZP a *reformkommunisták*, az MSZMP az *ortodoxok* retorikájának megfelelően fogalmazott. Az MSZP a reformkor szlogenjét használta (HAZA ÉS HALADÁS), amely itt semleges jelentést hordoz, és arra utal, hogy az MSZP szorosan kapcsolódik a magyar történelmi hagyományokhoz. A jelszó másik része (HALADÁS ÉS BIZTONSÁG), a szociáldemokrata munkásmozgalom tradícióját felelevenítve, a megfontoltságra és a létbiztonságra (a munkanélküliség elkerülésére), a jó közbiztonságra, de a változásra is igent mondó választókat kívánta megnyerni. A BIZTONSÁG, MEGÉLHETÉS, MUNKA jelszavak a korábbi MSZMP fogalomrendszerébe tartoztak. Mindhármat egyszerre tekintették létezőnek — és a „szocialista társadalmi rendszer” értékeinek —, valamint megőrzendő értékeknek, amelyek a szocializmusnak a kapitalizmussal szembeni specifikumait fejezik ki.

A PÁRTOK CÉLJAI

A vizsgált kilenc párt programjaiban megfogalmazott célokat két nagyobb csoportba sorolhatjuk aszerint, hogy a politikai vagy a gazdasági szférára vonatkoznak-e. Mindkét területen az alapvető kérdésekben konszenzus volt kimutatható az egyes pártok között. Ilyen a többpártrendszer (parlamentári demokrácia) elfogadása, illetve szorgalmazása és a piacgazdaság létjogosultságának elismerése. E két értéket még az „újjalakult marxista párt”, az MSZMP is akceptálta. (Ennyiben tehát nem volt a klasszikus értelemben vett kommunista pártnak tekinthető.) A pártok programjaiban szereplő célok között — mivel a választási dokumentumokban és pártprogramokban már a gazdasági, gazdaságpolitikai kérdések állnak a középpontban — a gazdasági elképzelésekben mutatkoztak nagyobb különbségek. Egy-egy párt alapvető értékválasztását mutatja, hogy a válságba jutott magyar gazdaságot milyen eszközökkel és milyen gazdaságpolitikára építve kívánja kijuttatni a jelenlegi helyzetből; milyen szerepet szán a magántőkének és az állami szektornak; mennyire

szándékozik figyelembe venni a szociális szempontokat; az elkerülhetetlennek látszó elszegényedés kérdését mennyire tekinti programja részének.

A politikai célok legtöbbször a demokráciára, a demokratikus politikai intézményrendszer és a politikai szabadságjogok megvalósítására vonatkoztak (lásd a 4. táblázatot).

E tekintetben nem volt változás a pártok egy évvel azelőtt kiadott programtervezetei és a választások előtt nyilvánosságra hozott dokumentumai között. Akkor az „*egyéni és kollektív szabadságjogok*”, a „*parlamentari demokrácia*”, a „*szabad szakszervezetek*”, a „*szuverén külpolitika*”, a „*többpártrendszer*” és az „*etnikai és vallási kisebbségek jogai*” követelése állt a középpontban. A választások előtti időszakban ezek közül több már megvalósult, illetve megvalósulni látszott (többpártrendszer, szuverén külpolitika, egyéni és kollektív szabadságjogok). Ennek ellenére a kilenc általunk vizsgált párt választási dokumentumaiban is rendre visszatért a „*szabadság*”, az „*emberi jogok*” és a „*független, semleges Magyarország*” követelése. Ugyancsak mindegyik párt céljai között helyet kapott valamilyen formában a „*társadalmi igazságosság*”. Az MSZMP-nél is szerepel olyan megfogalmazás, amely erre utal (küzdelem az „*elszegényedés ellen*”, a „*magántőkés kizsákmányolás*” elutasítása).

A „*szabadság*” és a „*társadalmi igazságosság*” ellentétes értékeinek egymás melletti követelése különösen annak fényében figyelemre méltó, hogy az értékzozológiai elemzések szerint a hetvenes évek végén a magyar társadalom értékhierarchiájában az „*igazságosság*” és „*egyenlőség*” értékei megelőzték a „*szabadságot*” (Hankiss et al. 1982).

A katasztrofális és a kommunista rezsim által létrehozott torz és csődbe jutott gazdasági struktúra gyors és hathatós lépéseket sürgetett a nemzetgazdaság helyzete további romlásának megakadályozására és annak érdekében, hogy az ország elkerülje akár a lengyelországihoz vagy a jugoszláviaihoz hasonló állapotokat. Mindezeket figyelembe véve nem lehet csodálkozni azon, hogy a pártok gazdasági céljai között nem találhatunk olyanokat, amelyek az életszínvonal és a fogyasztás növelését nyíltan megfogalmazták volna. Ezzel szemben a tulajdonviszonyok átalakításával is együtt járó „*vállalkozási szabadság*”, a magántulajdont ösztönző gazdaságpolitika, valamint az adott gazdasági színvonalat garantáló „*biztos megélhetés*”, „*szociális biztonság*” és az „*elszegényedés elleni küzdelem*” a legtöbb párt céljai között szerepelt (lásd az 5. táblázatot). Az MSZMP volt az egyetlen, amely élesen szembehelyezkedett az állami tulajdon privatizálásának tervével. Elismerete ugyan, hogy korlátozott keretek között „*hosszú távon is szükség van*” a piacra, de mivel célja „*a szocialista társadalmi rendszer építése*”, a megoldást a megreformált tervgazdaságban, „*a modern termelőerők tervszerű fejlesztésében*” és a „*társadalmi tulajdon dominanciájában*” látta.

A privatizáció tehát a pártok többsége szerint elkerülhetetlennek látszott. A kérdés csupán az volt, hogy mekkora legyen a jövőben az állami, és mekkora a magántulajdon súlya, milyen szerepet töltsön be az állam a privatizációban, és ennek negatív társadalmi közvetkezményeit (munkanélküliség, elszegényedés) milyen mértékben kompenzálja. Ez utóbbi kérdésben a pártok egymáshoz közelálló elképzeléseket fogalmaztak meg. A „*megélhetés*”, a jelenlegi fo-

gyasztási színvonal megőrzése és a szociális szempontok érvényesítésének kívánalma minden programban fellelhető. A különbség csak annyi, hogy amíg az MSZMP a jelenlegi tulajdonosi szerkezet mellett érvényesítette volna a szociális szempontokat, addig a többi párt a várhatóan növekvő jövedelmi különbségek mérséklését a privatizáció által kiváltott társadalmi feszültségek orvoslása miatt tartotta elengedhetetlennek. A szociális szempontokat az MSZDP, az MSZP, az MDF, és az KDNP vélte rendkívül fontosnak, míg a FIDESZ, SZDSZ, FKgP kevésbé hangsúlyozottan foglalkozott ezekkel. A pártok között a legnagyobb különbség abban volt, hogy milyen tulajdonformákat tartanak kívánatosnak, és a gazdaságban mekkora szerepet szánnak a klasszikus magántulajdonnak. Az állami, a magántulajdon és valamilyen köztes megoldásként elképzelt közösségi, önkormányzati, szövetkezeti tulajdonformák vegyítésének arányairól van szó. Ezek közül a legproblematikusabb és leg-homályosabb a sem állami, sem magántulajdonhoz nem tartozó *közösségi, önkormányzati tulajdon*, — erre vonatkozó elképzelések az MDF, MNP és a KDNP programjában szerepeltek. Hasonló köztes megoldásban gondolkodott az MSZP is, amely a „*vegyesgazdaság*” koncepcióját tartotta megvalósítandónak, a megnövekedett piaci szektor mellett az „*igazi közösségi tulajdonformákat*” preferálta.

A többi párt (MSZDP, FIDESZ, SZDSZ, FKgP) az előbbiekkal szemben elsősorban a *magántulajdon*t támogatta. E pártok a piacot fogadták el az egyetlen koordináló tényezőnek és ezen kívül kívánták érvényesíteni a szociális szempontokat. Az MSZDP — hasonlóan a nyugati szociáldemokrata kormányok politikájához — a jóléti állam kiépítése érdekében az „*állami újraelosztó politika*” szükségességéről beszélt, az SZDSZ és a FIDESZ pedig a *liberális piacgazdaság*, az állam gazdasági szerepének lehető legnagyobb mérvű *korlátozása* mellett foglalt állást. A kiscgazdapárt a vállalkozást élénkítő adó- és hitelpolitika mellett a magántulajdon súlyának gyors és radikális növelését sürgette azzal, hogy a mezőgazdaságban a szövetkezetesítés előtti, 1947—1948-as birtokviszonyokat kívánta visszaállítani. A szövetkezetek földjének a tagok közötti szétosztását, illetve a valaha államosított ingatlanok térítésmentes magánkézbe adását tervezte.

A gazdasági célok vizsgálatánál figyelembe kell venni, hogy a leendő kormányzat gazdaságpolitikájának befolyásolására az egyes pártoknak — a választási eredményeken túl — aszerint nyílt lehetőségük, hogy gazdasági céljaikat milyen mélységben fogalmazták meg és milyen szakértői háttérrel rendelkeztek. Az általános gazdaságpolitikai elvek rögzítésén túl komoly és részletekre kiterjedő gazdaságpolitikai programot három párt szakértői dolgoztak ki (SZDSZ, MDF, FIDESZ). Rajtuk kívül még a kormányzó MSZP mögött állt komolyabb szakértői gárda, mivel a gazdaságirányítás apparátusának és az állami vállalatok vezetőinek jelentős része MSZP-tag, illetve szimpatizáns volt.

A PÁRTOK CSOPORTOSÍTÁSA A CÉLOK ÉS AZ ÉRTÉKEK ALAPJÁN

A különböző célokra és értékekre vonatkozó kijelentések ismeretében feltehetjük azt a kérdést, hogy mely pártok vallanak hasonló értékeket, és a pártok között — ezek alapján — milyen csoportok képezhetők.

E kérdések megválaszolásához a választási programokban szereplő — már elemzett — kijelentéseket vettük alapul. Minden olyan kijelentést, amely értékeket, általános célokat fogalmazott meg, kategorizáltunk. Így 51 olyan kategóriát kaptunk, amelyek mindegyike a pártok valamely jellegzetes alapelvét tartalmazza³. Ezeknek az alapelveknek a pártok programjaiban való előfordulásait egy 9x51-es mátrixba írtuk, amelynek segítségével a kilenc pártot *klaszter-elemzés* alkalmazásával csoportosítottuk. Mivel csak kétértékű (előfordulás — nem-előfordulás) változókat használtunk, és nem vettük tekintetbe sem az előfordulások intenzitását, sem gyakoriságát, ezért eredményeink torzítanak, ugyanis nem tartalmazzák az egyes alapelvek megfogalmazása közötti intenzitási különbségeket. Másrészt — a kétfokú skálából eredően — az elemzés hasonlóan értékel két dokumentumot akkor is, ha csak az a közös bennük, hogy az alapelvek egy csoportja egyikben sem szerepel. (Lásd a 6. táblázatot.)

Mindezek figyelembevételével értelmesnek láttuk a klaszter-elemzés elvégzését, amely az *expliciten megfogalmazott* alapelvek előfordulása alapján határozza meg a pártok egymáshoz viszonyított helyzetét és sorolja csoportokba az egyes pártokat. Ha a pártok között négy csoportot képeznünk, akkor az egyes csoportok az alábbiak lehetnek:

A pártok csoportosítása

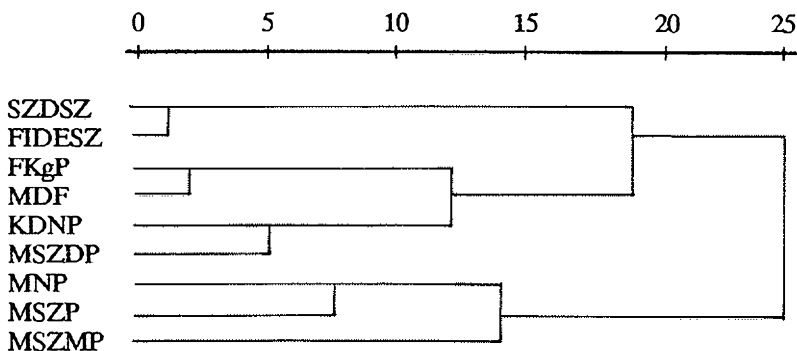
1	2	3	4
csoport			
MDF FKgP KDNP MSZDP	MSZP MNP	SZDSZ FIDESZ	MSZMP

A klaszter-elemzés eredményeit részletesen az alábbi dendogram ábrázolja:

1. ábra

A pártok dendogramja

Egyesítési távolság

Legelőször az tűnik szembe, hogy az MSZMP egymaga „külön csoportot” alkot. Mivel célrendszere teljesen elüt a többi pártétól⁴, csak a legutolsó egyesítési fázisban kapcsolódik hozzájuk. Ez az eredmény megerősíti az MSZMP marginalizálódott helyzetére vonatkozó vélekedéseket. Az MSZMP-t leszámítva a hasonló értékeket hordozó MSZP és MNP alapelvei különböztek leginkább az összes többi pártétól.

A pártok között szinte megegyező az SZDSZ és a FIDESZ célrendszere (az 51 célt figyelembe véve programjuk csak hét esetben különbözött). Ez a tény aláhúzza a két párt szoros gyakorlati együttműködéséből, gyakori közös fellépéséből, valamint a tagjaik közötti átfedésekből következő, már a szervezetek megalakulásától nyomon követhető hasonlóságot⁵. A kettejük alkotta csoport célrendszere jelentősen eltért a többi négy pártétól (MDF, FKgP, KDNP, MSZDP).

A csoportosításnál láthatjuk, hogy a választások utáni koalíció tagjai (MDF, FKgP, KDNP) egy csoportba kerültek. Közülük az MDF és az FKgP áll az SZDSZ—FIDESZ páros után a legközelebb egymáshoz, míg a KDNP programja a választásokon megsemmisítő vereséget szenvedett MSZDP-ével mutat inkább hasonlóságot.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az alapelvek klaszter-elemzéssel történő összehasonlítása több ponton is megerősítette azokat a sejtéseket, amelyek a magyarországi politikai pártok egymáshoz való viszonyára vonatkoztak és mintegy előrevetítették a kormánykoalíció összetételét. A választások utáni koalíció létrejöttében inkább a politikai programokban is tükröződő *ideológiai hasonlóságok dominálnak*. A parlamentbe bekerült politikai pártok közül a koalíciós partnerek célrendszere hasonló és egy csoportba rendezhető. A parlamenti pártok közül az ideológiailag legstabilabb kormányt egy FIDESZ—SZDSZ

koalíció adta volna, míg az MSZP — preferenciáinak változatlansága esetén — még sokáig csak a marginális ellenzéki párt szerepét töltheti be.

A PÁRTOK EGYMÁSHOZ VALÓ VISZONYA

Ha megpróbáljuk a szokásos jobb — centrum — bal skála szerint besorolni a pártokat, akkor a jelenlegi magyar politikai élet három jellegzetességére kell felhívniunk a figyelmet:

1. A baloldali ideológiák tért vesztek, a baloldali pártok háttérbe szorultak. A kommunista ideológia egyetlen képviselője, az újonnan létrejött és az ortodoxok által irányított MSZMP már a választások előtt a politikai élet periferiájára került. Annak ellenére, hogy ez a párt sem vállalta a kommunizmust mint célt és nem kívánta a klasszikus tervgazdaság visszaállítását, elfogadta a többpártrendszert, és szövetségest keresve az MSZP-ben és az MSZDP-ben, egyik fő feladatának tartotta a baloldal egységének megteremtését, az általa képviselt politikai irányvonaltól mégis minden párt elhatárolta magát.

A választási kampányban a nemrégiben még állampártként működő MSZP-nek is harcolnia kellett azért, hogy valamennyire szalonképes maradjon és elkerülje a perifériára sodródást. Kevés párt látott benne potenciális szövetségest, miután a gazdasági helyzet gyorsuló romlása, valamint a kipattant és az MSZP-t közvetlenül érintő botrányok (vagyonátmentés, Dunagate lehallgatási botrány)⁶ is rontották hitelét.

2. A baloldalisággal szembeni alternatívaként felerősödtek a nemzeti irányzatok. A pártok többsége önmagát helyezve a politikai élet centrumába, magát a „nép”, a „nemzet” pártjaként (MSZP, MSZDP, MNP, MDF és FKgP) határozta meg. Az MSZP, MNP, MDF és FKgP mindegyikében voltak törekvések egy nemzeti színezetű centrum létrehozására.

3. A választások előtt jelentős befolyással rendelkező pártok között nem volt olyan jobboldali párt, amely antiliberalis és kollektivistá (ill. sovinizta) ideológiai értékeket vallott volna magáénak⁷.

A pártok közötti viszonyok megközelítő ábrázolása érdekében a klasszikus jobb — centrum — bal skálát ki kell egészíteniünk egy másik tengellyel, amely tükrözi a pártok véleményét a *magángazdaság és az állami tulajdon kívánatos arányáról*.

Ezt a besorolást mutatja a pártok programjainak tartalomelemzése alapján kialakított hipotetikus ábránk⁸ (lásd a 2. ábrát). Az ábra értelmezésénél hangsúlyoznunk kell, hogy a szocialista — konzervatív (bal — jobb), valamint az individualista — kollektivistá tengelyek nem a pártok pontos elhelyezkedését határozzák meg, hanem csak orientációs irányokként szolgálhatnak. Annyit mondhatunk, hogy az egyik párt inkább volt piacpárti, mint a másik, illetve inkább vallott szocialista, mint konzervatív értékeket.

A pártprogramok alapján az individualista — kollektivistá tengelyen a pártok három csoportba sorolhatók. Az elsőbe az állami tulajdonnak továbbra is kitüntetett szerepet szánó MSZMP, a másodikba a „vegyesgazdaságban”, ön-

kormányzatokban, illetve az önkormányzati és közösségi tulajdonban gondolkodó pártok (MSZP, MNP, MDF és KNDP), míg a harmadikba a „piacgazdaság” és a „vállalkozási szabadság” primátusára építők (MSZDP, FIDESZ, SZDSZ és FKgP) tartoznak.

Az ábra bal oldalán találjuk az elmúlt időszak gazdasági struktúrájához ragaszkodó, „a szocializmusért küzdő” MSZMP-t. Ez a párt szánt a legnagyobb szerepet az állami szekornak és így legközelebb állt az *etatista-tervgazdasági modell*hez.

A második csoportba sorolt pártok közül leginkább balra a *korlátozott* („vegyes tulajdonon alapuló”) *piacgazdaságot* elfogadó és a „demokratikus szocializmus”-ért küzdő MSZP került.

A tulajdon kérdésében (és ideológiailag is) nagyon hasonló volt hozzá az MNP nézetrendszere. Nem látszott karakteres különbség e két párt között, eltekintve attól, hogy az MNP „a vidéki Magyarország képviselét” tartotta legfontosabb feladatának, és többet hivatkozott „a népre” (és „nemzetre”).⁹

Nagyobb hangsúlyt kaptak a *konzervatív* és *nemzeti* (nacionalista) *szempontok* az MDF-nél, bár programja az előzőekkel szemben *liberális* elemeket is tartalmazott. Tőle jobbra a *keresztény-nemzeti* alapokon álló (és a „sajátos magyar hagyományokra és adottságokra építő”) KDNP, mint a legjelentősebb *keresztény* párt került.

A harmadik csoport bal oldalán az MSZP-től élesen elhatárolódó, de hozzá hasonló ideológiai elveket is valló MSZDP helyezkedik el. A nyugat-európai szociáldemokrata pártok példáját szem előtt tartva olyan *jóléti állam* megteremtéséért küzdött, amely a piacgazdaság talaján állva messzemenően figyelembe veszi a szociális szempontokat („szociális demokrácia”) is.

A legközelebb áll egymáshoz a *szociál-liberális* és *demokrata* értékeket valló FIDESZ és SZDSZ. E két párt képviselte leginkább a *liberális* értékeket, és programjaiban kiállt a „*szabad piacgazdaság*”, valamint az „*emberi jogok*” mellett. A két program között nem elsősorban ideológiai alapon tehetünk különbséget (bár az SZDSZ programja tartalmazott konzervatív elemeket is, a FIDESZ-é nem), inkább a szervezetek taktikai lépéseiben, akcióiban, radikáliságában.

Tőlük jobbra a *konzervatív nemzeti* értékeket képviselő FKgP-t találhatjuk. (Valószínű, hogy a belőle december végén kivált Nemzeti Kiszgazdapárt is hasonló értékeket vallott magáénak.) Az FKgP programjában — szemben a KDNP-ével — hangsúlyozottan *liberális* célok is szerepeltek.

A 2. ábrán üresen hagytuk azt a négyzetet, amely egy lehetséges jobboldali kollektivistá pártot jelöl. A közeljövőben, ha nem is kell számítanunk egy ilyen jellegű jelentős erőt képviselő párttal, mindenképpen valószínűsíthető a keresztény-nemzeti értékek köré csoportosuló erők további gyarapodása, egyes pártok jobbratolódása.

JEGYZETEK

* Munkánkat a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszékének támogatásával még 1990 tavaszán (nagyobbrészt a választások előtt) írtuk. Ez második résztanulmányra volt annak a kutatásnak, amelynek keretében a magyarországi politikai pártok 1988 — 1989-es dokumentumait elemeztük (lásd Kovács — Tóth 1989). Az eredeti szövegen csak néhány helyen változtattunk, stiláris okokból.

¹ Az alábbi programokat, illetve választási nyilatkozatokat elemeztük:

FIDESZ:

A FIDESZ II. kongresszusa által elfogadott program kivonata. 1989. október 13 — 15.; Itt és más! Mit akar a FIDESZ?

Független Kisgazdapárt:

Mit akar a Kisgazdapárt?; A Kisgazdapárt rövidített gazdasági és szociális programja. Felelős kiadó: Gál József.

Kereszténydemokrata Néppárt:

A Kereszténydemokrata Néppárt célkitűzései; A Kereszténydemokrata Néppárt program alapelvei. *Hazánkért*, 1989. 3. sz. 2-5. old.

Magyar Demokrata Fórum:

MDF program. A magyar jövőért. Ez a kiút!; MDF program (a lényegről röviden); Mit akar a Magyar Demokrata Fórum?; A Magyar Demokrata Fórum programja. Szerk.: Kulín Ferenc, Felelős kiadó: Antall József, Budapest, 1989. október.

Magyar Néppárt:

Mit akar a Magyar Néppárt?; Milyen jövőt akar a Magyar Néppárt?; Mit akar a Magyar Néppárt a gazdaságban?;

Magyar Szocialista Munkáspárt:

Az MSZMP választási felhívása. Az MSZMP XVI. kongresszusa. 1990. január 27.; A Magyar Szocialista Munkáspárt politikai nyilatkozata. *Szabadság*, 1990. február 2.

Magyar Szocialista Párt:

A Magyar Szocialista Párt programnyilatkozata. *Népszabadság*, 1989. október 10.; Haza és Haladás — Haladás és Biztonság. *Népszabadság*, 1990. január 23.; A Magyar Szocialista Párt választási felhívása.

Szociáldemokrata Párt:

Európa velünk van. A nyugodt erő a békés változás — MSZDP; Szociális demokrácia: az út Európába — A Szociáldemokrata Párt rövid programja. *Szociáldemokrata Népszava*, 1989. november.

A különböző pártok programjaiból kigyűjtöttük az egy-egy kérdésre, témára vonatkozó kijelentéseket és fogalmakat. Ezek összehasonlító elemzését használjuk fel a pártok értékeinek és céljainak bemutatására. A kijelentésekből képzett kategóriák adják a pártok hasonlóságát vizsgáló matematikai-statisztikai elemzés inputját.

² A választásokon a kilenc párton kívül részt vett még a Vállalkozók Pártja, a Hazafias Választási Koalíció és az Agrárszövetség.

³ Korábbi munkánkban 102 kategóriát soroltunk fel. Jelen tanulmányunkban eltérítettünk a konkrét céloktól (pl. a KGST reformja) és több kategóriát általánosabb kategóriává vontunk össze (pl. biztonság, szociális biztonság helyett most csak a BIZTONSÁG-ot használjuk). Ezzel a korábban használt kategóriarendszerünk egyszerűsítése volt a célunk. Végeredményben a jelenleg használt 51 kategória majd' mindegyike a korábbi elemzésünkben is szerepelt.

⁴ 1989 tavaszán még a Münnich Ferenc Társaságot találhattuk hasonló marginális pozícióban, (lásd Kovács — Tóth 1989).

- ⁵ Az 1988-89-es elvi nyilatkozatok elemzése is ugyanerre az eredményre vezet (lásd Kovács — Tóth 1989).
- ⁶ A volt MSZMP 1989 nyarán több vállalatot alapított vagyona átmentésére. Ezek között a legnagyobb botrány a NEXT 2000 kft. körül alakult ki. Az ellenzéki pártok és a sajtó nyomására az MSZP vezetése novemberben kénytelen volt megszüntetni a NEXT 2000 kft-t. A másik eset január elején kipattant belügyi lehallgatási botrány, amelynek során az MSZP kénytelen volt beismerni, hogy 1989-ben az MSZMP — később az MSZP — vezetése rendszeresen kapott az ellenzéki pártok életéről, terveiről, vezetőiről telefonlehallgatások, besúgók segítségével készült belügyminisztériumi összefoglaló jelentésekből.
- ⁷ Erre a jellegzetességre Kende Péter hívta fel a figyelmünket.
- ⁸ Az ábra megszerkesztésénél F. A. Hayek hárompólusú modelljéből (szocializmus — liberalizmus — konzervativizmus) indultunk ki (lásd Hayek 1972).
- ⁹ Az MNP és az MSZP programok közötti hasonlóságban az 1945-1948-as koalíciós időszak Nemzeti Parasztpárt — Kommunista Párt jól ismert képlete éledt újjá. Mind a Parasztpárt, mind utóda, az MNP céljai között egyedülállóan keverednek a szocializmust igenlő vagy elfogadó elvek „a harmadik utasság” célkitűzésével, a parasztság érdekeinek felvállalásával.

IRODALOM

- Balogh S. — Izsák L. 1979. *Pártok és párprogramok Magyarországon (1944-1948)*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bossányi K. 1989. *Szólampróba — Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*. Budapest: LÁNG Kiadó.
- Bozóki A. 1989. Posztkommunista átmenet: politikai irányzatok Magyarországon. In: *Pártok és rendszerek. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. Budapest: MPT. 96-110.
- Dalton, R. J. 1988. *Citizen politics in Western Democracies — Public opinion and political parties in the United States, Great Britain, West Germany and France*. Chatham New Jersey: Chatham House Publishers, Inc.
- Dillon, V. R. — M. Goldstein 1984. *Multivariate analysis (methodes and applications)*. New York — Paris: Wiley & Sons.
- Gradvolh, P. 1989. Les partis politiques en Hongrie. *La Nouvelle Alternative*, 16, decembar.
- Hankiss E. — Manchin R. — Füstös L. — Szokolczai A. 1982. *Kényszerpályán — A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. (Kézirat.) Budapest.
- Hayek, F. A. 1972. *Constitution of Liberty*. Chicago.
- Kovács É. — Tóth I. J. 1989. *Politikai kultúra, politizálási technikák 1988-1989 (Politikai szervezetek elvi nyilatkozatainak tartalomelemzése)*. (Kézirat.) MKKE Szociológia Tanszék.
- Körösényi András 1989. Ideologikum és pragmatizmus. Újjáéledő politikai tradíciók a nyolcvanas évek Magyarországon. In: *Pártok és rendszerek. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. Budapest: MPT. 63-70.
- Kurtán S. — Sándor P. — Vass L. (szerk.) 1989. *Magyarország politikai évkönyve — 1988*. Debrecen: R-Forma Kiadói kft. Debrecen.
- Kurtán S. — Sándor P. — Vass L. (szerk.) 1990. *Magyarország politikai évkönyve — 1990*. Budapest: AULA-OMIKK.
- Lázár Guy — Nagy Lajos Géza 1989. Politikai-ideológiai áramlatok a magyar társadalomban, *Társadalomkutatás*, 1. 65-82.

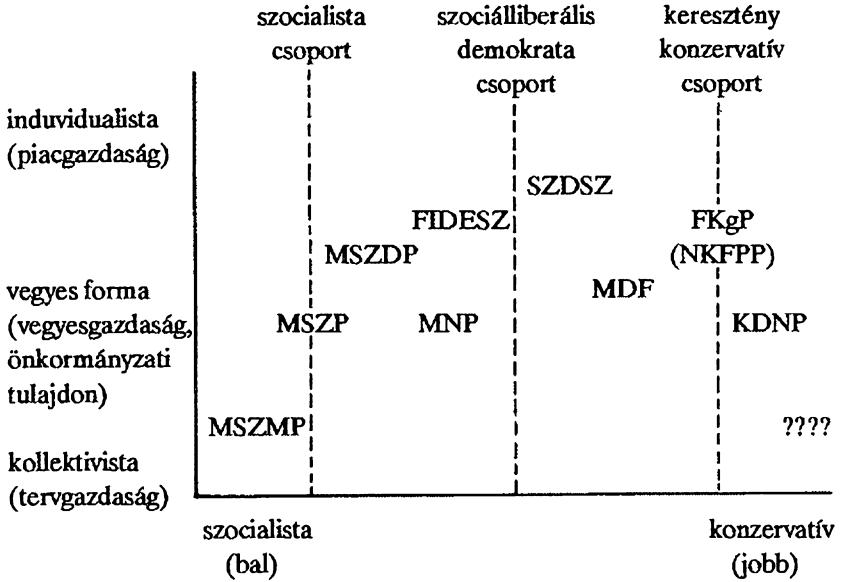
Nyirő A. (szerk.) 1989. *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Budapest: Interart Studio.

Szabó Miklós 1989. Programideológiák és állapotideológiák, in: *Politikai kultúra Magyarországon (1896-1986)* — Válogatott tanulmányok. Budapest: Medvetánc könyvek.

MELLÉKLETEK

2. ábra

A magyarországi politikai pártok elhelyezkedésének hipotetikus ábrája (1989. végi állapot)

A pártok önképe

I. táblázat

	Történelmi gyökerek	Öndefiníció (Kinek a pártja?)	Ellenségképek
KDNP	keresztyendemokrácia, szociális és demokratikus eszmék, nemzeti hagyományok	„a vallásos emberek pártja”	
FKgP	FKgP	„történelmi párt”	
MDF	demokratikus népi-nemzeti hagyományok, nemzeti liberalizmus, kereszttyendemokrácia, környezetvédők	„gyűjtőpárt”, „az ellenzéki-érzületű” polgárokat „cselekvőképes demokratákká neveli”, „demokratikus-nemzeti középpárt”	„kommunista kollektivista „ideológia”, „naiconalista”, sov-niszta irányzatok”, „túl-licitálók”, „szélsőséges radikalizmus”
MNP	népi gondolat, népi mozgalom, - Nemzeti Parasztpárt, Petőfi Párt	„egységes magyarság pártja”, „vidéki Mo. pártja”, „családok, dolgozó emberek, a népi gondolatot valló értelmi-ség, a vállalkozók, a kisemberek pártja”	
SZDSZ	európai és magyar libera-lizmus, szociáldemokrácia	„a szabadság és a szolidaritás pártja”, „tőle balra a szoc.-komm. kollektivizmus; tőle jobbra a nemzeti-konzervatív kollektivizmus	„kommunista pártállam”, „erőszak” „fenyegetőzés”, „mindenfajta diktatúra”
FIDESZ	liberalizmus		„kiváltságok” „monopolhelyzetek”
MSZDP	MSZDP, szociáldemokrácia	„a szociális demokrá-cia pártja”, „a szellemi szabadság otthona”, „osztály-elfogultságoktól mentes néppárt”, „bal-balközép” párt	„korlátlan uralom”, „a hatalommal való visszaélés”

1. táblázat
(folytatás)

	Történelmi gyökerek	Öndefiníció (Kinek a pártja?)	Ellenségképek
MSZP	MSZMP reformerői, kommunista és szociáldemokrata mozgalom, marxizmus	„az állampárti diktatúra” felszámoló, „demokratikus párt”, „a nép, a nemzet pártja”, „modern szocialista politikai mozgalom”, „baloldali szocialista”	„sztálinizmus”, „állampárti diktatúra”, „bürokratikus, diktatórikus államszocializmus”
MSZMP	kommunizmus, szociáldemokrácia,	„eleven mozgalom” „a dolgozó nép egységes marxista pártja”	„kapitalizmus”, „külföldi tőke”, „jobboldal”, „a gazdagok kisebbsége”, „polgári restauráció”, „reakciós népellenes rendszer”

2. táblázat

A pártok kulcsfogalmai

	Kulcsfogalmak
KDNP	béke, békesség, családvédelem, demokrácia, egyház, emberarcúság, erkölcsi elvek, európaiság, haladás, közjó, nép, népi önkormányzat, magyar hagyományok, stabilitás, szeretet, szociális igazságosság, élet, önkormányzat, közösség
FKgP	biztos jövő, békesség, család, emberi és polgári szabadságjogok, megújulás, haza, hazafiság, falvak, Isten, jogállamiság, magántulajdon, nemzet, szabadság, önkormányzat, piacgazdaság, magyarság
MDF	család, demokratikus magatartás, demokrácia, egyetemes magyarság, helyi önkormányzat, nemzet, szociális piacgazdaság, társadalmi igazságosság, nemzettudat, népi-nemzeti hagyományok, magántulajdon, méltóságérzet, polgár, szülőföld, türelem, magyarság
MNP	család, családvédelem, magyar nép, nemzet, népbetegség, népi gondolat, társadalmi igazságosság, becsület, vidék, haladás, haza, helyi önkormányzat, jóléti társadalom, magyar hagyományok, megmaradás, szellemi és erkölcsi tőke, vegyesgazdaság, értékmegőrzés
SZDSZ	szabadság, szolidaritás, liberalizmus, emberi jogok, jog, piacgazdaság, radikalizmus, liberális demokrácia, autonómia, tolerancia
FIDESZ	egyéni szabadság, erőszakmentesség, önkormányzat, polgári demokrácia, piacgazdaság, polgárosodás, tőkés gazdálkodás, magántulajdon, emberi jogok, visszatérés Európába, szolidaritás
MSZDP	demokrácia, dolgozó ember, emberi méltóság, Európa, hatékonyság, igazságosság, jóléti állam, munkásönkormányzat, néppárt, parlamenti demokrácia, szabad piac, szabadság, szociális demokrácia, szolidaritás, tisztas megélhetés, tolerancia, verseny
MSZP	demokratikus szocializmus, haladás, biztonság, biztos megélhetés, egyéni boldogulás, felemelkedés, közösségi szellem, nemzet, nemzeti összefogás, nyugalom, szolidaritás, társadalmi igazságosság, vegyes tulajdonú gazdaság, önkormányzat
MSZMP	baloldal, munka, jobboldali erők, dolgozó emberek, biztonság, megélhetés, Enges. Marx, Lenin, kapitalizmus visszaállítása, kommunista hagyományok, néptömegek, osztályszemlélet, polgári restauráció, szocialista építés vívmányai, társadalmi tulajdon, haladás

3. táblázat

A pártok választási jelszavai

	Jelszavak
KDNP	ISTENNEL A HAZÁÉRT ÉS A SZABADSÁGÉRT!
FKgP	BORT BÚZÁT BÉKESSÉGET! ISTEN – HAZA – CSALÁD
MDF	A MAGYAR JÖVŐÉRT! TISZTA LÉGKÖRT! MDF A NYUGODT ERŐ! MAGYARORSZÁGON DEMOKRÁCIÁT FELELŐSSÉGGEL!
MNP	NÉPPEL A NÉPÉRT!
SZDSZ	TISZTA MÚLTVAL A TISZTA JÖVŐÉRT! MODERN MAGYARORSZÁGOT! VAN, AKI SZABADON SZERET! TUDJUK, MERJÜK, TESSZÜK
FIDESZ	ITT ÉS MÁST! – ESÉLYT A JÖVŐNEK! TISZTA LAPPAL!
MSZDP	MÚLTUNK A JÖVŐ ZÁLOGA! SZABADSÁG, IGAZSÁGOSSÁG, SZOLIDARITÁS; EURÓPA VELÜNK VAN! A NYUGODT ERŐ, A BÉKÉS VÁLTOZÁS
MSZP	HAZA ÉS HALADÁS – HALADÁS ÉS BIZTONSÁG
MSZMP	MUNKA, MEGÉLHETÉS, SZABADSÁG, BIZTONSÁG

4. táblázat

A pártok politikai céljai

	Célok
KDNP	szabadság és egyenlőség elvű demokrácia; gondolati, szólás és személyi szabadság; haladás; ígèhirdetés joga; közszabadság; népi önkormányzat; pluralista államalakulat;
FKgP	emberi és polgári szabadságjogok; falusi önkormányzatok; független, semleges demokratikus Magyarország; jogállamiság;
MDF	demokratikus önkormányzat; egyéni és kollektív szabadságjogok; független, szabad, demokratikus Magyarország; helyi közösségek önkormányzata; jogállamiság; szabadságvágy; türelem; független szakszervezetek; társadalmi igazságosság;
MNP	emberi szabadságjogok; független Magyarország; szabadság; társadalmi igazságosság; a társadalom minden szintjén önigazgatás; haladás; többpártrendszer; társadalmi esélyegyenlőség;
SZDSZ	emberi szabadság; emberi jogok; államhatalom korlátozása; liberális demokrácia; egyéni és kollektív szabadságjogok; területi autonómia; független, semleges Magyarország;
FIDESZ	egyéni szabadság; erőszakmentesség; helyi közösségek önkormányzata; független, semleges Magyarország; fegyvermentes, egységes Európa; emberi jogok; parlamentáris demokrácia;
MSZDP	parlamentari demokrácia; emberi jogok; erős, független, szabad és demokratikus szakszervezetek; igazságosság; jogállam; közösségek önkormányzata; munkásönkormányzat; szabadságelvű szocializmus; szociális demokrácia; független Magyarország; nők egyenjogúsága; szabadság;
MSZP	demokratikus szocializmus; önkormányzat; egyéni szabadságjogok; haladás; társadalmi igazságosság; autonóm állampolgárok közössége;
MSZMP	szocializmus; baloldali alternatíva; szocialista demokrácia; népi demokrácia; önkormányzat; szabadság;

5. táblázat

A pártok gazdasági céljai

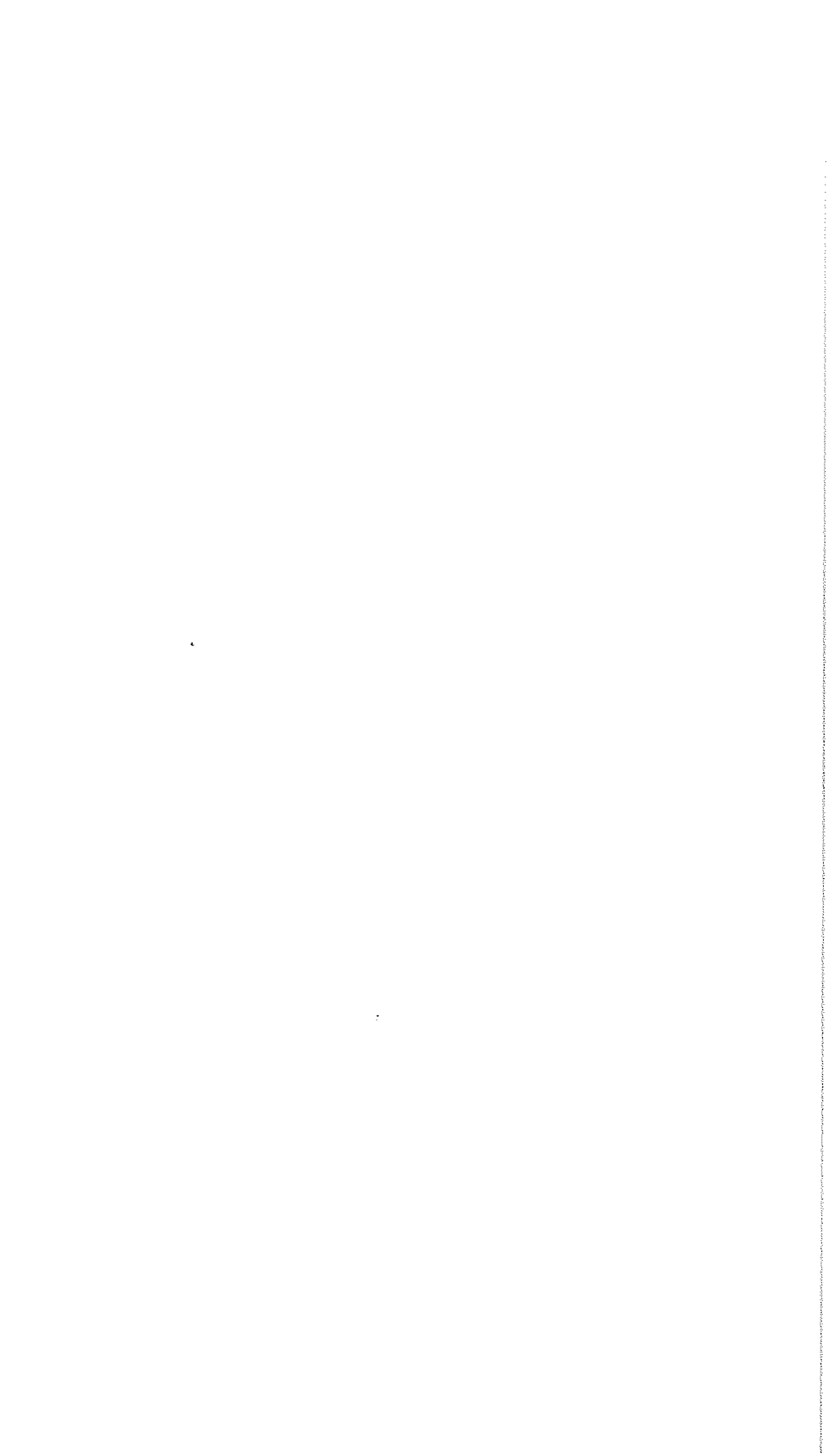
	Célok
KDNP	közjó; közvetlen ember célú állam; vállalkozó szellem; önkormányzatok; önálló gazdasági egységként működő közösségek; magántulajdon; társadalmi szolidaritás
FKgP	földek visszaadása a parasztoknak; magántulajdon; piacgazdaság; vállalkozási szabadság; vállalkozást szolgáló adó- és hitelpolitika
MDF	magántulajdon; szilárd gazdaságpolitika; szociális piacgazdaság; tulajdonreform; vagyoni biztonság; vállalkozói szabadság; gazdaság társadalmosítása; vegyes piacgazdaság; önkormányzati tulajdon
MNP	egyéni és közösségi tulajdon; szabad vállalkozás; közösségi, önkormányzati tulajdon; vegyesgazdaságon alapuló piacgazdaság; állam gazdaságirányító szerepe; szövetkezeti tulajdon
SZDSZ	korszerű piacgazdaság; magántulajdon; piaci verseny; világpiacra nyitott gazdaság; az állam gazdaság szabályozó szerepének korlátozása
FIDESZ	piacgazdaság; magántulajdon; tőkés gazdálkodás; takarékos állam; infláció megállítása; adóterhek csökkentése; szabad vállalkozás
MSZDP	gazdasági hatékonyság; jóléti állam; magántulajdon; munkástanácsok; piaci dominanciájú vegyesgazdaság; szabad piac; szociális szempontok érvényesítése, szociális piacgazdaság; állami munkaerő-politika; újraelosztó szociálpolitika
MSZP	biztos megélhetés a munkásoknak; egyéni kezdeményezés; piacgazdálkodás; tömeges munkanélküliség elkerülése; vegyes tulajdonú piacgazdaság; szegénység elleni küzdelem
MSZMP	elszegényedés megakadályozása; megélhetés biztosítása; hatékony szocialista gazdaság; a kapitalista társadalmi rendszer visszaállításának megakadályozása; modern termelőerők tervszerű fejlesztése; társadalmi tulajdon dominanciája

Alapelvek	KDNP	FKgP	MDF	MNP
32. dolgozó ember	—	—	—	—
33. megélhetés	1	—	—	—
34. leszerelés	—	—	—	—
35. szeretet	1	—	—	—
36. keresztényiség	1	—	—	—
37. isten	—	1	—	—
38. méltóságérzet	—	—	1	—
39. becsület	—	—	—	1
40. jóléti társadalom	—	—	—	1
41. megmaradás	—	—	—	1
42. liberalizmus	—	—	—	—
43. radikalizmus	—	—	—	—
44. autonómia	—	—	—	—
45. erőszakmentesség	—	—	—	—
46. jóléti állam	—	—	—	—
47. szociális demokrácia	—	—	—	—
48. demokratikus szocializmus	—	—	—	—
49. baloldaliság	—	—	—	—
50. kommunista hagyományok	—	—	—	—
51. társadalmi tulajdon	—	—	—	—

6. táblázat
(folytatás)

SZDSZ	FIDESZ	MSZDP	MSZP	MSZMP
-	-	1	1	1
1	-	1	1	1
1	1	-	-	-
-	-	-	-	-
-	-	-	-	-
-	-	-	-	-
-	-	-	1	-
-	-	-	-	-
1	1	-	-	-
1	-	-	-	-
1	-	-	-	-
-	1	-	-	-
-	-	1	-	-
-	-	-	1	-
-	-	-	-	1
-	-	-	-	1
-	-	-	-	1

ÁGH ATTILA

A pártok parlamentesedése Magyarországon (1989—1991)

A pártok nemcsak a demokratikus átmenetnek voltak a főszereplői Magyarországon, hanem ebből eredően természetesen a politikatudományi kutatásoknak is az utóbbi években. Tanulmányunk a hazai vitákhoz kapcsolódva — egyben nemzetközi kitekintésre és összehasonlításra is törekedve —, a pártok genezisének egyik szakaszát és egyik vonatkozását tárgyalja: parlamentesedésük, azaz parlamenti párttá válásuk folyamatát. Ez egyben szelekciójuk egyik mozzanata is, amely döntő tényezője volt a pártszerepek kialakulásának általában — és a pártrendszer relatív stabilitása révén (közepesen fragmentált pártrendszer viszonylag markáns pártidentitásokkal) — az egész korai demokratikus rendszer működtetésének és stabilitásának. A pártok parlamentesedését két szempontból elemezzük, egyrészt külső szerepük, társadalmi mozgásuk, másrészt magán a parlamenten belüli szereplésük, a pártfrakciók parlamenti mozgása szempontjából. Ebben a tanulmányban az előbbi aspektust vizsgáljuk.¹

A pártok keletkezéséről és szerepéről szóló viták² kezdetben igen kaotikus és zűrzavaros jellegűek voltak, s a szerzők többsége még most is elbeszél egymás mellett, ahelyett hogy markáns álláspontja megfogalmazásával konfrontálódna más nézetekkel. Egy vonatkozásban mégis a nézetek konvergenciája figyelhető meg: a pártok keletkezése és szerepfunkciója a Lipset — Rokkan-féle hipotézis, a társadalmi törésvonalak alapján magyarázható. Ezzel tulajdonképpen a hazai politológia nem tett egyebet, mint csatlakozott a nemzetközi politikatudomány fő áramlatához. A habozás fő oka minden bizonnyal az volt, hogy a „marxista” (és nem „marxi”) rövidre zárt modellek után kellett némi idő, mire a kutatók belenyugodtak abba, hogy a pártok a nagy társadalmi

ellentmondásrendszerek — pardon, „törésvonalak” — alapján tagozódnak, hogy a (nyugat-) európai pártrendszerek alapvetően a bal — jobb tengely mentén helyezkednek el (persze nem lineárisan), s végül, hogy a pártok csak „lefordítják” a társadalmi követeléseket, ezeket program-csomagként alternatívakká állítják össze, s ennyiben az érdekcsoportok mezo-szférát alkotó világára épülnek.³

Abból indulunk ki, hogy a jelenlegi magyar pártrendszer genezise és parlamentesedése a Lipset — Rokkan-féle hipotézis alapján megmagyarázható. Ehhez először is felidézzük az eredeti hipotézist és vitáját, majd felvázoljuk a pártok keletkezésének háromgenerációs modelljét mint a hipotézis sajátos alkalmazását.⁴ Az utóbbi 2-3 évben jelentősen előrelépett a dél-európai országok demokratikus átmenetével kapcsolatos kutatás és új eredményeket hozott az átmenetek komparatív megközelítésében is, mindenekelőtt Dél-Európa és Közép-Európa összehasonlításában. Ennek bemutatása a Cotta-féle redemokratizációs kontinuitás tézise formájában hozzájárulás lehet a hazai kutatások továbbfejlődéséhez is.

Végül két történelmi hipotézist — a külső erőcentrum, illetve a belső hatalmi centrum mint szervező elvek — kívánunk kifejteni, amelyek a sajátos magyar fejlődés alapján konkretizálják a Lipset — Rokkan-féle hipotézist és dél-európai alkalmazásait.⁵

A LIPSET — ROKKAN VITA A NEMZETKÖZI POLITIKATUDOMÁNYBAN

A politikatudomány a századforduló, a tömegpártok színre lépése óta birkózik a pártelmélet kérdéseivel. A hatvanas-hetvenes évek vitái — bár korai lenne a vitát lezártnak tekinteni — komoly tanulsággal szolgálnak a mai hazai elemzések számára.

Amint ismeretes, a szervezett tömegpártok kialakulása alapvetően megváltoztatta az egész politikai élet struktúráját, a pártok főszereplőkkel váltak, s azóta a szakirodalom állandó témája a modern parlamentarizmus válsága, amelynek oka a parlament pártok általi elfoglalása, „pártosodása”.⁶ A második világháború után a szociológia évadja következett. Duverger és mások a tömegpártok kérdését úgy próbálták kezelhetővé tenni, hogy „szociológiai törvényeket” kívántak megállapítani a választási rendszer és a pártrendszerek között. A politikai szociológia a maga gyors felfutásával és egzaktságával komoly hatást gyakorolt a *politics* fázisában lévő politikatudományra, amely ez idő tájt az emberek politikai viselkedésére s az azt meghatározó tényezőkre koncentrált. Az amerikai politikatudományt a negyvenes évek óta a választási elméletek vonatkozásában Paul Lazarsfeld és munkatársai szociológusztikus elmélete uralta, amely szerint az emberek választói magatartását többé-kevésbé egyértelműen meghatározzák a társadalmi csoportok.

A politikatudomány függetlenségi harca nyilvánult meg már a michigani egyetem kutatói által összeállított *The American Voter* (1960) című kötetben, majd a körülötte kibontakozó vitában, amelyben a társadalmi determináció mellett, s arra ráépülve mind erőteljesebben jelentkeztek a politikai szféra

viszonylagos önállóságának mozzanatai. A politikai szociológia „domesztikálásában” jelentős szerepet játszott a Joseph LaPalombara és Myron Weiner szerkesztésében 1966-ban megjelent *Political Parties and Political Development* című kötet, de a fordulatot Lipset és Rokkan közös munkássága hozta meg a pártok szociális determináltságának és történelmi meghatározottságának, illetve a politikum viszonylagos önállóságának szintézisével, s ezért is játszik a Lipset — Rokkan-féle hipotézis azóta is olyan jelentős szerepet a politikatudományban.⁷

Lipset és Rokkan a négy alapvető törésvonal létrejöttét történelmi megközelítésben ábrázolják, eleve mozgásteret hagyva az egyes országok eltérő fejlődésének és a négy törésvonal különböző hierarchiájának. Hipotézisük nemcsak azt körvonalazza, hogy a nemzeti forradalom és az ipari forradalom alakítják ki a modern társadalmakban a pártképző erőket — mint a 2-2 legfontosabb társadalmi törésvonalat —, hanem ezeket történelmileg is dinamizálja, sőt Európa politikai térképén regionalizálja és Közép- és Dél-Európára is vonatkoztatja (VII. és VIII. típus). A nemzeti forradalom létrehozta egyfelől a központi nemzeti kultúra versus nyelvi-etnikai-vallási kisebbségek közötti, másfelől a nemzeti állam versus partikuláris egyházak közötti törésvonalat, de ez a közös mozzanat minden európai államban és térségben más-képp jelentkezik. Hasonló a helyzet az ipari forradalom nyomán támadt törésvonalak, egyfelől a vidék avagy agrárvilág versus városi avagy ipari világ, másfelől munkáltatók versus munkavállalók közötti ellentmondások esetében. Ezt az igen differenciált determinációs modellt ráadásul nem viszik át közvetlenül a politikára, hanem külön vizsgálat tárgyává teszik a törésvonalak politikaivá transzformálódását, a pártszerveződések erre épülő folyamatát, hangsúlyozva a pártok és az egész politikum viszonylagos önállóságát. Itt lép be számos olyan sokat vitatott kérdés, mint a kormányzati — ellenzéki szerepkörök megosztása vagy a választási rendszerek hatása a pártrendszerekre.

Mindazonáltal az egészet mégis a történelmi dinamika fogja egységes keretbe. Háromlépcsős modelljükben három döntő fordulatot jelölnek meg a pártrendszerek kialakulásában. Az első a reformáció, amely a protestáns országokban végbevitte az egyház és az állam szétválasztását, s ezzel létrejött az első dichotómia a katolikus országokkal. A második fordulat a demokratikus forradalom, amely a nagy kulturális és oktatási rendszereket egyes országokban az állam hatáskörébe helyezte a teljes szekularizációval, másutt pedig meghagyta — legalábbis részben — az egyház kezében. Végül a harmadik döntő fordulat az urbánus-ipari érdekek felülkerekedése volt az agrárius érdeken, tekintetbe véve, hogy az utóbbi számos országban megőrizte vezető pozícióját. Ebből már ki is bontakozik a közép- és dél-európai típus: a katolikus egyház és az agrárius érdekek dominanciája, legfeljebb csak részleges visszaszorulása a „modern” pártok kialakulásakor, ami fontos pártképző tényezővé tette a tradicionális (ellenreformatori) egyházat és a visszaszorulóban lévő földbirtokosi érdeket.⁸ Közép- és Dél-Európának ebben a tekintetben valóban markáns közös vonásai vannak, s márcsak ezért sem véletlen, hogy a Lipset — Rokkan hipotézis fenti vonala került a két régió közötti új keletű összehasonlítások középpontjába.⁹

A Lipset—Rokkan hipotézistől mégsem vezet közvetlen, „királyi” út a jelenlegi közép-európai pártrendszerek kialakulásához. A demokratikus átmenetben olyan „átmeneti” pártrendszerek jöttek létre, amelyek magának a politikai átmenetnek a természetére reagáltak a maguk átmeneti természetével. Ezért először ezt a folyamatot kell megvizsgálnunk, hogy aztán az elemzésben visszatérhessünk arra a kérdésre, mennyiben releváns a Lipset—Rokkan-féle hipotézis a közép-európai fejlődésben.

A PÁRTOK KELETKEZÉSÉNEK HÁROMGENERÁCIÓS MODELLE

A pártok és pártrendszerek természetéről elsősorban keletkezésük árulkodik Közép-Európában. Szembetűnő, hogy az elsődlegesen kialakult pártrendszerek, mint egy politikai átmenet átmeneti jellegű pártrendszerei, csak részben tagozódnak a Lipset—Rokkan hipotézis szerint, de genézisük folyamata összehasonlító megközelítésben megmutatja nemcsak az eltérés okait, hanem az alapvető törésvonalak mentén átrendeződő újabb pártrendszer körvonalait és tendenciáit is. A háromgenerációs modell azt jelenti, hogy a pártok keletkezésük sorrendjében típusokba sorolhatók, legalábbis Magyarországon, de éppen ez a megközelítés ad lehetőséget arra is, hogy az „átmeneti” típusú pártokról más közép-európai országok kapcsán kialakított elméleteket (mozgalom-párt stb.) bevonjuk az elemzésbe, s kereteit komparatívvá tágítsuk ki.¹⁰

A pártok keletkezésének három fázisa különböztethető meg Magyarországon. Nagyjából 1988 végéig megjelentek a pártcsírák és az előpártok — a *Magyarország Politikai Évkönyve 1988* húsz szervezet adatait és dokumentumait közli —, a második szakaszban, hozzávetőlegesen 1989 végéig eldőlt, hogy a létező szervezetek közül melyek kívánnak és tudnak formálisan is párttá szerveződni (az *MPÉ 1991-es kötet*e 1990-re 66 bejegyzett pártot említ). Még a legerősebb előpártokban is nagy nyomás volt abban az irányban, hogy maradjanak mozgalom-párt (MDF, SZDSZ), de a pártképződés logikája felülkerekedett, és a jogi-anyagi szabályozás is ebbe az irányba sodorta a szervezetek többségét. Ám a párttá válás nemcsak a különböző társadalmi szervezeteknek okozott komoly dilemmát, — szinte majdnem kieroszakolva „a párt lenni vagy nem lenni” alapkérdését —, hanem a különböző érdekképviseleteknek is. Ezek formálisan döntöttek ugyan (az Agrárszövetség párttá alakult, a SZOT szakszervezetek szövetségévé stb.), de a társadalmi szervezetek többsége megőrizte korábbi formáját — gyakran közel kerültek egy-egy párthoz, ám mindenképpen elvesztették korábbi jelentőségüket (például a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság). Számos közérdekű érdekcsoportnak (*public interest group*) nevezhető társadalmi szervezet is felbukkant, olyan kérdéseket állítva előtérbe, amelyek akkor politikailag mozgósító erejűek voltak (Duna Kör, Nagymaros Bizottság), de később a pártügylek elsodorták a közélet előteréből ezeket a csoportokat, amelyek maguk is szükségképpen a párttá formálódás útjára léptek.

Egészében véve a parlamenti választás abszolút határ volt a párttá alakulás eldöntésére, illetve 1990 tavaszán megkezdődik a harmadik szakasz a parla-

menti és parlamenten kívüli pártok éles szétválasztásával. Háttérbe szorulnak a parlamenten kívüli pártok, nagy részük el is tűnik, s a fennmaradók többsége jelentéktelenné válik. Magyarországon közepesen fragmentált pártrendszer jön létre, szemben az erősen fragmentált cseh-szlovák és a szélsőségesen fragmentált lengyel pártrendszerrel. Ez a harmadik szakasz már a pártok parlamentesedése, kiformalódásuknak a parlamenten belüli időszaka, amely 1991 végén lezárul, és a pártok keletkezésének újabb szakasza kezdődik el, amelyben a megmérettetés már a szervezett érdekcsoportokhoz való viszonyban történik, s itt már igen markánsan jelentkeznek a társadalmi törésvonalaknak a politikai tájképet tagoló tényezői.

A fenti kereteken és szakaszokon belül lépett fel a keletkezés sorrendjében a pártok három generációja Magyarországon. A legkevésbé sem evidens — sőt, éppen az szorul magyarázatra —, hogy az elsőként színre lépő pártok nem történelmi, hanem újonnan létrehozott pártok, amelyek vállalták ugyan a hazai politikai tradíciókat, de teljesen új szervezetként jelentkeztek. Ilyen a hat parlamenti pártból négy, (MDF, SZDSZ, MSZP, Fidesz). A magyar pártrendszert ily módon a teljes megújulás és diszkontinuitás jellemzi, amely a legszembetűnőbbben az MDF — kisgazdapárt helycserében mutatkozik meg a jobbközép gyűjtőpárt funkciójában. A váltás oka alapvetően abban keresendő, hogy a történelmi pártok nagy politikai terhet és legitimációs hiányt jelentettek, és túlélő politikus gárdájuk aktivizálódása is sokat ártott ezeknek a pártoknak, mivel óriási kontraszt mutatkozott egyfelől e régi gárda tagjainak kirekesztőleges vezetői törekvései, másfelől képességük-képzettségük és valóságismeretük között. A történelmi pártok elvontan felfogott eszméi és tradíciói vonzóak lehettek ugyan a lakosság számára, de maguk e pártok, élükön a sem tanulni nem akaró, sem felejteni nem képes, a korábbi harmadik vonalhoz tartozó vezető rétegükkel olyan eredményes antipropagandát fejtettek ki, hogy — a pártok második generációjaként — eleve hátránnyal indultak. Hátrányukat a továbbiakban csak növelték, ahogy ezt a Magyar Függetlenségi Párt, a Magyar Néppárt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, avagy az ugyancsak „történelmi” MSZMP esete mutatja, amelyek be sem kerültek a parlamentbe. Inkább az kíván magyarázatot, hogy két történelmi párt hogyan tudott mégis bekerülni a parlamentbe. A kisgazdák esetében a válasz minden bizonnyal szűk, de stabil réteg-szavazatokban keresendő, ami a kereszténydemokratáknál a helyi egyházi szervezetek közvetlen támogatásával is felerősített rétegtámogatottságot jelent. Ez azonban be is szorítja a két pártot a szűk rétegpárti jellegbe, s ráadásul nem is véd meg az erőziótól, ahogy a kisgazdák esete mutatja.

Az első generációs pártok mozgósították a magyar társadalom politikailag legaktívabb rétegeit és a belépni hajlandó közéleti személyiségek és tehetségek túlnyomó részét. A történelmi pártok nem tudtak szélesebb társadalmi rétegeket megmozgatni és jelentős közéleti-politikai személyiségeket felvonultatni, s mindinkább eljelentéktelenedő, egymással harcoló csoportocskákra hullottak szét; ennek a mostani „kisgazdasodásnak” nevezett tendenciának kétségtelen előzménye a „szociáldemokratásodásnak” nevezhető fragmentálódás. Jogosnak tűnik a kérdés, hogy hosszabb távon marad-e történelmi párt Magyar-

országban, de éppen a Lipset — Rokkan hipotézis érvei szólnak — a megkésvé és felemásan végrehajtott nemzeti és ipari forradalom idején — egy paraszti rétegpárt (nem szükségképpen az FKGP) és egy vallási-világnézeti párt (nem feltétlenül önálló szervezetként) fennállása mellett.

A harmadik generációs pártok a legkésőbb léptek fel, és már vagy eleve jelentéktelen csoportocskák voltak és maradtak, vagy néhány esetben közérdekű érdekcsoportokból zsugorodtak vissza párttá, magukkal sodorva néhány ismert és jelentős értelmiségit. Kisebb, marginális pártok valójában a nyugat-európai pártrendszerekben is léteznek, megadják egyrészt azok általános keretét, másrészt sajátos esetekben innovatív jellegét, ahogy hosszabb távon nálunk sem kizárt egy zöld párt vagy egyéb közérdekű érdekcsoportból kinövő párt erőteljes fellépése. A kis pártok többsége azonban az ellenzék ellenzékéként az „ördítő egér” szerepét játszotta, 1991 végén azonban a kifáradás és szétesés nyilvánvaló jeleit mutatják. Magyarországon hiányzik a szélsőséges fragmentálódás olyan esete, mint a Lengyel Sörbarátok Pártjának dicsőséges bevonulása a parlamentbe a tizedik legnagyobb pártként, 16 mandátummal. Marginális fennmaradásuk azonban generációs és emigrációs kérdés is, nevezetesen megalapításuk óta jelentős befolyásra tett szert a nyugati magyar emigráció idősebb nemzedéke e pártokban. Ennek ellenére persze itt is folyamatos tendencia a kisebb csoportokra hullás.

A magyar pártrendszert tehát az első generációs pártok, az újonnan megszerveződő pártok jellemzik, s nem kizárt, hogy az 1994-es választások után még erőteljesebb dominanciára tesznek szert. De ezek a pártok is különböző jellegűek, ami visszavisz a pártok eredetének kérdéséhez. A közép- és kelet-európai ellenzéki szervezetek modellje egy évtizeden át a Szolidaritás volt, s a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején számos ország ellenzéki erői indultak el a „lengyel úton”, beleértve Cseh-Szlovákiát, Szlovéniát és Horvátországot is. Ezekben a mozgalom-pártokban meglehetősen nagy a tömegek aktivitása és mobilizáltsága, de ez fordított arányban van a program kidolgozottságával és a párt megszervezettségével. Ezért e mozgalmak karizmatikus vezetőket produkálnak, s a választásokat népszavazássá változtatják, mivel nagyon alkalmasak közvetlen össznépi kifejezések megfogalmazására, de képtelenek a társadalomban megjelenő részérdekek kezelésére és integrálására. A mozgalom-párt a korán érkezettség terhe Lengyelországban és a későn érkezettség terhe a többi közép-európai országban (vö. Comisso 1991:9). Tulajdonképpen a sajátos magyar helyzet szorul magyarázatra, ahol a pártosodás igen korán és erőteljesen kezdődött — a nemzetközi szakirodalom nagy része akkor még a Szolidaritás bűvöletében élt s nem látta, milyen későbbi hátrányokkal jár a pártokká alakulás befagyasztása —, és még a teljes apátia és illúzióvesztés időszaka előtt megteremtődtek és stabilizálódtak az „igazi” pártok.

A magyar fejlődés sem volt mentes azonban a lengyel hatástól. A magyar pártrendszer legerősebb pártja, az MDF 1988-ban maga is a lengyel úton kívánt elindulni, s mindmáig nyilvánvalóan nem szabadult meg teljesen ennek a lengyel modelltől a kísértésétől. A mozgalom-pártokat nem is pusztán az (ellenzéki) párt, érdekszervezet és társadalmi szervezet zavaros, diszfunkcio-

nális egysége jellemzi, hanem sokkal jobban hasonlítanak, az egyesült ellenzék gyűjtőpártjaiként, a fejlődő országok nemzeti felszabadító mozgalmaira vagy a saját országaik második világháború utáni népfrontos szervezeteire. Az ilyen mozgalom-párt ugyanis szükségképpen az össznemzeti érdek képviselőjében lép fel, s gyűjtőpártként önmagán belül feltételezi a különböző csoportosulásokat — azoknak mintegy „Fórumaként” szolgálva —, de hajlamos arra, hogy más pártok fellépését éppen ezért nemzetellenesnek, pusztán részérdeknek (pars) minősítse, — teljes ellentmondásban a pluralista pártrendszer lényegével. Az MDF és a három másik elsőgenerációs párt ezért különböző párt-típusokat képviselnek. A lengyel típusú gyűjtőpárt igénye eleve ütközött a kialakuló magyar pártrendszer egészével, illetve az MDF részben fel is szívtá magába egy bizonytalan körvonalú és jellegű pseudo-koalícióba a két történelmi pártot, de igazán még most sem nyugodott bele más, ellenzéki pártok létezésébe és legitimitásába. Mindenesetre — Cotta nyomán — elmondhatjuk, hogy minél erősebb a lengyel típusú előpárt az átmenet korai szakaszában, annál későbbi és erőtlenebb a pártosodás a későbbi szakaszban, s annál nagyobb és elhúzódozóbb a fragmentálódás.

A magyar szakirodalomban bizonyos mértékű zavar és félreértés figyelhető meg a gyűjtőpárt és a „néppárt” szóhasználatában. A legújabb nyugati párt-típussal, a „catch-all party”-val¹¹ kapcsolatban eléggé szerencsétlen választással a néppárt fogalma került használatba, amely egyrészt történelmi előzményeket, parasztpárti kapcsolódásokat sugall, másrészt kontúrtalanságot és program-nélküliséget. Holott arról van szó, hogy ezek az új keletű nyugat-európai pártok korábban markáns osztály—réteg jellegű tömegpártok voltak, de mint nagy jobbközép vagy balközép pártok jelentős mértékben dezideologizálódtak, s a szavazatok többségének megszerzése érdekében „középre csúsztak”, szociológiailag is. De nem veszítették el korábbi profiljukat, csak tágítani próbálták, vagyis abszolúte eltérően a lazán szervezett, heterogén és zavaros programú gyűjtőpártoktól, jól szervezettek, pontosan tagoltak és koherens programmal rendelkeznek.

Az elsőgenerációs pártok Magyarországon tehát gyűjtőpártok, és nem nyugati típusú „néppártok”. Az „egy pártban több párt” szindróma, a pártok tisztázatlan társadalmi-politikai és ideológiai profilja (következményeként a képviselők bolyongásával a parlamenti széksorok között, átülésekkel és kilépésekkel a „legjobb sehol” jegyében stb.) és a fokozódó frakciós harcok a pártokon belül — mind az „igazi” pártok kialakulásának korai jegyei, és nem a „végállomás” jelzései. Ezen belül is az MDF „össznemzeti-kirekesztőleges” gyűjtőpárt igényével lépett fel, s onnan tart kínos lassúsággal egy jobbközép konzervatív-liberális párt felé, míg az SZDSZ a „liberális minimum” pártjaként akart az összlakossághoz fordulni, még 1991 végén sem eldöntve, hogy a munkaadók vagy munkavállalók pólusához éri-e közelebb magát. A Fidesz inkább természetesen generációs gyűjtőpárt, amely átalakulóban van intergenerációs választási párttá, míg az MSZP baloldali gyűjtőpártként szerepelt, amelyben a belső kohéziót jelentős mértékben az erős külső nyomás biztosította.

Mindenesetre az, hogy szinte valamennyi magyar (parlamentari) párt centristának, közepén állónak vallotta magát, a gyermekkor naivitásának a jele, s nem az érett felnőttkoré. Lehetséges persze, hogy a magyar pártrendszer az elkülönöződés, a társadalmi elkötelezettség és az érdekcsoportokhoz való lazább kötődés után már kialakított jobbközép — balközép szerepkörökkel fog jelentkezni, de ez még nem a közvetlenül előttünk álló jövő kérdése.

A TÖRTÉNELEM EREJE

1990 tavasza és 1991 vége között Magyarországon olyan közepesen fragmentált pártrendszer szilárdult meg, ért el relatív stabilizálódást, amelyet az újonnan létrejött pártok dominanciája, a történelmi diszkontinuitás jellemez. Átmeneti pártok léptek színre, amelyeket a demokratikus átmenethez való viszonyuk tagolt. Felsejlik azonban mögöttük a történelmi folytonosság ereje, ahogy a demokratikus átmenet egyáltalában Közép-Európában kezelhetetlenné válik, ha nem illesztjük bele — vagy vissza — az európai történelembe. Ezért jelentős szerintünk Cotta tanulmánya, amely túl van már a komparatív politikaelmélet és a komparatív kommunizmus évtizedekig szokványos megosztásán, és a közép- és kelet-európai átalakulást úgy kezeli, mint az összeurópai redemokratizációs hullámok egyikét és keresi sajátosságait. A Rokkan-féle elméletből indul ki, de miként Rokkan, ő is közvetlenül csak azokra az országokra tartja érvényesnek, amelyek átmentek egy szerves, egyszeri demokratizációs folyamaton. Az európai országok nagy többsége a pártok megszerveződését és átalakítását a folytonosság és megszakítottság váltakozásaként, redemokratizációs hullámok sorozataként érte meg, amelyek közül a második világháború utáni volt a legutolsó a nyugat-európaiak számára. A menetrend közös: először egy korai demokratizálás, majd összeomlás (*breakdown of democracy*), végül második demokratizálódás Franciaország, Németország, Olaszország és Ausztria esetében közvetlenül a második világháború után, Spanyolország, Portugália és Görögország esetében csak a hetvenes években.

Cotta egészében véve azt vizsgálja, hogyan alakulnak a pártrendszerek ebben a redemokratizációs folyamatban, s egymást követő hipotézisek sorát állítja fel, amelyek szerint 1. minél kisebb az általános szavazati jog kiterjesztése az első demokratizálással, 2. minél gyengébb a pártrendszer intézményesültsége, annál valószínűtlenebb a visszatérés hozzá, 3. minél nagyobb a pártrendszer autoriter torzulása a demokrácia összeomlása után, annál kisebb a kontinuitás esélye, 4. minél inkább részt vettek a korábbi pártok az autoriter rendszerben vagy annak létrehozatalában, annál kevésbé térhetnek vissza, 5. minél hosszabb a nem-demokratikus szakasz, annál kisebb a folytonosság lehetősége, s ugyancsak 6. minél erősebb volt maga az autoriter rezsim, annál jobban megszakadtak a demokratikus múlttal való kapcsolatok. Cotta a maga modelljét nyugat-európai példákon teszteli és illusztrálja, ez pedig számára sajátosan olasz probléma is. De persze tisztában van azzal is, hogy Közép- és Kelet-Európában eggyel több redemokratizációs hullám volt, bár csak röviden említi az 1944 — 1947-es periódust, s elméletében nem tud mit kezdeni a történelem erejének

azzal a momentumával sem, hogy mennyire felemásak voltak ezek a korábbi demokratizációk, illetve a visszatérő demokratizációs hullámok mennyire más és más társadalmi szerkezetet találtak.

A Cotta-elmélet alapján mindenesetre a közép- és kelet-európai országokat inkább a diszkontinuitás jellemzi a pártrendszerekben, míg Nyugat- és Dél-Európa országában erősebb a kontinuitás. De Kelet-Európában a történelmi kontinuitás egyszerre erős a közvetlen múlttal és a távolabbi múlttal, ha formailag a diszkontinuitást hangsúlyozzák is az új politikai szereplők. Közép-Európában viszont nemcsak a formákban, hanem a tartalmakban is van valódi diszkontinuitás, ezért itt a Rokkan-féle elmélet az átmenet közvetlen, elsődleges folyamatában még kevésbé érvényesül — hiszen a korábbi rendszerrel való szembenállás a meghatározó mozzanat —, de annál erősebben és korábban fog érvényesülni, minél jobban felbomlott az előző rendszer központosított gazdasági szerkezete. Erre a közvetlen átmeneti szakaszra érvényes a baloldal háttérbe szorítottsága is, s egészében véve hosszabb távra Cotta is az európaizálódás tendenciáját, a fő útvonalra való visszatérést jelzi a közép- és kelet-európai pártrendszerek fejlődésében.¹²

A redemokratizációs tézis nagy előnye, hogy a folytonosság és a megszakítottság logikáját specifikusan érvényesíti az egyes társadalmi alrendszerekben. Magyarán és főképpen kimutatja, hogy a megszakítottság elsősorban az intézményi-politikai szintre jellemző, míg a folytonosság a kulturális alrendszerben megdöbbentően erős. Az autoriter periódusok nyilvánvalóan megtörik a pártrendszerek intézményi folytonosságát, az egyes pártok, s még inkább a pártrendszerek intézményi helyreállítása az idő múlásával egyre nehezebb, s mindinkább az újonnan szervezett pártok kerekednek fölül a történelmi pártokkal szemben. Ezért mindig újabb és újabb pártok születnek, újabb és újabb nevek és vezető személyiségek alatt, de az értékrendszerek sokkal makacsabbak, igen hosszú idő után is megőrződnek, akárcsak maga a politikai kultúra általános beállítottsága és szubkultúrákra tagoltsága. Általános jelensége tehát a pártok közép-európai és dél-európai történetének, hogy ugyanazon mozgalmak és politikai szubkultúrák más és más néven szerveződnek újjá és állnak össze pártrendszerekké — mutatis mutandis —, mivel a történelem ereje a társadalom szerkezetében és értékrendjében végbement változásokban is megmutatkozik.

Cotta modelljének nagy hiányossága, hogy jelzi ugyan a redemokratizációs folyamatok általános nemzetközi szituáltságát, de egyébként a külső hatásokat kikutatja modelljéből. Márpedig Magyarország és egész Közép- és Kelet-Európa esetében a közvetlen külső függés belső artikuláló szerepének igen nagy hatása van, míg a dél-európai országok pártrendszereinek antidemokratikus torzulásában a külső tényezőknél, függésnek-befolyásnak nincs közvetlen szerepe. A kibontakozó magyar politikatörténeti kutatások jól jelzik a magyar parlamenti pártrendszer külső beágyazottságát 1867 óta, és az ebből adódó torzító hatásokat, ezért itt csak utalásszerűen jelezzük a külső erőcentrum történelmileg hagyományos hatását a magyar pártrendszer fejlődésére, jóllehet ennek kibontása — ha segédhipotézisünk egyáltalán elfogadhatónak bizonyul — csak további részletes kutatások tárgya lehet. (Erre nézve lásd Gerő 1988).

A KÜLSŐ ÉS BELSŐ ERŐCENTRUMOK HATÁSA A PÁRTSZERVEZŐDÉSRE

A magyar politikatörténet a belpolitika és a nemzetközi viszonyok találkozásánál (*linkage politics*) azt mutatja, hogy a belső politikai erőteret egy rendkívül nagy befolyású külső erőcentrum struktúrája. Nemcsak az állam a „túlsúlyos” tényező tehát a történelmi fejlődésben, hanem fokozott mértékben egy olyan külső erőcentrum is, amely gyakran, áttételek nélkül, közvetlenül — jogilag-alkotmányosan és erőszak-szervezetileg is — belső tényező egyszersmind. Legalábbis 1867-től kezdve azt látjuk, hogy a dualizmusban a monarchia mint külső hatalmi centrum határozott szerepet játszik a belső pártstruktúra kialakításában is, a leglátványosabban azzal, hogy intézményesíti a Lipszet — Rokkan „törésvonalak” szempontjából oly fontos nemzeti és ipari forradalmak szétválasztását, a nemzetté válás — függetlenség és a polgárosodás — nyugatiasodás szembefordulását. Ez a felemás párttagolódás tradícióvá kövesedik, s bár a két világháború között a kormányzói jogkör már belsővé teszi a külső erőcentrum meghatározó befolyását, a negatív tradíció megőrződik, s mint alkotmányos féldemokrácia és hagyományos paternalizmus kedvező előzménye a kádári egypárti puha diktatúrának is, ahol a külső erőcentrum megint markánsan kirajzolódik, és alkotmányosan is formálja a belső politikai és pártstruktúrát.

A Rokkan-féle elmélet tehát érvényes a magyar fejlődésre is, de nem annyira a négy törésvonal egymáshoz kapcsolódásaként, hanem szembefordításaként, görcsbe rándult ellentétrendszereként, vagyis megvan a nyugati modell, de inkább a negatív vonásai érvényesülnek. A nemzetté válás és polgárosodás ciklikusan felerősödő ellentétei és rövid távon néha egymást támogató fel-lendülései mint első jellegzetesség mellett megfigyelhető másodikként a nemzeties irányzatnak és a polgárosodó törekvéseknek a szélsőséges mozgalmakkal és eszmékkel való összekapcsolódása, mint a tekintélyelvű és szabadelvű irányzatok kavalkádja az autoriter nacionalizmustól a militáns liberalizmusig. Harmadik jellegzetességként mindez összegeződik az ellenzéki szerepkörnek, s legitimitása tradíciójának a hiányában, — hiszen a külső erőcentrum vagy annak belső autoriter leképeződése nem tűr valódi alternatívaként politikai váltogazdálkodást. És ez megjelenik a politikai kultúrában, a viselkedésformák szegényességében és agresszivitásában, azaz a politikai tolerancia hiányában is.

A Lipszet—Rokkan modell kívülről torzított érvényesülése még a külső erőcentrum nélkül is biztosított a történelmi inercia révén, ahogy ezt az elmúlt 2-3 évben is láthatjuk, amikor a korábbi külső erőcentrum látványosan összeomlott, de a politikai tradíciók továbblöknek bennünket — mindenesetre a vezető pártokat — „a teljhatalomra való akarat” irányába. Mégsem mondhatjuk ki, hogy „jövönk a múlt” a pártrendszerek fejlődésében, hiszen új külső erőcentrum van kiemelkedően, amelyhez ismét jogi-alkotmányos előírások és gazdasági kötelezettségek kötnek, nevezetesen az Európai Közösség. Ez az új külső erőcentrum ugyanis várhatóan a korábbiakkal teljesen ellentétes hatást fog kifejteni a magyar politikai életre és pártszerkezetre: leegyszerű-

síttetten szólva, nyilvánvalóan a nagy törésvonalak alapján való tagozódás és a jobbközép — balközép pártok szimmetriája irányába fogja átstrukturálni.¹³

A magyar politikai és pártszerkezet európaizálódása már az elmúlt 2-3 évben megfigyelhető — sajátosan ellentmondásos formában. A demokratikus átmenet kezdeti szakaszában nagyon erőteljesen megjelent a külső tényezők alakító hatása, először az általános liberális-pluralista elmélet és irányzatok szellemében, majd nagyon konkrétan és intézményesen is a nyugat-európai jobbközép pártok segítségével és jelenléteként. Minden bizonnyal az is belejátszik a jelenlegi pártrendszer aszimmetriájába, hogy a jobbközép pártok nagyon nagy közvetlen segítséget és általános legitimációs háttérrel adtak a magyar jobbközépnek, míg a nyugat-európai balközép pártok passzívok, ha nem egyenesen delegitimálóak voltak a magyar balközéppe szemben, az első választáson ellenzékbe került liberális pártok pedig nem tudtak és nem tudhattak igazán jelentős nyugati partnereket találni. A magyar politikai rendszernek az Európához való „strukturális kompatibilitásra” kell felkészülnie, s ennek egyik mozzanata a pártrendszer keserves átalakulása lesz a nyugat-európai modellnek megfelelően, talán a posztmodern társadalom markáns jegyei kivételével. A magyar pártoknak és pártpolitikusoknak tehát abban kell gondolkodniuk a kilencvenes években, hogy milyen nagy pártfrakciók vannak az Európa Parlamentben, s hova fognak a képviselőik leülni, ha az európai integráció folyamata behívja a magyar politikát is.

A történelem ereje továbbá jelentkezik az állam túlsúlyos szerepében és a belső hatalmi centrum pártformáló hatásában is. E tekintetben Magyarország vagy Közép-Európa nem kivétel, sőt súlyos példája ennek, de ez a jelenség minden félperifériális országra jellemző (így Adolfo Soarez is kormányfőként szervezett maga mögé pártot 11 politikai csoportosulásból, amely átmeneti politikai bázisul szolgált a demokratizálódás első időszakában), s hazánkban voltaképpen minden kesergésünk ellenére viszonylag enyhébb formában érvényesül. Minden kormányzat és hatalomra kerülő párt az előző jogkörét és hatalmi teljességét akarja megörökölni, érzi igazi jussának és zsákmányának, vagyis ellenzékiből nem szokványos úton, hanem „rendszerváltóként” hatalomba kerülve hajlamos megtagadni saját ellenzékétől azt a legitím szerepkört, amelyet korábban magának követelt.

A hatalomkoncentráció és a teljhatalom akarása irányába löki az új kormányzatot az átmenetek logikája is, amely külső és belső destabilizálódással jár, és nem pusztán a stabilizációhoz kíván meg centralizált hatalmat, hanem fokozott mértékben a stabilizációhoz szükséges változásokkal, „sebészi beavatkozásokkal” szembeni ellenállás leküzdéséhez is. Így aztán az új kurzus az átmeneti feltételekből formálja az új rend „örök” vonásait, s legalábbis kísérletet tesz arra, hogy magát az új rendszerként megörökítse. Erre bőségesen megvannak az eszközök és intézmények a közép-európai tradícióban is, a politikai paternalizmus, klientélizmus és nepotizmus formáiban, amelyek szilárdabban bebetonozzák az új kurzust, mint maga a formális intézményrendszer.¹⁴

Napjainkban tehát a negatív magyar tradíciók és a hosszabb távú új fejlődési trend ütközésének körvonalait látjuk a magyar pártrendszerben. A jobbközép

uralmának történelmi tradíciója, a könnyű és gyors, „nyugodt” átmenet ígérete és a népszavazás-szerű első szabad választás „történelmi véletlene”, amelyben szerepet játszottak a külső minták éppúgy, mint az *ancien régime* leszavazásának igénye, olyan pártokat juttattak hatalomra, amelyeknek komoly nehézséget jelent majd a 21. századi Európához való felzárkózás, az új külső erőcentrumhoz való igazodás. A parlamenti pártokat tekintve, csak a kormányzópártokban vannak az europaizálódással, az európai minták átvételével szembeszegülő jelentős politikai erők, amelyek szélsőséges antikapitalista populizmusukkal veszélyeztetik az európai integrációhoz való felzárkózást. Az új kormányzó pártokban sajátos politikai kettősség jelentkezik: egyes vezető figuráik ugyan széles körű támogatást nyerhetnek „belül”, a saját pártjaikban, de teljesen elfogadhatatlanok „kívül”, az európai politikai színtéren. Ezzel kapcsolatos az az új típusú ellentmondás is, hogy a politikai hatalom birtoklása pártszervező erő ugyan, s ez jelentős mértékben torzítja a képet — a kormányzó pártok stabilitását és az ellenzéki pártok erodálódását mutatva —, de a kormányzó pártok hatalomcentrikus belső szerveződése, belső autoriter felépítése ugyanakkor rombolja magukat a kormányzó pártokat is, s megakadályozhatja hosszabb távú kiformalódásukat, azaz kezdetleges, „átmeneti” pártból valódi, nyugat-európai típusú konzervatív pártként való megszerveződésüket. A pártoknak belülről is meg kell szerveződniük, végig kell vívniuk belső vitáikat, ki kell alakítaniuk a szavazótábor — tagság — parlamenti frakció — pártvezetés — pártvezető demokratikus viszonyát a tartós fennmaradáshoz, — netán a vezető szerepben.¹⁵

Az 1989-es fordulópontról kezdődő időszakot, az általunk korábban javasolt kifejezéssel szólva, túlpártosodás és túlparlamentesedés, a parlamenti pártok túlzott dominanciája jellemezte a politikai életben. Ennek a legszembetűnőbb jegye minden politikai ügy (*issue*), az egész közpolitika reménytelen túlpolitikizálása volt, strukturális következménye pedig az elitdemokrácián, a makroszféra kiépítettségén való túllépés elutasítása, vagy legalábbis a meghaladására való képtelenség. A pártok mint a demokratikus átmenet főszereplői és a parlament mint fórumok centralitása minden bizonnyal az egész demokratikus átmenet idejére — tehát 10–15 évre megmarad —, de ahogy az 1991-es évben tapasztalt strukturális patthelyzet is mutatja, a továbbhaladáshoz szükségképpen túl kell lépni a pártok monopóliumán — a szervezett érdekcsoportok intézményesítése, a politikai mezoszféra kiépítése irányában. Ez ugyanis egyszerre oldja majd fel a túlpártosodásból és túlparlamentesedésből fakadó ellentmondást (a politikai makroszféra elszakadása a társadalomtól) és a közpolitika anarchiáját középszinten (a szervezett érdekcsoportok túlpolitikizált fragmentálódása mind a munkáltatók, mind pedig a munkavállalók oldalán, valamint a közérdekű érdekcsoportok szinte teljes hiánya), magának a két szférának a kölcsönös kialakításával és működésük összekapcsolásával.¹⁶

A közép-európai viszonylatban erős és relatíve stabil magyar pártrendszer legnagyobb születési hibájáról, genetikus defektusáról van szó, amelyet Bihari Mihály és mások „lebegő pártrendszernek”, a társadalommal való szerves kapcsolat hiányának, a fenti fejtegetés nyelvén, a társadalmi törésvonalakhoz való nem illeszkedésnek nevezhetünk. Ez a vita jellemzi a másik két közép-

európai országot is, annál is inkább, mert a jelentős fragmentálódás esetében még határozottabban felvetődik a pártok és a társadalom közötti szakadéknak és a párbeszéd hiányának a kérdése. Joggal mondhatjuk, a politikai életet és a politikatudományi vitákat még hosszú ideig foglalkoztatni fogja ez a kérdés. Az a szakasz, amelyet most szemügyre vehettünk, pusztán a pártok kialakulásának jellegzetes szakasza, a parlamentesedés időszaka.¹⁷

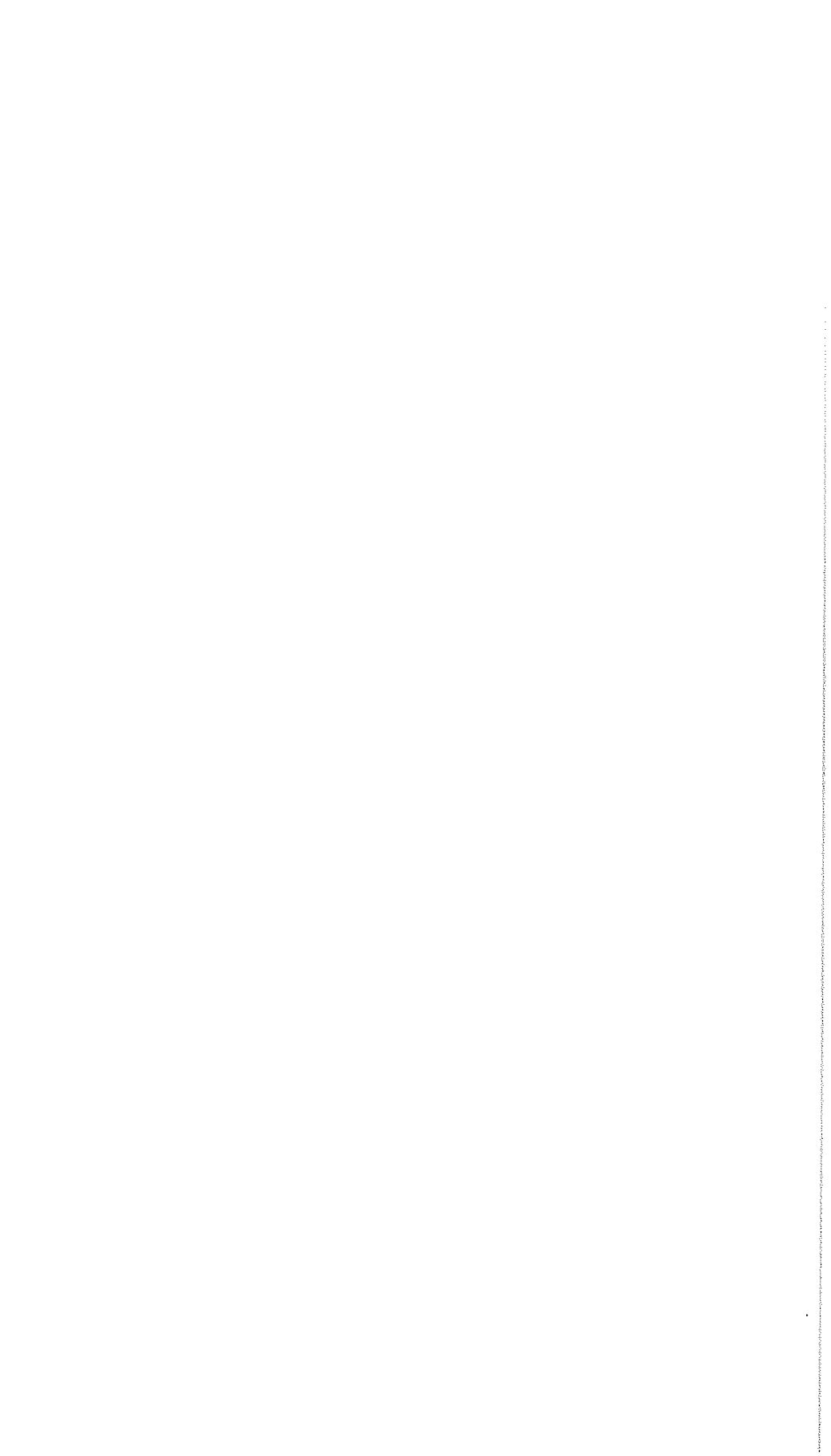
JEGYZETEK

- 1 A Szarvas Lászlóval együttműködésben készült tanulmány második részét, amely a pártfrakciók parlamenti mozgását elemzi, egy későbbi időpontban publikáljuk.
- 2 A hazai viták során a pártokról íródott tetemes mennyiségű anyag között különös jelentősége van annak a vitasorozatnak, amelyet Bihari Mihály szervezett az MTA Politikatudományi Intézete Pártszociológiai Csoportjában.
- 3 A hazai „lebegő” pártrendszert ismereteim szerint Bihari Mihály jellemezte először, s ennek nyomán széles körű vita alakult ki arról, hogy mennyire és milyen áttételeken keresztül kell tükröznie a pártrendszernek a társadalmi rendszert. A magam részéről a Bihari-féle megközelítést alapjában elfogadtam, de a szociális determinációnak a Szelényi Iván által alkalmazott igen erős változatát nem (lásd erről Ágh 1991a; 1992).
- 4 Vö. mindenképp Lipset és Rokkan közös munkáját (1990), amely a Peter Mairszerkesztésében megjelent, az egész itt tárgyalt vitát összefoglaló kötetben (Mair [ed.] 1990) került újrakiadásra, magam is ezt a kötetet használom fel a vita rövid bemutatására.
- 5 A demokratikus átmenetek latin-amerikai és dél-európai komparatviztikája után a nyolcvanas évek végén fellendült a Dél-Európa-centrikus komparatviztika, amely már Közép- és Kelet-Európát is bevonta az érdeklődési körébe. E kutatások jelentős eredményeit tartalmazza a Geoffrey Pridham szerkesztésében megjelent két kötet (1990; 1991). Ez a tanulmány sok tekintetben a legújabb dél-európai kutatási eredményekre épül a pártok genezisének az átmenet meghatározta sajátosságait illetően, mint ahogy egy korábbi tanulmányomban (Ágh 1991b) az Ú. Liebert és M. Cotta szerkesztésében közreadott kötet (Lieber — Cotta 1990) kutatási tapasztalatait igyekeztem a közép-európai parlamentesedés elemzésére alkalmazni.
- 6 A tömegpártok fenyegetik a parlamentet — ez volt az általános vélemény a parlamentek pártosodásáról a századfordulón, amikor a legkülönbözőbb irányokból szót emeltek a pártállam (Parteienstaat) ebből — állítólag — következő fellépése ellen (vö. például John Keane 1988:156 — 159); a „parlament hanyatlása” általános vitáját a Philip Norton szerkesztette kötet (1990) tartalmazza.
- 7 A törésvonalak elméletét ismerteti G. Márkus György (1991), így a magam részéről inkább a vita elemzésére törekszem.
- 8 Vö. Lipset — Rokkan 1990: 124 — 127. — Érdemes megemlíteni, hogy G. Sartori (1990) a Lipset — Rokkan hipotézist még így is arról az oldalról bírálja, hogy nem ad elég teret a politika önállóságának.
- 9 Maurizio Cotta az ECPR (European Consortium for Political Science Research) keretében a pártok keletkezésével foglalkozó munkacsoport vezetőjeként a legutóbbi kongresszusra (Essex, 1991. március) írott, *Transitions to Democracy and the Building of the New Party Systems. The East European Cases in Comparative Perspective* című paperjében fogalmazta meg az alábbiakban ismertetendő hipotézist.
- 10 A háromgenerációs modellt illetően lásd Ágh (1990). Judy Batt szerint (1991:55) a mozgalom-párt a politikai szervezet átmeneti formája, mint a Szolidaritás és a Polgári Fórum, amelynek

- „alapvető jellemzője a széles koalíciós forma, a bizonytalan, nem- vagy anti-ideológikus és szigorúan moralisztikus program és az egész belső szervezeti struktúra informális jellege”. (Vö. még Ellen Comisso 1991.)
- 11 Lásd Otto Kirchheimer *The Cathc-all Party* c. írását (in P. Mair 1990), amely ebben a tekintetben klasszikus mű, hiszen itt vezette be a kifejezést és írta le a modern dezideológizálódó nagypártokat a német és egyéb európai példán. Kirchheimer a „tömeges integrációt” mint tendenciát mutatja be, azaz ez sohasem válik tejes-kirekesztőleges állásponttá, össznemzeti párt pretenziójává, csak erőteljes nyitásként érvényesül a közép felé. Nagyon fontos a magyar pártrendszer értékeléséhez Kirchheimernek az a megállapítása is, hogy ha egy párt elkezdi ezt a tömeges integrációt a tendencia hatása alól, a pártrendszer kompetitívitása miatt, más pártok sem vonhatják ki magukat.
- 12 A sokat emlegetett spanyol párhuzam mellett szó sem esik a portugál fejlődésről, pedig lehetséges, hogy bizonyos vonatkozásokban, például a pártrendszer tekintetében ez áll közelebb a magyar, vagy akár a közép-európai fejlődéshez (vö. Gladdish (1990).
- 13 A Patrick Keatinge szerkesztésében megjelent kötet (1991) tárgyalja az újonnan belépő országok politikai transzformációjának kérdését is. S. Verney és Th. Coulombis (1991) tanulmánya nagyon markáns vonásokkal mutatja be, hogy milyen direkt és erőteljes — szinte brutális — hatást gyakorolt az Európai Közösség a görög belpolitikai fejlődésre, különösen a pártrendszer átalakulására. De az idézett kötetek bővelkednek olyan tanulmányokban is, amelyek a külső erőcentrum némileg közvettebb hatását ábrázolják a többi dél-európai ország fejlődésére az európai integráció során.
- 14 Az új kurzus és az új rendszer ellentmondását illetően vö. Ágh Attila (1991c; 1991d), az ellenzéki szerepkört illetően Szarvas László (1991) és Ilonszki Gabriella (1991a; 1991b) írásait.
- 15 Schlett István nagyon meggyőzően mutatja be az MSZMP példáján, hogyan szervez a hatalom állampártot magának, s hogyan omlik össze ez az (ál)párt magának a hatalomnak az erőzójával, így az állampárt mindig szükségképpen álpárt is (Schlett 1990). A legújabb kutatások egyébként széles empirikus anyagon megerősítik, hogy a törésvonalakra épülő pártrendszerek, illetve az ilyen pártok szavazóbázisa a legstabilabb Nyugat-Európában (vö. Richardson 1991). Ez hozzá segíthet ahhoz, hogy választ találjunk arra, miért olyan nagy a magyar választók volatilitása, hiszen a pártok még kevésbé kötődnek a nagy törésvonalakhoz. Megjegyezzük — ugyancsak a hazai vitákhoz kapcsolódva —, hogy a fenti folyóirat ugyanazon számában közli K. L. Remmer tanulmányát (1991), amelyben a szerző gazdagon dokumentálva bizonyítja, hogy a gazdasági válság az új demokráciák esetében nem vezet szükségképpen a demokrácia összeomlásához, hanem kikényszerítheti a politikai elit reagálását és a strukturális átalakulást is.
- 16 A politikai makro- és mezoszféra viszonyának klasszikus megfogalmazását adja Suzanne D. Berger (1981:9) az általa szerkesztett kötet bevezetésében: „Az érdekcsoportok meghatározó sajátossága, hogy artikulálják az igényeket és a szükségleteket, s beviszik a politikai folyamatba. A legfejlettebb politikai rendszerekben a munkamegosztás az érdekcsoportok, a pártok és a kormányzat között a következő: az érdekcsoportok beviszik a 'pragmatikusan sajátos' érdekeket a pártokba, a pártok összegezik ezeket a követeléseket, általános programokba integrálják őket és támogatást mobilizálnak az általános program számára; a parlament és a bürokráciák viszont ágazati politikákká és törvényekké alakítják ezeket a követeléseket, s végrehajtják a politikákat és a törvényeket. Ahogy Ehrmann megfogalmazza, 'a politikai párt középen áll az érdekcsoportok összegezetlen követelése és a parlamenti-hivatali központi döntéshozatal között'. Minél fejlettebb egy politikai rendszer, annál kevésbé differenciáltak ezek a funkciók, tehát világos, hogy a politikai fejlődés ezen funkciók specializálódása irányában vezet.”
- 17 A cseh — szlovák pártrendszernek alig létezik releváns feldolgozása, a lengyel Szolidaritás történetéről és természetéről persze hatalmas szakirodalom van, lásd legutóbb Bartłomiej Kaminski művét különösen a könyv *The Legacy of Solidary* című alfejezetét (1991:138 — 146).

HIVATKOZÁSOK

- Ágh Attila 1990. A pártosodás éve: válságok és szerveződéses. In: *Magyarország Politikai Évkönyve*. Aula-OMIKK.
- 1991a. A politikai átmenet társadalmi szereplői. *Társadalom és Gazdaság, Aula*, 1.
- 1991b. A parlament szerepe a demokratikus átmenetben. In: *Demokratikus átmenetek. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*, 1991.
- 1991c. A teremtő káosz. *Társadalmi Szemle*, 10.
- 1991d. A demokratikus átmenet első éve. *Aula*, 3.
- 1992. A szervezett csoportok színrelépése és a közpolitika kialakulása. *Mozgó Világ*, 4.
- Batt, Judy 1991. *East-Central Europe from Reform to Transformation*. London: Pinter Publishers.
- Berger, Suzanne D. (ed.) 1981. *Organizing Interest in Western Europe, Pluralism, Corporatism and the Transformation of Politics*. Cambridge University Press.
- Comisso, Ellen 1991. Political Evolutions, Economic Choices. *Journal of International Affairs*, Summer.
- Gerő András 1988. *Az elsőprő kisebbség*. Gondolat.
- Gladdish, Ken 1990. Portugal: an open verdict. In: Pridham, G. (ed.) 1990.
- Ilonzki Gabriella 1991a. Pártok a parlamentben és azon túl. *Aula*, 1.
- 1991b. Magyarországi pártrendszer — nemzetközi erőviszonyok. *Aula*, 3.
- Kaminski, Bartłomiej 1991. *The Collapse of State Socialism, The Case of Poland*. Princeton University Press.
- Keane, John 1988. *Democracy and Civil Society*. London: Verso.
- Keatinge, Patrick (ed.) 1991. *Political Union*. (Studies in European Union) Dublin: Institution of European Affairs.
- Liebert, U. — M. Cotta 1990. *Parliament and Democratic Consolidation in Southern Europe*. London: Printer.
- Lipset, S. M. — S. Rokkan 1990. Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments. In: Mair, P. (ed.) 1990.
- Mair, Peter (ed.) 1990. *The West European Party System*. Oxford University Press.
- G. Márkus György 1991. Pártok és törésvonalak. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1 — 2.
- Norton, Philip (ed.) 1990. *Legislatures*. Oxford University Press.
- Pridham, Geoffrey (ed.) 1990. *Securing Democracy: Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe*. London, New York: Routledge.
- (ed.) 1991. *Encouraging Democracy: The International Context of Regime Transition in Southern Europe*. London: Leicester University Press.
- Remmer, K. L. 1991. The political impact of economic crisis in Latin America in the 1980s. *American Political Science Review*, September.
- Richardson, B. M. 1991. European Party Loyalties Revisited. *American Political Science Review*, September.
- Sartori, G. 1990. *The Sociology of Parties*. In: Mair, P. (ed.) 1990. 150 — 182.
- Schlett István 1990. Egy ál(lam)párt tündöklése és bukása. *Századvég*, 3 — 4.
- Szarvas László 1991. A parlamenti ellenzék 1990-ben. *Aula*, 1.
- Verney, S. — Th. Couloumbis 1991. State-international systems interaction and the Greek transition to democracy in the mid-1970s. In: Pridham, G. (ed.) 1991.

Elnöki rendszer vagy parlamentarizmus?

A *Politikatudományi Szemle* szerkesztősége — állandó rovatként — vitákat szervez. Induló számunkban vitát kezdeményezünk arról, hogy az új demokráciákban milyen típusú alkotmányos berendezkedés biztosíthatja legjobban e rendszerek stabilizálódását, hosszú távú demokratikus működését. Vitaindítóként két, egymással markánsan szemben álló véleményt közlünk a téma nemzetközi hírű amerikai szakértőitől: Juan J. Linz, a Yale Egyetem professzora a parlamentarizmus előnyei mellett érvel, míg Donald L. Horowitz, a Duke Egyetem professzora az elnöki rendszer védelmében száll szembe Linz állításaival. Mindkét írás a *Journal of Democracy* hasábjain jelent meg a folyóirat 1990. 1., illetve 4. számában. E tanulmányok mellett közöljük harmadikként Schmidt Péter alkotmánybírónak, az ELTE professzorának a magyar viszonyokat elemző előadását, amely 1992 januárjában, a *Magyar Politikatudományi Társaság* évi közgyűlésén hangzott el. Felkért hozzászólóinktól elsősorban a probléma kelet-közép-európai vonatkozásainak elemzését és megvitátását várjuk.

JUAN J. LINZ

Az elnöki rendszer veszélyei

Amint a világban egyre több ország fordul a demokrácia felé, úgy terjed az alternatív alkotmányos formák és berendezések iránti érdeklődés a tudományos körökön jóval túlra is. Olyan különböző országokban, mint Chile, Dél-Korea, Brazília, Törökország és Argentína, politikusok és alkotmányjogászok vitatják élesen a különböző típusú demokratikus rendszerek viszonylagos előnyeit. Néhány ország, mint például Srí Lanká, parlamentáris alkotmányát prezidenciálissal váltotta fel. Másfelől különösen a latin-amerikaiakra nagy hatással volt az 1970-es években Spanyolországban lezajlott sikeres átmenet az önkényuralomból a demokráciába, amihez nagymértékben hozzájárult az országban választott parlamentáris kormányzati forma. Korántsem a spanyol példa az egyetlen, amely a parlamentáris rendszer értékét bizonyítja. Valójában ma a világon a megszilárdult demokráciák nagy többsége parlamentáris rendszer, amelyben a végrehajtó hatalmat a törvényhozásbeli többség alkotja, és e többségtől függ a sorsa is.

Ezzel szemben az egyetlen prezidenciális demokrácia, amely a folyamatos alkotmányosság hosszú történetére tekinthet vissza, az Egyesült Államok. Finnországban és Franciaországban inkább vegyes, mint tiszta elnöki rendszer van, de Franciaországban az Ötödik Köztársaság esetében még nem dőlt el a kérdés. Az Egyesült Államokon kívül egyedül Chilének sikerült másfél évszázadon át viszonylag zavartalanul folyamatos alkotmányosságot fenntartania elnöki kormányzás alatt — a chilei demokrácia azonban az 1970-es években összeomlott.

Természetesen a parlamentáris rendszer is lehet ingatag, különösen heves etnikai konfliktusok közepette, amint azt a közelmúlt afrikai történelme tanúsítja. India és néhány angol nyelvű karib-tengeri ország esete azonban azt mutatja, hogy egy időszakos parlamenti válság nem torkollik okvetlenül a

rendszer teljes válságába s egy miniszterelnöknek és kabinetjének a megbuktatásából nem következik szükségképpen magának a demokráciának a vége.

E tanulmány mondandójának lényege az, hogy a parlamentáris demokráciák nagyobb történelmi teljesítménye nem a véletlen műve. A parlamentarizmus és az elnöki rendszer gondos összevetése végeredményben ahhoz a következtetéshez vezet, hogy az előbbi inkább elősegíti a demokrácia stabilitását, mint az utóbbi. E következtetés különösen az olyan országokra érvényes, amelyekben mély a politikai megosztottság, és ahol sok politikai párt van; az ilyen országok számára a parlamentarizmus általában több reményt nyújt a demokrácia megőrzésére.

PARLAMENTÁRIS, ILLETVE ELNÖKI RENDSZEREK

Parlamentáris rendszer a szó szigorú értelmében az, amelynek egyetlen demokratikus legitim intézménye a parlament; a kormányzati hatalom teljes egészében a parlament bizalmától függ. Bár e rendszerek némelyikében a pártvezetés perszonalizációja a kormányfőt egyre inkább az elnökhöz teszi hasonlóvá, változatlanul igaz, hogy a parlament feloszlatásától és az új választások kiírásától eltekintve a kormányfők nem fordulhatnak közvetlenül, a képviselők feje fölött a néphez. A parlamentáris rendszerekben az elnök, ha közvetlenül népszavazással választották is, rendszerint nem tud komolyan versenyezni a hatalomért a miniszterelnökkel.

Az elnöki rendszerekben a számottevő — általában a kabinet-alkítás és a közigazgatás felállításának teljes ellenőrzését magában foglaló — alkotmányos hatalommal felruházott elnököt meghatározott időtartamra közvetlenül a nép választja. Így ő független a parlament bizalmi szavazataitól. Az elnök nemcsak a végrehajtó hatalom birtokosa, hanem az állam jelképes feje is, aki két választás között csak drasztikus módon, közjogi felelősségrevonás révén mozdítható el. A gyakorlatban, amint azt az Egyesült Államok történelme mutatja, az elnöki rendszerek többé vagy kevésbé függhetnek a törvényhozás együttműködésétől; ezért az ilyen rendszerekben a végrehajtó és a törvényhozó hatalom egymáshoz viszonyított súlya nagymértékben különbözhet.

Az elnöki kormányzatnak két fontos jellemzője van: az első az elnök demokratikus, akár népszavazás révén szerzett legitimitációjának erős követelménye; a második hivatali idejének meghatározott tartama. Mindkét megállapítást pontosítani kell. Egyes elnökök hivatalukat a szavazatoknak kisebb aránya révén szerzik meg, mint sok olyan miniszterelnök, aki kisebbségi kormány élén áll, a szavazók szemében mégis ez utóbbi legitimitációja tűnik gyengébbnek. Csak egy példát említve: Salvador Allende, miután 1970-ben megválasztották Chile elnökévé — 36,2 százalékkal többséget szerzett egy vegyes összetételű koalíció élén —, kétségkívül más helyzetben volt, mint amilyenbe Adolfo Suárez került Spanyolországban 1979-ben, amikor a szavazatok 35,1 százalékaival lett miniszterelnök. Allende az összes szavazatok többségénél jóval kevesebb voksal hat évre szóló mandátumot kapott a kormányzat irá-

nyitására, míg Suárez nagyjából ugyanekkora többséggel kénytelen volt más pártokkal együttműködve fenntartani egy kisebbségi kormányt.

Walter Bagehot brit politikai gondolkodó nyomán azt mondhatjuk, az elnöki rendszer a hivatalba lépő elnököt az államfő „ceremoniális” és a legfőbb végrehajtó hatalom „effektív” funkciójával egyaránt felruházza, ezáltal merőben más aurát, önképet és választói várakozásokat alakít ki körülötte, mint amilyenek egy miniszterelnökhöz kapcsolódnak, legyen mégoly népszerű is.

De a legmeglepőbb az, hogy egy elnöki rendszerben a törvényhozók is — különösen ha összetartó, fegyelmezett pártokat képviselnek, amelyek világos ideológiai és politikai alternatívákat kínálnak — jogot formálhatnak a demokratikus legitimitáció birtoklására. Ez az igény különösen olyankor mutatkozik meg erőteljesen, amikor a törvényhozás többsége az elnökével ellentétes politikai álláspontot képvisel. Kinek van ilyen körülmények között inkább joga a nép nevében beszélni: az elnöknek vagy az elnök politikáját opponáló törvényhozói többségnek? Mivel mindketten jól körülhatárolt alternatívák közötti szabad versenyben elnyert szavazatokból származtatják hatalmukat, ez az ellentét mindig lehetséges és időnként drámaian robbanhat ki. Nem létezik olyan demokratikus elv, amelynek alapján ez megoldható lenne, az alkotmány kínálta mechanizmusok pedig valószínűleg túl bonyolultnak és élettelen paragrafus-formulának bizonyulnak ahhoz, hogy nagy meggyőző erővel rendelkezzenek a választók szemében. Ezért nem véletlen, hogy a múltban ilyen esetekben a fegyveres erők gyakran érezték kísértést arra, hogy közvetítő erőként beavatkozzanak. Lehetne itt azzal érvelni, hogy az Egyesült Államok sikeresen „normalizálta” s ezzel hatástalanította is az efféle konfliktusokat. Meghaladná e tanulmány kereteit annak részletes kifejtése, hogy az amerikai politikai intézményrendszer és gyakorlat hogyan érték el ezt az eredményt. Annyit azonban érdemes megjegyezni: az amerikai politikai pártok egyedülállóan diffúz jellege — ami furcsa mód sok amerikai politológust keserít el és késztet arra, hogy felelősségteljes, ideológiailag fegyelmezett pártokat követeljen — közrejátszhat ebben. Sajnos, az amerikai példa kivételnek tűnik; a modern politikai pártok fejlődése, különösen a szociálisan és ideológiailag megosztott országokban, általában inkább súlyosbítja, semmint enyhíti a törvényhozás és a végrehajtó hatalom konfliktusát.

Az elnöki rendszerek másik szembetűnő jellegzetessége — az elnök kötött hivatali ideje — szintén nem nélkülözi a hátulütőket. Ez mereven elhatárolt időszakokra szabdalja a politikai irányítást, semmi teret nem hagyva az események megkövetelte folyamatos korrekcióknak. Az elnök mandátumának időtartama minden politikai szereplő számításainak meghatározó tényezőjévé válik, s ennek (amint látni fogjuk) számtalan fontos következménye van. Vegyük például a jogutódlásra vonatkozó előírásokat arra az esetre, ha az elnök elhalálozik, illetve képtelenné válik feladata ellátására: bizonyos esetekben új választással történik az utódlás, és a megválasztott új elnök képviselhet az elődjétől eltérő politikai irányvonalat; de az is lehetséges, hogy az elnök helyét hivatali társa, helyettese foglalja el, tekintet nélkül arra, hogy képes-e a végrehajtó hatalom gyakorlására vagy a választók támogatásának megtartására. Brazília története az előbbire szolgál példákkal, míg az, ahogyan Maria Estela

Martinez de Perón lépett férje örökébe Argentínában, az utóbbit szemlélteti. Az elnöki kormányzás paradoxona, hogy miközben a személyi hatalmat erősíti, egy váratlan, a ciklus közbeni elnökváltás esetén saját törvényi mechanizmusai révén juttathat hatalomra olyasvalakit, akit a normális választási procedúra soha nem tett volna az állam fejévé.

AZ ELNÖKI RENDSZER PARADOXONAI

A prezidenciális alkotmányok paradox módon ellentmondó elveket és feltételeket tartalmaznak. Az ilyen rendszerek egyfelől létre akarnak hozni egy erős, stabil végrehajtó hatalmat, amely a szavazatok alapján elegendő legitimitációval rendelkezik ahhoz, hogy szilárdan álljon szemben a törvényhozás által képviselt különböző partikuláris érdekekkel. Ezek a részérdek a demokrácia rousseau-i felfogásában — amely szerint az elnök hivatott „a nép” nevében beszélni — nélkülülzik a legitimitációt; éppígy azok az egymással ütköző — vagy akár marakodó — érdekek, amelyeket az angolszász felfogás a demokrácia természetéhez tartozónak ismer el. Így jó esélye van annak, hogy az érdekcsoportok konfliktusa a szűken vett politika körén kívül is megjelenjen. Másfelől a prezidenciális alkotmányok alapvető gyanakvást is tükröznek a hatalom megszemélyesítésével szemben; a királyok és a *caudillos* emléke és a tőlük való félelem nem egykönnyen oszlik el. A potenciális önkényuralom elleni alkotmányos gátak legfontosabbika az újraválasztás tilalma. Más rendelkezések, amelyenek a törvényhozás javaslattevő és jóváhagyó jogköre az elnöki kinevezések felett, a felelősségrevonási mechanizmusok, a bírói függetlenség és olyan intézmények, mint a chilei *Contraloria*, szintén ezt a gyanakvást tükrözik. Valójában bizonyos politikai kultúrákban a *proder moderador*ként [a hatalom mérséklőjeként. — Szerk.] fellépő fegyveres erők politikai beavatkozása akár úgy is tekinthető, mint megfelelő eszköz az elbizakodott végrehajtó hatalom kordában tartására. Ha valaki alaposabban kívánja tanulmányozni az elnöki rendszerű latin-amerikai országok alkotmányszövegei és politikai gyakorlata közötti ellentmondásokat, példák sokaságával szolgálhatnak a térség történetének ismerői.

Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy a prezidenciális rendszerű országokban az erős és stabil végrehajtó hatalom iránti igény és az ugyanezen elnöki hatalommal szembeni látens gyanakvás közti alapvető ellentmondás miképpen befolyásolja az elnöknek és ellenfeleinek politikai döntéshozatalát, vezetési stílusát, politikai gyakorlatát és retorikáját. Itt a konfliktusoknak olyan dimenziója mutatkozik meg, amire a társadalmi-gazdasági, politikai vagy ideológiai körülmények nem szolgálnak kielégítő magyarázattal. Ha elfogadnánk is azt a vitatható nézetet, hogy a hispán társadalmak eredendően hajlanak a *personalismora*, aligha férhet kétség ahhoz, hogy ez a tendencia bizonyos esetekben az intézményes berendezkedéstől kap megerősítést.

Alapvető különbséget a rendszerek e két típusa között legjobban talán úgy lehetne összefoglalni, hogy a parlamentarizmus rugalmassá teszi a politikai folyamatokat, az elnöki rendszer pedig inkább megmerevíti. Az elnöki rendszer

hívei erre azt válaszolhatják, hogy ez a merevség előny, mert megvéd a parlamentáris politikára oly jellemző bizonytalanságtól és instabilitástól. Parlamentáris kormányzás alatt végül is a rengeteg szereplő — pártok, vezetők, még akár egyszerű törvényhozók is — két választás között bármikor alapvető változásokat fogadathat el, átszervezéseket hajthat végre, és, mindenképp, miniszterelnököket nevezethet ki vagy buktathat meg. Ám ha a tekintély és a kiszámíthatóság igénye látszólag a prezidenciális rendszer mellett szól is, vannak olyan váratlan fejlemények — hivatalban levő elnök halálától a helyzetmegítélésben rendkívüli körülmények nyomására elkövetett súlyos hibákig —, melyek az elnöki uralmat kevésbé kiszámíthatóvá és gyakran gyengébbé teszik, mint egy miniszterelnökét. Az utóbbi mindig megpróbálhatja megerősíteni legitimitációját és tekintélyét, akár bizalmi szavazás, akár a parlament feloszlata és a rákövetkező új választások révén. Ezenfelül egy rákövetkező miniszterelnök-váltás megoldható anélkül, hogy ez szükségszerűen a rendszer válságához vezetne.

Az effajta megfontolások különösen egy rendszerváltás és konszolidáció időszakában tűnnek indokoltnak, amikor egy prezidenciális alkotmány merevsége óhatatlanul hátrányosnak bizonyul ahhoz az alkalmazkodóképességhez viszonyítva, amit a parlamentarizmus kínál.

ZÉRÓ ÖSSZEGŰ VÁLASZTÁSOK

Az eddigi fejtegetés mindenekelőtt a probléma intézményi dimenzióira koncentrált; az elemzést az — írott vagy íratlan — alkotmányos megoldások számbavétele uralta. Emellett azonban azt is célszerű megvizsgálni, hogy a közvetlen elnökválasztás rendszerében miképpen szerveződik a politikai verseny; milyen e rendszerekben a vezetési stílus; milyen a kapcsolat az elnök, a politikai elit és a társadalom között; melyek a hatalomgyakorlás, illetve a konfliktusmegoldás módozatai. Okkal feltételezhető, hogy az intézményrendszer közvetlenül és közvetve egyaránt befolyásolja a teljes politikai folyamatot, vagy „a hatalomgyakorlás módját”. Miután meghatároztuk a parlamentáris, illetve az elnöki kormányzati formának az eltérő intézményrendszerekből eredő különbségeit, feltehetjük a kérdést: a két forma közül melyik kínál kedvezőbb kilátásokat a demokrácia megteremtésére, megszilárdítására és fenntartására.

Az elnöki rendszer mindenképpen problematikus, mert „a győztes vis mindent” elve szerint működik. Olyan berendezkedés ez, amely hajlamos a politizálást zéró összegű játszmaként megjeleníteni, mindazzal a potenciális konfliktussal együtt, amit az ilyen játszmák hordoznak. Persze a parlamenti választások esetén is megtörténhet, hogy egyetlen párt szerez abszolút többséget, a gyakoribb mégis az, hogy több párt szerzi meg a mandátumokat. A hatalommegosztás és a koalícióalakítás teljesen megszokott dolog, és megfelelő figyelemben részesülnek a kisebb pártok követelései és érdekei is. Ezek a pártok viszont számítanak arra, hogy részesednek a hatalomban, és emiatt érdekeltek a rendszer fennmaradásában. Ezzel szemben egy elnöknek az a meggyőződése, hogy ő független autoritás és a néptől kapott megbízatása

van, valószínűleg a hatalom és a küldetés tudatával tölti el akkor is, ha a többség, amellyel megválasztották, gyenge. Helyzeténél és szereptudatánál fogva akadémikuskodásnak és demoralizálónak fogja találni a politikával szemben óhatatlanul megnyilvánuló ellenkezést — sokkal inkább, mint ahogy egy miniszterelnök tenné, aki tudja magáról, hogy csak egy időlegesen kormányzó koalíció vezetője, nem pedig a nemzet szószólója vagy néptribun.

Abszolút és összetartó többség hiányában a parlamentáris rendszer elkerülhetetlenül hordoz olyan elemeket, amelyek abban intézményesülnek, amit „konszenzusra orientált demokráciának” neveznek. Az elnöki rendszerekben is lehetnek konszenzusra orientált elemek, esetleg mint az íratlan alkotmány részei. Amikor például Venezuelában és Kolumbiában kedvezőtlen körülmények között újjáteremtették a demokráciát, az írott alkotmány elnöki kormányzásról rendelkezett, de a nagy pártok vezetői gyorsan egyezményeket kötöttek, hogy enyhítsék az elnökválasztás jellemző sajátosságából, „a győztes visz mindent” nyers szabályából eredő következményeket.

A veszély, amit a zéró összegű elnökválasztás jelenthet, az elnök megszabott hivatali idejének merevségével párosul. A vesztesek és a győztesek élesen elhatárolódnak az elnöki periódus teljes időtartamára. Nincs remény arra, hogy a kialakult politikai szövetségek átrendeződjenek, hogy a kormányt támogatók tábora nemzeti egységre épülő vagy szükséghelyzet diktálta nagykoalíciók révén kibővüljön, hogy fontos új fejleményekre új választások kiírásával válaszoljanak, és így tovább. Ehelyett a veszteseknek legalább négy-öt évet kell várniuk, amíg hozzáférhetnek a végrehajtó hatalomhoz és a kormányzati pozícióhoz. Az elnöki rendszerekben a zéró összegű játszma növeli az elnökválasztások tétjét és óhatatlanul növeli a vele járó feszültséget és megosztottságot.

Másfelől az elnökválasztás azt a vitathatatlan előnyt kínálja, hogy a legfőbb végrehajtó hatalom letéteményesét a nép nyíltan és közvetlenül választhatja, kiszámítható időtartamra, ahelyett, hogy e döntést a politikuskok színpalak mögötti mesterkedéseire bíznák. Ez az előny azonban csak akkor érvényesül, ha a mandátum dolgában világos, egyértelmű helyzetet eredményez a választás. Ha nincs minimálisan megkövetelt többség, és sok jelölt verseng egyetlen fordulóban, akkor megeshet, hogy a győztes és a második helyezett közti különbség túl kicsi lesz ahhoz, hogy döntő népszavazásra lehessen hivatkozni. Ennek áthidalására a választási törvények néha alacsonyabban szabják meg a győzelemhez szükséges többség határát, vagy olyan eljárásokat vezetnek be, amelyek lehetővé teszik a jelöltek közti választást akkor is, ha egyikük sem érte el a győzelemhez minimálisan szükséges szavazatszámot; az ilyen eljárások révén nem szükségszerű, hogy az a jelölt kapja meg a hivatalt, akinek a legtöbb szavazata van. Általánosabb az a módszer, amely az utolsó fordulóban a két legtöbb szavazattal rendelkező jelöltet állítja szembe, ami viszont együtt járhat a megosztottság elmélyülésével. A többpártrendszerben folyó kétjelöltes verseny egyik valószínű következménye, hogy a létrejövő (akár az utolsó fordulóban, akár a választások előtti manőverek során megszerződő) széles koalíciókban a szélsőséges pártok aránytalan befolyásra tesznek szert. Az ilyen párt vagy pártok, ha jelentős számú szavazó azonosul velük, szoros verseny

esetén hitelesen léphetnek fel döntő választási tömbként, s ennek megfelelő követelésekkel állhatnak elő. Ha csak a centrum erős jelöltje nem gyűjt széles körű támogatást a szélsőségekkel szemben, az elnökválasztás széttagolhatja és megoszthatja a választókat.

Az olyan országokban, ahol a szavazók túlnyomó része centrista, egyetért a szélsőségek kizárásában és a jobb- és baloldali jelöltektől egyaránt azt várja, hogy csak egy nagyobb, mérsékelt konszenzuson belül különbözzenek, ott az elnökválasztási verseny társadalmat megosztó hatása nem súlyos probléma. Túlnyomórészt mérsékelt választók esetén nem sok esélye van a győzelemre annak, aki olyan szövetségeket köt vagy olyan álláspontot foglal el, amely a szélsőségekhez látszik őt közelíteni —, amint erre, legnagyobb fájdalomra, Barry Goldwaternek és George McGovernnek is rá kellett ébrednie. De a súlyos szociális és gazdasági problémáktól szorongatott országok, amelyeket megoszt az egykor nagy támogatottságot élvező, nemrég letűnt önkényuralmi rendszer megítélése, és amelyekben szélsőséges pártok imponáló fegyelmességükkel számottevő befolyásra tesznek szert a választók körében, nem illenek bele az Egyesült Államok által kínált modellbe. Egy megosztott társadalomban, ahol ingatag a választói magatartás, egyetlen komoly jelölt sem engedheti meg magának, hogy egyfordulós választásban figyelmen kívül hagyjon olyan pártokat, amelyekkel egyébként soha nem működne együtt.

Kétfordulós választással a problémák némelyike elkerülhető, mert az első forduló megmutatja a szélsőséges pártoknak erejük korlátait, a legtöbb szavazatot kapott két jelöltnek pedig lehetővé teszi, hogy kiszámítsák, milyen szövetségeket kell kötniük a győzelemért. Ez csökkenti a bizonytalanságot és mind a választók, mind a jelöltek esetében a racionálisabb döntéseket segíti elő. A prezidenciális rendszer ily módon gyakorlatilag valami olyasmit reprodukál, mint a „kormányalakítási” tárgyalások a parlamentáris rendszerben. De a társadalom megosztottságának lehetősége fennmarad, és nehéz elszigetelni a szélsőséges pártokat is, amelyekkel szemben a választók és az elit jelentős része heves ellenérzéseket táplál.

A SPANYOL PÉLDA

A fenti elemzés szemléltetéseképpen nézzük meg Spanyolország esetét 1977-ben, a Francisco Franco halála utáni első szabad választások évében. A parlamenti választások eredményeként Adolfo Suárez, az átmeneti időszak miniszterelnöke hivatalban maradhatott. Pártja, a mérsékelt Demokratikus Centrum Unió (UCD) a szavazatok 34,9 százalékával és a 350 tagú törvényhozás 167 helyével vezető párttá emelkedett. A Felipe González vezette Szocialista Munkáspárt (PSOE) 29,4 százalékot és 118 parlamenti helyet szerzett; ezt követte a Kommunista Párt (PCE) 9,3 százalékkal és 20 hellyel, valamint a Manuel Fraga vezette jobboldali Népi Szövetség (AP) 8,4 százalékkal és 16 hellyel.

Az eredmények világosan mutatják, hogy ha akkor nem parlamenti, hanem *elnökválasztást* tartanak, egyik párt sem szerzett volna abszolút többséget. A

jelöltek koalíció alakítására kényszerültek volna annak érdekében, hogy esélyük legyen a győzelemre az első vagy második fordulóban. A választások előtt azonban nem volt valódi felmérés a választói preferenciák megoszlásáról. Ebben a bizonytalan légkörben nehéz lett volna koalíciót alakítani. Bizonyára a győztes pártok arra kényszerültek volna, hogy szükségtelenül széles koalíciókat hozzanak létre.

Feltéve, hogy a Francóval szemben álló demokratikus ellenzék egyetlen jelölt, Felipe González mögött sorakozik fel (ez akkoriban korántsem volt biztos), továbbá számításba véve a kommunisták erejéhez fűzött várakozásokat és a valóságos tíz százalékot, amit a választóktól kaptak, González soha nem tudott volna egy elnökválasztási küzdelemben olyan függetlenül szerepelni, ahogyan azt a parlamenti hely megszerzéséért folytatott kampányában tette. A kampányt néppfrontos szemléletmód uralta volna, valószínűleg elmosva azt a határozott jelleget, amelyet a különböző pártok — a szélsőbaltól a mérsékelt helyi centripártokon keresztül a kereszténydemokratákig — a legtöbb választási körzetben képesek voltak megőrizni. A probléma még élesebben jelentkezett volna a jobbközép számára, hiszen az itt tömörülő erők a reformokat támogatták, kiváltékként a *reforma pactada* [reformcsomagot. — Szerk.], amely ténylegesen véget vetett az önkényuralmi rezsimnek. Egyáltalán nem bizonyos, hogy Adolfo Suárez, bármilyen népszerűvé vált is az átmenet folyamán, képes lett volna valamennyiüket a Szocialista Párt jobbszárnyán tömöríteni. Ebben a helyzetben a kereszténydemokraták közül sokan azok is, akik később, 1979-ben az UCD listáján indultak, nem lettek volna hajlandók feladni a Francóval való szembenállás éve alatt kötött politikai szövetségeket; másrészt Suárez helyzetét is megnehezítette volna, ha el kell fogadnia annak a támogatását, amely láthatóan a „kontinuísta” (azaz francóista) alternatívát képviselte. Feltehetőleg az AP maga sem támogató volt olyan jelöltet, mint Suárez, aki helyeselte a kommunista párt legalizálását.

Ha nem Fraga a jobboldal jelöltje (aki később az ellenzék elismert vezetőjévé vált), Suárezre akkor is erős nyomás nehezedett volna, hogy kampánya során mindvégig fenntartsa jól megkülönböztethető álláspontját mint alternatívát a Franco-rezsimmel való folytonosság bármiféle gondolatával szemben. Valójában az UCD 1977-es kampánya éppannyira irányult a jobboldali AP, mint a baloldali szocialisták ellen. Ezenfelül mivel az AP erejét illetően bizonytalanság volt, és mert a Népi Szövetség félelmet és ellenszenvet keltett a baloldalon, Fragát a kampány során sok baloldali támadás érte. Ennek hatására csökkent a megosztottság, különösen egyrészt a régi demokraták, másrészt a demokratikus politizálásba újonnan belépők között (ez utóbbiak magukban foglalták az UCD vezetésének és tagságának fontos részeit is). A jobboldal és a jobbközép jelöltje elkerülhetetlenül a baloldali — demokrata jelölt „veszélyes” támogatóira, mindenekelőtt a kommunistákra és a baszk és katalán nacionalizmust képviselő pártokra összpontosította volna támadásait. E támadásokra válaszként a baloldal és a balközép jelöltje bizonyára az ellenfél és Franco politikája közötti folyamatosságot hangsúlyozta volna, azzal érvelve, hogy a jobboldal táborában még mindig jelen vannak a megrögzött francóisták, és hogy milyen kevés centrista demokrata van a jobboldali koalícióban.

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy 1977 Spanyolországában egy elnökválasztás sokkal erősebben megosztotta volna a társadalmat, mint a megtartott parlamentári választások. Ha Suárez visszautasítja a megegyezést Fragával és az AP-vel, vagy ha Fraga — túlbecsülve az AP többségi párttá válásának esélyét a kétpárti rendszerben — elhárít mindennemű együttműködést a suárezistákkal, akkor az eredmény minden valószínűség szerint az lett volna, hogy olyan jelölt szerzi meg a többséget, aki mind Suáreztól, mind Fragától balra áll. Egy a nép által támogatott elnök, még ha nem áll is mögötte parlamenti többség, feljogosítva érezhette volna magát arra, hogy egyrészt törekedjen az alkotmány kidolgozására, másrészt jelentős politikai és társadalmi változásokra, jóval radikálisabbakra, mint amelyeket a szocialista miniszterelnök, Felipe González szorgalmazott 1982-es győzelmét követően. Emlékeztetnünk kell arra, hogy González a sikeresen működő demokratikus uralom öt éves tapasztalata után vállalkozott a kezdeményezésekre, és csak azt követően, hogy egyrészt a PSOE utópista balszárnya kudarcot szenvedett a pártkongresszuson, másrészt lezajlott az a kampány, amely a spanyol szavazók centrista többségének megnyerését célozta. Franco óta a spanyol politika nyilvánvalóan megérezte a parlamentarizmus mérséklő hatását; enélkül a néptől támogatott kormányzatra való áttérés és a demokratikus uralom megszilárdítása bizonyára egészen más — és sokkalta viharosabb — irányt vett volna.

Hadd tegyem hozzá mindehhez most a magam megszorító megjegyzését. *Nem* azt állítom, hogy a megosztottság, amelyet az elnökválasztás gyakran előidéz, elkerülhetetlen velejárója lenne az elnöki kormányzásnak. Ha a közmegegyezés megbízhatóan a politikai spektrum közepe táján mozog, és ha a marginális pártok korlátozott súlya nyilvánvaló, akkor egyetlen jelölt sem fog készletét érezni arra, hogy a szélsőségekkel lépjen szövetségre. Ezek indulhatnak az elnöki hivatalért, de kísérletük elszigetelt marad és nem több, mint retorikai gyakorlat. Ha megvannak a kiegyensúlyozottságnak ezek a feltételei és az előzetes konszenzus, kicsi a valószínűsége annak, hogy az elnökválasztási kampányok veszélyes megosztottságot idéznek elő. A probléma inkább az, hogy a demokrácia megteremtéséért és megszilárdításáért keservesen küszködő országokban ritkán adottak e kedvező körülmények. Ott pedig, ahol szélsőséges pártokat is magában foglaló, polarizált többpárti rendszer van, bizonyosan nem léteznek.

A POLITIZÁLÁS STÍLUSA AZ ELNÖKI RENDSZEREKBE

Mivel eddig túlnyomórészt az elnöki rendszernek a választás folyamatát érintő következményeire koncentráltunk, okkal jegyezhetné meg valaki, hogy egy dolog a választás és más dolog a győztes hivatalban töltött ideje. Győzelem után nem foghat-e az elnök a választási kampány során ütött sebek gyógyításához és a nemzet egységének helyreállításához? Nem kínálhat-e legyőzött ellenfeleim — de nem a saját koalícióján belüli szélsőségeseknek — szerepet a kormányzatban, hogy új módon az egész nép elnökévé lehessen? Természetesen lehet így politizálni, de ez szükségképpen függ az új elnök szemé-

lyiségétől, politikai stílusától, továbbá, kisebb mértékben, legerősebb ellenlábasaiktól. A választások előtt senki nem lehet biztos abban, hogy az új államfő békülékeny lépéseket tesz majd; a népszavazással felérő kampány alatt folyó politikai mozgósítás bizonyosan nem segíti az események ilyen irányba fordulását. Az új elnöknek meg kell fontolnia, hogy egykori ellenfelei megbékítésére szánt gesztusai szükségtelenül meggyengíthetik őt, különösen, ha ezzel azt kockáztatja, hogy szélsőségesebb szövetségesei teljesen elfordulnak tőle. Azzal a lehetőséggel is számolnia kell, hogy az ellenzék nem hajlandó viszonzni az új nagylelkűségét, aminek következtében az egész stratégia visszafelé sülhet el. A nyilvánosan felajánlott békejobb nyilvános visszautasítása mindkét oldalon megmerevítheti az álláspontokat és inkább felerősítheti az ellentéteket és a polarizálódást.

Az elnöki rendszernek a politikálás stílusára tett legjelentősebb hatásai közül némelyik magának az elnöki hivatalnak a jellegzetességeiből következik. Ilyen jellegzetesség a széles elnöki hatáskör csakúgy, mint ennek korlátai, — különösen akkor, ha ezek a törvényhozással való együttműködést is igénylik, ami kiváltképpen olyankor válik szembetűnővé, amikor a törvényhozást az elnök pártjának ellenzéke uralja. Mindenekelőtt azonban ott van az időbeli korlátozás, amelyet a hivatali idő meghatározott tartama, illetve a lehetséges újabb ciklusok száma jelent az államfő számára. Az elnöki tisztség természeténél fogva két dimenziójú, s bizonyos tekintetben kettős értelmű: az elnök egyfelől az állam feje és az egész nemzet képviselője, másfelől egy tisztán pártpolitikai álláspont megjelenítője. Ha többpárti koalíció élén áll, megtörténhet, hogy ezen az állásponton belül szűkebb pozíciót jelenít meg a győztes választási koalíció más tagjaival szemben.

Az elnöknek nehézséget okozhat, hogy az államfő szimbolikus — vagy amint Bagehot nevezte az államnak ezt az aspektusát: „tiszteletre méltóságából” adódó — szerepét összeegyeztesse a végrehajtó hatalom tényleges birtokosaként, valamint pártjának elkötelezett és programjáért felelős vezetőjeként betöltött szerepével. (Bagehot szerint egyébként ezt a szimbolikus vagy „tiszteletre méltó” szerepet a brit uralkodó tökéletesen látta el, és tegyük hozzá: a parlamentáris alkotmányokkal rendelkező köztársaságokban sikeresen töltötték be olyan elnökök, mint az olasz Sandro Pertini és a nyugatnémet Theodor Heuss.) Nem mindig könnyű mondjuk minden chilei és a munkások elnökének lenni egyszerre, vagy a La Moneda (a chilei elnök hivatalos rezidenciája) elegáns és előkelő házigazdjaként és futballstadionokban tartott tömeggyűlések demagóg szónokaként egyaránt megfelelni. Sok szavazó és vezető személyiség hajlamos azt gondolni, hogy a második szerep betöltése az első elárulását jelenti — mert nem kellene-e az elnöknek mint az állam fejének legalább valamivel felette állnia a pártjának, hogy a nemzet jelképévé lehessen, és egyben biztosítéka a kormány stabilizálásának. Egy elnöki rendszer, szemben az alkotmányos monarchiával vagy egy olyan köztársasággal, amelyben miniszterelnök és államfő is van, nem engedi meg a szerepek ilyen éles megkülönböztetését. Az elnök és a választók közötti közvetlen kapcsolatnak talán az a legfontosabb következménye, hogy az elnök úgy érezheti: egyedül ő tekinthető az egész nép választott képviselőjének, ami azért kockázatos,

mert hajlamos lesz támogatóit „a néppel” összetéveszteni. Az elnöki hatalom plebisciter eleme könnyen intoleránssá teheti minden ellenvetéssel és ellenkezéssel szemben. Frustráltsága kísértésbe viheti, hogy saját politikáját a népakarat képviselőjeként, míg ellenfeleit szűk érdekek önös megformálásaként határozza meg. Az efféle azonosulás a néppel populizmust táplál, amely erőforrás lehet. De arra is indíthatja, hogy semmibe vegye felhatalmazásának korlátait, márpedig egyedül ez a felhatalmazás az, amelyre akár az abszolút többséggel — az egyszerű többségről most nem is beszélve — történt választás révén igényt tarthat mint tervei megvalósításának demokratikus igazolására. Meg kell mondani: fennáll a veszélye az ellenzékkel szembeni hivalkodóan rideg közönynek, a tiszteletlenségnek, sőt, a leplezetlen ellenségességnek is.

Az elnök lehet amolyan olimpuszi hatalmasság, ezzel szemben a miniszterelnök rendszerint a parlament tagja is, aki a kormány padsorában ülve is e nagyobb testület tagja marad. Időközönként, nagyjából az egyenlőség alapján találkoznia kell törvényhozó társaival, ahogyan ezt a brit miniszterelnök rendszeresen megteszi az Alsóházban hagyományos interpellációk alkalmával. Ha koalíciót vagy kisebbségi kormányt vezet, vagy ha pártjának a parlamentben csak csekély többsége van, aligha engedheti meg magának, hogy a parlament véleményétől eltekintsen. Ezzel szemben egy elnök független kormányt vezet és a törvényhozás tagjaival maga szabta feltételek szerint találkozik. Az elnöki rendszerben különösen bizonytalan az ellenzéki vezetők helye, akik közhivatalt sem viselhetnek és egyébként sincs meg az a fajta kvázi-hivatalos státusuk, amit az ellenzék vezetői például Nagy-Britanniában élveznek.

Uralkodó vagy „köztársasági elnök” hiányában nincs, aki szimbolikusan betölthetné a kiegyensúlyozó erő szerepét, ez megfosztja az elnöki rendszereket a rugalmasságtól és a hatalom korlátozásának egyik eszközétől. Egy politikailag általában semleges személyiség válság idején morális súlyt képezhet vagy közvetítő szerepet láthat el a miniszterelnök és ellenfelei közt, akik jelenthetik a parlamenti ellenzék tagjait, de katonai vezetőket is. A parlamenti rendszerekben a képviselőháznak van házelnöke, aki mérséklő befolyást gyakorolhat a parlamenti ellenlábásokra, köztük magára a miniszterelnökre is, aki végül is annak a testületnek a tagja, amely fölött a házelnök elnököl.

A KETTŐS LEGITIMÁCIÓ PROBLÉMÁJA

Adott intézményes helyzetében az elnöknek szembe kell néznie azzal a problémával, hogy mit kezdjen támogatóinak többnyire felfokozott várakozásaival. E támogatók hajlamosak a valóságosnál vagy kívánatosnál több hatalmat tulajdonítani az elnöknek és politikailag könnyen mozgósíthatók bármely ellenféllel szemben, aki útjában áll az elnöknek. Egy népszerű elnök és az őt ünneplő tömeg közötti kapcsolat félelmet gerjeszthet ellenfelei körében és feszült politikai légkört teremthet. Valami hasonló mondható el a katonai háttérrel vagy szoros katonai kapcsolatokkal rendelkező elnökről is, az ilyesminek kedvez — a kabinet által kormányzott országokban rendszerint kulcspozíciót betöltő — védelmi miniszter hiánya.

Egy parlamentáris rendszer miniszterei egészen más helyzetben vannak, mint egy elnöki rendszer kabinetjének tisztségviselői. Különösen koalíció vagy kisebbségi kormány esetén a miniszterelnök sokkal inkább van egyenlő helyzetben a többi miniszterrel, mint amennyire egy elnök valaha is lesz a kormányba általa kinevezettekkel. (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy vannak bizonyos tendenciák, amelyek olyan intézmények létrejöttéhez vezethetnek, amilyen a németországi *Kanzlerdemokratie*, amelyben a kormányfő szabadon állíthatja össze kormányát, anélkül, hogy minden egyes miniszterhez a parlament hozzájárulását kellene kérnie. A szigorúan fegyvelzett pártokkal és a törvényhozási helyek abszolút többségét élvező miniszterelnökkel működő parlamentáris rendszerek igencsak hasonlóvá válnak az elnöki rendszerhez.

A modern hatalom jellemzőjeként, főként a televízió befolyásának köszönhetően, a személyi hatalom erősödésének tendenciája nemcsak a miniszterek függetlenségét, hanem kollegialitásuk mértékét és a kabinetkormányzásban vállalt közös felelősségüket is meggyengítette.)

Kevésbé valószínű, hogy egy elnöki kormánynak erősebb és függetlenebb szellemű tagjai legyenek, mint parlamentáris megfelelőjének. Az elnöki kormány tisztségviselői tisztán főnökük beleegyezése alapján birtokolják pozíciójukat; ha elbocsátják őket, teljesen kikerülnek a közéletből. Egy kormányfő miniszterei ezzel szemben nem az ő kreatúrái, hanem többnyire képviselőházi kollégái; a kormányból visszamehetnek parlamenti helyükre és kérdőre vonhatják a miniszterelnököt a pártvezetőségi gyűléseken vagy a parlamenti munka menetében, éppolyan szabadon, ahogy bármely más képviselő megteheti ezt. Egy elnök továbbá jóval hatékonyabban megvédelmezheti kabinetjének tagjait a bírálattól, mint egy miniszterelnök, akinek kormánytagjait gyakorta idézik a parlament elé, hogy kérdésekre válaszoljanak, vagy szélsőséges esetben bizalmatlansági indítvánnyal nézzenek szembe.

A különböző elnöki rendszerek végrehajtó és törvényhozó hatalma közti kapcsolat bonyolultsága nem fedheti el azt a tényt, hogy minden rendszer kettős demokratikus legitimitáción alapul: nem létezik olyan demokratikus elv, amely megoldhatná azt a vitát, hogy a végrehajtó, illetve a törvényhozó hatalom közül valójában melyikük képviseli a nép akarát. A gyakorlatban, különösen az olyan fejlődő országokban, amelyek modernizációjában nagyok a regionális egyenlőtlenségek, valószínű, hogy a törvényhozás politikai és szociális nézetei különbözni fognak az elnöknek és támogatóinak az álláspontjától. A területi képviselet elve, amelyet gyakran megerősít az aránytalan reprezentáció, vagy olyan szövetségi intézmények, mint a nem arányossági elven nyugvó felső kamara a törvényhozásban, azzal járhat, hogy a törvényhozásban nagyobb súlyt kapnak a kisvárosok és a vidéki területek. Az ilyen körülmények alapot adhatnak az elnöknek arra, hogy megkérdőjelezze törvényhozásbeli ellenfeleinek demokratikus elfogadottságát. Akár azzal is vádolhatja őket, hogy nem képviselnek más, mint helyi oligarchákat és szűkkörű, önző érdekcsoportokat. Ez lehet igaz vagy nem, lehet rosszabb vagy kevésbé rossz, ez a válasz annak, aki szavazatát helyi méltóságok, törzsfőnökök, földbirtokosok, papok vagy akár főnökök, avagy szakszervezetek, testületi szövetségek vagy pártgépezetek gyámkodása alatt adja le. Akárhogyan is, a modern városi elitnek továbbra is hajlani

fognak a szkepticizmusra, ami a falusi vagy vidéki körzetekből jött törvényhozók demokratikus jóhiszeműségét illeti. Ilyen körülmények között az ellenszegülő törvényhozástól frusztrált elnök kísértést érezhet arra, hogy a népet a vélt oligarchák és önös érdekek ellen mozgósítsa, egyedül magának mint néptribunnak követeljen valódi demokratikus legitimitációt és támogatóit tömegtüntetéseken ösztökélje az ellenzék ellen. Az is elképzelhető, hogy egyes országokban az elnök képviseli inkább a hagyományörzőbb vagy vidéki választókat és rájuk támaszkodik a társadalom urbánusabb és modernebb rétegeivel szemben.

Még baljóslatúbb, hogy amikor nincs elvileg megalapozott módszer a demokratikus legitimitáció valódi birtokosának kiválasztására, az elnök ideológiai formulákat alkalmazhat ellenfelei hiteltelenítésére; az intézményi rivalizálás eképpen a potenciálisan robbanékony szociális és politikai küzdelem jellegét öltheti. Olyan intézményi feszültségek, amelyek egyes társadalmakban tárgyalással vagy a törvénykezés eszközeivel békésen elsimíthatók, más, kevésbé szerencsés országokban az utcán keresik megoldásukat.

A STABILITÁS KÉRDÉSE

Az elnöki rendszer egyik sokat emlegetett előnye, hogy biztosítja a végrehajtó hatalom stabilitását. Ezt a pozitív vonását sokan szembeállítják számos parlamentáris kormányzat ingatagságával, a gyakori kormányválságokkal és a miniszterelnökök változásával, különösen a nyugat-európai többpárti demokráciákban. Bizonyos, hogy az a politikai instabilitás, amit a Harmadik és a Negyedik Francia Köztársaság, illetve, időben közelebb, Olaszország és Portugália produkált, közrejátszott abban, hogy sok — különösen latin-amerikai — kutató a parlamentarizmussal szemben az elnöki rendszert részesítette előnyben. De az ilyen elfogultságra valló összehasonlítások nem veszik figyelembe a stabilitásnak azt a magas fokát, ami a parlamentáris kormányzatokat valójában jellemzi. A változékonyság felületes ábrázolásával elfedik a pártoknak a hatalomban való folyamatos részvételét, a koalíciók sok erőpróbát kiálló jellegét és azt a módot, ahogyan pártvezérek és a legfontosabb miniszterek átvészelnek kormányválságokat, anélkül, hogy feladnák pozíciójukat. A kormányzati stabilitás kérdését firtató kutatók az elnöki kormányok instabilitását is figyelmen kívül hagyták. Az sem kap megfelelő hangsúlyt, hogy a parlamentáris rendszerek gyakran éppen felületi instabilitásuk révén kerülnek el a mélyebb válságokat. Az a miniszterelnök, aki botrányba keveredik vagy elveszti pártjának vagy a többségi koalíciónak a támogatását és akinek hivatalban maradása súlyos zavarokat idézne elő, sokkal könnyebben elmozdítható, mint egy korrupct vagy erősen népszerűtlen elnök. Hacsak pártelfogultságok nem teszik lehetetlenné egy demokratikusan legitímált kabinet megalakítását, a parlament végső soron képes kiválasztani egy új miniszterelnököt, aki meg tudja alakítani az új kormányt. Súlyosabb esetekben új választásokat lehet kiírni, bár ezek gyakran nem oldják meg a problémákat, sőt, további bonyodalmakhoz vezethetnek, amint ez az 1930-as évek weimari Németországában történt.

A parlamentáris rendszerekben lehetséges kormányválságokat és miniszterváltásokat természetesen kizárja az elnök hivatali idejének rögzített tartama, de ennek a nagy stabilitásnak az ára az épp ilyen nagymértékű merevség. Az állandóan változó helyzetekhez igazodás rugalmassága nem erős oldala a prezidenciális rendszernek. Egy olyan elnök elmozdítása, aki elvesztette pártja vagy a nép bizalmát, rendkívül nehéz vállalkozás. Egy makacs államfő még akkor is hivatalban maradhat, ha az ellenségeskedés már az erőszakig és a törvénytelenességig fokozódott. Mire az elmozdítását célzó nehézkes mechanizmusok egy nála alkalmasabb és békülékenyebb utód kinevezése érdekében megteszik a magukét, már késő lehet. A közjogi felelősségrevonás nagyon bizonytalan és időigényes eljárás, különösen az egyszerű parlamenti bizalmatlansági szavazással összehasonlítva. Ha egy hivatalban lévő elnök olyan módon gyakorolja a hatalmát, hogy ellenfelei nem akarják kivárni hivatali idejének a végét, amikor kiüthetik a nyeregből, elmozdítására — a közjogi felelősségrevonást és a nyomás hatására történő lemondást nem számítva — nincs alkotmányos mód. Ezenfelül még a teljesen legális módszerek is sok veszéllyel járnak; az államfő hívei csatasorba állhatnak a „támadók” ellen, súlyosbítva ezzel a válságot. Nehéz elképzelni, hogyan tudnák a politikai vezetők önmagukban megoldani a problémát, ha nem folyamodnak a néphez vagy olyan nem demokratikus intézményekhez, mint a bíróságok vagy — rosszabb esetben — a katonaság, illetve ha ezt fenyegetésként nem helyezik kilátásba. Az ilyen válságok mélyén húzódó súlyos ellentétek nem maradhatnak rejtve a törvényhozás folyosóin és ruhatáraiban. Ami egy parlamentáris rendszerben kormányválság lenne, az egy elnöki rendszerben a rezsim teljes válságává szélesedhet.

Ugyanez a merevség érvényesül a hivatalban lévő államfő halála vagy alkalmatlanná válása esetén. Ilyenkor környezetében kísértés támadhat arra, hogy hivatali idejének lejártáig megpróbálják eltúlozni az elnök betegségét. Az elnök halálának, lemondásának, felelősségre vonásának vagy alkalmatlanná válásának esetére a prezidenciális alkotmány nagyon gyakran biztosít automatikus és azonnali utódlást minden interregnum vagy hatalmi vákuum nélkül. De az elnöki utódlás intézménye, amely az Egyesült Államokban olyan jól funkcionál, máshol esetleg nem működik ilyen simán. Különösen azok az országok vannak veszélyben, amelyeknek alkotmánya, akár csak az Egyesült Államok Alkotmánya a Tizenkettedik Módosítás 1804-es bevezetése előtt, megengedi az elnökjelölti listák oly módon való megosztását, hogy a győztes elnökjelölt és a győztes alelnökjelölt különböző pártokból is kikerülhessen. Ha az elhunyt vagy leköszönő elnök és törvényes utódja különböző pártokból valók, az előző államfő hívei protestálhatnak, hogy az új elnök nem az ő választásuk szerint való és nélkülözi a demokratikus legitimitációt.

Ma természetesen kevés alkotmány engedné meg, hogy olyan eset előforduljon, amilyen az egyesült államokbeli Jefferson — Burr elnökválasztás volt 1800-ban. A mai alkotmányok előírják, hogy az elnököt és az alelnököt együtt kell jelölni, s az elnökválasztásnál megtöltják a különböző listákra való szavazást. De ezek a formális eszközök nem képesek a jelölések feltételeit szabályozni. Kétségteljesen előfordulnak esetek, amikor az elnökjelöltet főként egyensúlyozó

tényezőként jelölik, s ezért nem képez valódi politikai egységet az elnökkel. Nem ismeretlenek az olyan esetek sem, amikor a hatalmát féltő államfő szándékkal gyenge alelnökjelöltet szemel ki, vagy akár a saját feleségét választja erre a pozícióra. Az elnöki rendszerben az ország választópolgárainak vagy politikai vezetőinek semmilyen garanciájuk nincs arra, hogy az alelnök előlépése esetén jó kezekbe került az a hatalom, amivel az előző elnököt készséggel felruházták. A folyamatosság tehát, ami az automatikus alelnöki utódlás intézménye révén létrejön, inkább látszólagosnak bizonyul, mintsem valóságosnak. Kézenfekvő lehetőségként marad még az ideiglenes kormány, amely az új, mihamarabb lebonyolítandó választásokig töltheti be ezt a szerepet. Kevésbé valószínű azonban, hogy a komoly válság, amely szükségessé tette az utódlást, egyszeresmind kedvező pillanatot teremtené egy új elnökválasztáshoz.

AZ IDŐTÉNYEZŐ

A demokrácia meghatározása szerint *pro tempore* kormányzat, olyan rendszer, amelyben a választók rendszeres időközönként felelősségre vonhatják vezetőiket és váltásokat kényszeríthetnek ki. A két választás közötti idő korlátozottsága valószínűleg a legerősebb garancia a hatalom kisajátítása ellen, s a kisebbségben lévők utolsó reménye. Ennek hátulütője azonban, hogy korlátozza a kormányzatot választási ígéreteinek teljesítésében. Ha messzemenő ígéretekről, társadalmi változásokat célzó programokról van szó, a többség becsapva érezheti magát, amiért választott vezetőjét hivatali idejének rövidege korlátozza ígéretei teljesítésében. Másfelől az elnök olyannyira koncentrált és egyszeresmind kiterjedt hatalommal rendelkezik, hogy kockázatos dolog lenne, ha egy-egy elnök újraválaszthatóságának nem szabnának korlátokat. Az efféle rendelkezések persze frusztrálhatják az államfőt, kivált, ha nagyon ambíciós; többször megkísérelték már, hogy a folyamatosság nevében megváltoztassák a szabályt.

Egy elnöknek, még ha nem táplál is mértéktelen ambíciókat, az, hogy tudatában van az időkorlátoknak, amivel szembe kell néznie és a programnak, amivel a neve összekapcsolódott, óhatatlanul befolyásolja a politikai stílusát. A politikai folyamatosság megszakadása és a lehetséges utódok milyensége miatti aggodalom felerősíti azt, amit Albert Hirschman „*a vouloir conclure* kívánásának” nevezett. Ez a túlzott sürgősségérzet az elnök részéről rosszul kiöltött politikai kezdeményezésekhez, a végrehajtás során elhamarkodott támadásokhoz, a törvényes ellenzék elleni indokolatlan haraghoz és még egy sereg más káros következményhez vezethet. Egy olyan elnök, aki mindenáron fel akarja építeni a maga Brazíliáját, vagy végre akarja hajtani államosítási vagy földprogramját, mielőtt az újraválasztásra alkalmatlanná válik, valószínű, hogy ésszerűtlenül fog költekezni, vagy terveinek megvalósulása érdekében megkockáztatja az ország megosztását. Egy miniszterelnököt, aki számíthat arra, hogy pártja vagy a kormányzó koalíció megnyerheti a következő választásokat, kevésbé nyomasztanak az ilyen kényszerűségek. Sok miniszterelnök maradt hivatalban több törvényhozási cikluson keresztül anélkül, hogy a dik-

tatúra létrejöttétől való félelmet felkeltette volna, mert mindig nyitva állt annak lehetősége, hogy a kormányt alkotmányellenes eszközök felhasználása nélkül váltsák le.

A hivatali idő megszabott tartama és az újválaszthatóság korlátozása az elnöki alkotmányok kétségtelen erénye, de ez azzal jár, hogy a politikai rendszernek körülbelül négy évenként ki kell termelnie egy alkalmas és népszerű vezetőt, s azzal is, hogy a leköszönő elnök bármekkora „politikai tőkét” gyűjtött is, nem maradhat meg hivatali idejének lejártá után.

Egyetlen politikai vezető sem lehet nyugodt a másodvonalbeli vezetők politikai ambíciói miatt, akik hol az utódlási sorban való helyezkedésükkel, hol pedig intrikákkal keltenek aggodalmat. Az utódlás kötött és meghatározott időpontja, amit egy prezidenciális alkotmány előír, csak növelheti az államfő emiatti nyugtalanságát. Ha ehhez hozzávesszük törekvését a folyamatosságra, nem kell logikai bakugrás ahhoz, hogy előre megmondjuk: olyasvalakit fog helyettesülni és nyilvánvaló utódjául választani, aki inkább bizonyul majd bölgotójánosnak, semmint autonóm vezetőnek.

Az elkerülhetetlen utódlás jellegzetes feszültséget is teremt a volt elnök és utódja között. Az új elnök ösztönzést érezhet arra, hogy függetlenségét hangsúlyozza és megkülönböztesse magát elődjétől, még ha netán egyazon párthoz tartoznának is. Másfelől a régi elnök, megismervén a hivatal adta méltóságot és a hatalom érzését, mindig nehezen fog beletörődni hatalma elvesztésébe a visszatérés lehetősége nélkül, még akkor is, ha az új államfő siralmas kudarcot vall. Az ilyen ellentétek és frusztrációk pártok és koalíciók nyílt meghasonlását okozhatják. Intrikákra is okot adhatnak, mint amikor a tekintélyét még őrző egykori elnök azon munkálkodik a színpalak mögött, hogy a következő utódlást befolyásolja vagy aláássa az államfő politikáját, netalán a párt vezetését.

Természetesen parlamentáris rendszerben is felmerülhetnek hasonló problémák, amikor egy kimagasló vezető elveszítvén hivatalát, nem mond le a visszatérésről. De a parlamentáris rendszerek számos okból könnyebben tudják enyhíteni az efféle nehézségeket. Az egyetértés, az összhang fenntartásához hozzájárul a pártegység megőrzésének égető szüksége, a párt prominens személyiségeitől elvárható kölcsönös tisztelet, emellett az új miniszterelnök nagyon is tisztában van azzal, hogy nem nélkülözheti elődje segítségét, még akkor sem, ha a kormányzati padsoron kívül vagy akár az ellenzéki oldalon foglal helyet. Egyazon párt vezetői válthatják egymást a miniszterelnöki székben; mindegyikük tudja, hogy a másikat bármikor felszólíthatják, hogy lépjen az ő helyébe, és hogy az összeütközés mindkettőjük számára rossz üzlet lehet, ezért megosztják a hatalmat. Ugyanez a logika érvényes az egymással versengő pártokra vagy parlamenti koalíciókra is.

A prezidenciális rendszerhez tartozó időkorlátozásnak és az elnökválasztás zéró összegű jellegének együttes hatására az ilyen küzdelmek drámaibbak és súlyosabb megosztottságot idéznek elő, mint a parlamenti választások. Az esedékes politikai átrendeződések parlamentáris rendszerben a választások között és a parlament épületén belül zajlanak, ezzel szemben az elnöki rendszerekben, mivel egy győztes koalíció létrehozásának elengedhetetlen részei,

a választási kampány során szükségképpen a nyilvánosság előtt történnek. Az elnöki rendszerekben az idő a politika igen fontos dimenziójává válik. Egészen más a politika tempója prezidenciális, illetve parlamentáris alkotmány esetén. Az elnökválasztás közeledtével nyilvánosan megkötött és egyszersmind végleges egyezségekre kényszerülnek, amelyeket a győztes fél a következő kampányig nem rúghat fel, mivel ezt a választók a bizalmukkal való visszaélésnek tekinthetik. Kompromisszumokra, még ha elvtelennek, opportunistának vagy ideológiailag hibásnak látszanak is, természetesen szükség lehet, ám sokkal nehezebb ilyeneket kötni akkor, ha az elkövetkező választások során a választók kritikus vizsgálódásának vannak kitéve. Az elnöki rendszer sokkal kevesebb teret hagy a hallgatóságos konszenzusok létrehozásának, a koalícióváltásoknak és az olyan kompromisszumok megkötésének, amelyek, bár óvatosak, nyilvánosan nehezen védhetők.

A prezidenciális alkotmány feltételei között a kompromisszum, a tárgyalás és a hatalommegosztás konszenzusépítő módszerei nagy szerepet játszottak a demokratikus kormányzat visszatérésében Kolumbiában, Venezuelában és nemrégiben Braziliában. De ezek a módszerek úgy jelentek meg, mint szükségyszerű antinómiák — eltérések annak a rendszernek a szabályaitól, amely azért jött létre, hogy a választók lehetőségeit arra korlátozza, amit meglehetősen homályosan és pejoratíven *democradunaként* határoznak meg. A demokrácia helyreállítása kétségekívül továbbra is megköveteli az olyan konszenzusra alapozott stratégiák alkalmazását, mint a nagykoalíciók létrehívása és az egyezségkötések sorozata; az elnöki rendszer hátránya az, hogy ezeket megmerevíti és formalizálja. Így kötelezővé válnak egy meghatározott időszakra, amely alatt kevés az esély a felfülvizsgálatukra és újratárgyalásukra. Ezenfelül, amint Kolumbia esete mutatja, az ilyen egyezmények megfosztják a választókat választási szabadságuk egy részétől; a parlamentáris rendszerek, mint amilyen Spanyolországé a maga *consensojával*, sokkal valószínűbbé teszik, hogy a konszenzusra orientált egyezményeket csak *azután* fogják megkötni, hogy a nép már megszólalt.

A PARLAMENTÁRIS RENDSZER ÉS A POLITIKAI STABILITÁS

A prezidenciális rendszer negatív, a demokráciára nézve kedvezőtlen vonásainak elemzésével nem kívánjuk azt sugallni, egyetlen elnöki demokrácia sem lehet stabil; ellenkezőleg, a világ legstabilabb demokráciájának — az Egyesült Államoknak — prezidenciális alkotmánya van. Mindazonáltal kénytelenek vagyunk egyelőre arra következtetni, hogy sok más társadalomban jóval kisebb az esély arra, hogy az elnöki rendszer hozzásegítsen a demokrácia megőrzéséhez.

Ha igaz az, hogy a parlamentáris rendszer rugalmasabb és alkalmazkodóképesebb intézményi feltételrendszert biztosít a demokrácia létrehozásához és megszilárdításához, az nem következik ebből, hogy a parlamentáris rendszer bármilyen fajtája megteszi. Az alaposabb elemzés valójában megkívánná, hogy szót ejtsünk a parlamentáris alkotmányok legjobb típusáról és speciális in-

tézményi jellegzetességeiről. Ezek között lenne egy hatalommal és felelősséggel egyaránt rendelkező miniszterelnöki hivatal, amely viszont erős, fegyelmezett politikai pártokat feltételez. Ezek a jellegzetességek — természetesen sok egyéb mellett, amelyeknek tárgyalására itt nincs hely — elősegítik a felelősségteljes döntéshozatalt, a kormányzati stabilitást és az olyan pártversengést, amely nem okoz szükségtelen politikai széttöredezettséget. Ezenkívül minden országnak megvannak a maga egyedi sajátosságai, amelyeket számításba kell venni — föderalista hagyományok, etnikai vagy kulturális sokszínűség és így tovább. Végül, nyilván mondani sem kell, elemzésünk pusztán valószínűségeket és tendenciákat, nem szükségszerű determinációkat állapít meg. Senki sem garantálhatja, hogy a parlamentáris rendszerekben soha nem következhet be súlyos válság vagy akár összeomlás.

Végző elemzésben minden rendszer, bármilyen bölcsen legyen is eltervezve, attól függően marad fenn, hogy támogatja-e maga a társadalom — annak fő erői, csoportjai és intézményei. Ezek a rendszerek tehát olyan társadalmi konszenzuson alapulnak, amely kizárólag a törvényes és demokratikus eszközökkel megszerzett hatalmat ismeri el legitimnek. Függenek vezetőik adottságaitól is, attól, hogy képesek-e irányítani, bizalmat ébreszteni, elfogadni hatalmuk korlátait és megfelelő konszenzusra jutni. Bár ezekre a tulajdonságokra a leginkább az elnöki rendszerekben van szükség, épp ott a legnehezebb őket megszerezni. Túl nagy reményeket fűzni egy politikai vezető személyes kiválóságához — ha úgy tetszik, államférfiúi erényeihez — veszélyes dolog, mert soha nem lehet tudni, hogy lehet-e majd találni ilyen embert az elnöki hivatal betöltésére. De ahogyan egyetlen elnöki alkotmány sem garantálhat egy Washington, egy Juárezt vagy egy Lincolnt, éppúgy nem garantálhat egyetlen parlamentáris rendszer sem egy Adenauert vagy egy Churchillt. Ilyen biztosítékok híján e tanulmány célja nem lehetett több, mint újraindítson egy vitát arról, hogy milyen szerepet tölthetnek be az alternatív demokratikus intézmények a stabil demokratikus állam kiépítésében.

Fordította: Novák Zsófia

DONALD L. HOROWITZ

A demokratikus rendszerek összehasonlítása

„Az elnöki rendszer veszélyei” című tanulmányában Juan Linz professzor azt állítja, hogy a parlamentáris rendszer „inkább elősegíti a demokrácia stabilitását”, mint az elnöki rendszer. „E következtetés — folytatja — különösen az olyan országokra érvényes, amelyekben mély a politikai megosztottság, és ahol sok politikai párt van.” Ez a tézis Linz professzor utóbbi műveinek leitmotívját képezi, átvették más kutatók is, és fennáll a veszélye annak, hogy általánosan elfogadott bölcsességgé válik még mielőtt alapos tudományos vizsgálatnak vettetne alá.

Linz azzal érvel, hogy az elnöki hivatal „a győztes visz mindent” politikájának nemkívánatos elemét viszi olyan társadalmakba, amelyek inkább a megbékélés mechanizmusait igényelnék. Egy elnökjelöltet vagy megválasztanak, vagy sem, ezzel szemben a parlamentáris rendszerekben az eredménynek sok árnyalata lehetséges. Ráadásul egy közvetlenül választott elnök hiheti úgy, hogy a néptől kapott „megbízata” van, még akkor is, ha a szavazatoknak csak igen kis többségével, esetleg kevesebb, mint 40 százalékkal választották meg. A konfliktus lehetősége ennek megfelelően növekszik.

A konfliktust Linz szerint a hatalmi ágaknak az a tagoltsága, szétválasztása táplálja, amely a törvényhozást elválasztja az elnöktől. Az önállóan megválasztott elnök kötött hivatali ideje a választások közötti időszakokban merevséggel jár. Ezzel szemben a parlamentáris rendszerek bármely időben képesek a válságkezelésre, egyszerűen a vezetők vagy a kormány leváltása révén. Az önálló elnökválasztás egyszersmind gyenge kormányokat produkál és olyan választási versengést idéz elő, amelyben vagy túl nagy befolyásra tesznek szert a szélsőségek, vagy az egész társadalom polarizálódik.

Ez erőteljes kritika, amelyet a bizonytalanul demokratizálódó rendszerek stabilitása iránti aggodalom nyomatékosít. Linz állításai azonban nem tarthatók. Először is: az összehasonlító vizsgálatok tapasztalatainak főleg Latin-Amerikából származó, regionális sajátosságoktól eltorzított és rendkívül szelektív mintáján alapszanak. Másodsor: az elnöki rendszer mechanisztikus, sőt karikírozott ábrázolásából indulnak ki. Harmadsor: egy bizonyosfajta elnökválasztási rendszert feltételeznek, amely nem okvetlenül a legjobb rendszer. Végül, figyelmen kívül hagyják azokat a funkciókat, amelyeket egy önállóan megválasztott elnök egy megosztott társadalomban betölthet, s ezzel Linz saját tiszteletreméltó céljait hiúsítják meg.

AZ ELNÖKI RENDSZER ÉS A POLITIKAI INSTABILITÁS

Amint a Brazíliára, Kolumbiára, Venezuelára és Chilére történő gyakori utalások bizonyítják, Linz úgy véli, hogy az elnöki rendszer is oka a stabilitás hiányának Latin-Amerikában. De ha a posztkoloniális Ázsia vagy Afrika instabilitására összpontosított volna, az intézményes gonosz minden bizonnyal a parlamentáris rendszer lenne. Sir Arthur a *Politika Nyugat-Afrikában* című előadásorozatában valójában már 25 évvel ezelőtt azt fejtegette, hogy a parlamentáris demokrácia öröklött westminsteri rendszere volt a felelős az angol nyelvű Afrikában akkoriban keletkezett önkényuralmi rendszerek nagy részéért. Lewis a westminsteri modellnek „a győztes visz mindent” vonásait emelte ki, amellyel bárki, aki parlamenti többséggel rendelkezik, maga alá gyűrheti az államot.

Lewis értelmezése egybevág sok afrikaiéval, akik a demokratikus uralom kiépítésének módját keresik. A leghatásosabb újrademokratizálási erőfeszítések — Nigériában 1978—1979-ben és manapság megint — elnöki rendszert honosítanak meg a társadalmi megosztottság mérséklésére. A függetlenség elnyerésekor örökölt parlamenti rendszerben északi etnikai csoportok egy tömörülésének sikerült a parlamenti helyek többségét a maga számára biztosítani s ezzel minden más csoportot kizárni a hatalomból. A teljes befogadásnak és teljes kirekesztésnek ez a játéka jellemezte a nigériai politikát 1960 után, az 1966-os katonai puccsokat és a Biafra elszakadása miatti 1967—1970-es háborút megelőzően. A hatalmi ágak szétválasztásával a nigériaiak azt kívánták megakadályozni, hogy valamely csoportnak a parlament fölötti ellenőrzés révén teljes hatalma legyen az ország fölött.

Mármost lehetséges, hogy Afrikában a parlamentáris, Latin-Amerikában pedig az elnöki rendszer segített a demokrácia elnyomásában, de van okunk ebben kételkedni. Linz utal a kolumbiai, venezuelai és brazíliai elnöki rendszerek megegyezékes gyakorlatára, de ezeket mint „eltéréseket” rejti el. Másfelől Salvador Allende Chilét úgy tekinti, mint ami közelebb van a tipikushoz: ahol az elnöki rendszer súlyosbítja a társadalmi feszültségeket. Mégis, legalábbis Arturo Valenzuela bizonyos kutatásai azt mutatják, hogy Allende előtt sok chilei elnök ténylegesen támogatott centrista, mérsékelt irányzatokat. Az Egyesült Államok elsőként létrehozott elnöki rendszerének példáját szintén elveti,

azzal, hogy az „kivétel”. Következésképp a Chilében kialakult súlyos konfliktust az elnöki rendszerből eredeztetik, míg az Egyesült Államokban a mérsékeltebb ellentéteknek, úgymond, más gyökerei vannak. A politikai sikernek, hogy így fogalmazzunk, sok szülője lehet; a politikai kudarcnak csak egy: az elnöki rendszer.

Az elnöki rendszert Linz különféle módokon mint a zéróösszegű politikát ösztönző merev intézményt jellemzi. De ez inkább az elnöki rendszer szalmabábujja, amit ő bűvészkedett elő, semmint a valóságos változat. Azt mondja például, hogy a parlamentáris rendszer, ellentétben az elnökivel, nem osztja két táborra a győzteseket és a veszteseket. A parlamentáris rendszerekben koalíciós kormányok alakulhatnak; a kormány és az ellenzék pedig együttműködhet a törvényhozási folyamatban.

Ezek a megoldások azonban az elnöki rendszerekben is éppúgy lehetségesek. A Második Nigériai Köztársaságban az elnök mellett koalíció is volt a törvényhozásban. Továbbá az elnöki rendszerekben a kormány és az ellenzék gyakran együttműködik a törvényhozási folyamatban. Az Egyesült Államok Kongresszusa közismert az efféle együttműködésről. Linz ezt az Egyesült Államok „egyedülállóan diffúz” pártrendszerének tulajdonítja. Ez a pártrendszer a federalizmusban gyökerezik, amely szintén alátámasztja az elnökválasztás módját. Vajon mindez nem szól az ellen, hogy az elnöki funkciót mint egyetlen intézményt elátkozunk anélkül, hogy megvizsgálnánk a teljes intézményrendszert egy-egy országban?

Nehéz belátni, miért teremene az elnöki rendszer inkább, mint a parlamentáris rendszer abszolút dupla vagy semmi megoldásokat. Linz egyik ellenérve az elnöki rendszerrel szemben az, hogy szükségtelen konfliktust idéz elő a végrehajtó és a törvényhozó hatalom között, különösen ha e kettő különböző pártok kezében van. De ha e kettő különböző pártok kezében van, akkor a rendszer nem is hozott „a győztes visz mindent” eredményt. Nem könnyű egyszerre bírálni a csoportok közti egyezkedés, illetve „a győztes visz mindent” politikáját.

Az elnökség, mondja Linz, olyan hivatal, amely viselőjét arra bátorítja, hogy több hatalmat tulajdonítson magának, mint amivel valójában rendelkezik. Ahol sok jelölt versengett, ott a szavazatok, mondjuk, egyharmadával megválasztott elnök is elnyerheti a hivatal teljes hatalmát. (Linz a 36,2 százalékos többséggel megválasztott Allende példáját idézi.) Az új elnök kinevezhet, a törvényhozásnak javaslatokat tehet, illetve megvétózhatja a döntését, és lévén kötött hivatali ideje, túl is élheti a párttámogatás hullámszárait.

Az elnöki hivatal kötött ideje alatt bekövetkező kormányválság Linz szerint a rendszer válságává válik, mivel általában nincs törvényes mód arra, hogy a kudarcot vallott elnököt hivatali idejének közepén elmozdítsák. Ezzel szemben egy parlamentáris kormányzat, amely elvesztette törvényhozásbeli többségét, mindenképpen megbukik, akár esedékesek a választások, akár nem. Így a konfliktus kezelhető és nem kell, hogy válsággá mélyüljön.

Mielőtt válaszolnánk ezekre az állításokra, hangsúlyoznunk kell: Linz elemzésének egyik lényeges feltevése, hogy az elnököt egyszerű (az első kapja a hivatalt) vagy abszolút többséggel választják meg, szükség esetén megismételt

szavazással. Ebből a feltevésből fakad Linz legtöbb kifogása. Ezért világosan meg kell mondanunk, nem szükséges, hogy az elnököt egyszerű vagy abszolút többségi alapon válasszák. Megosztott társadalmakban, amint röviden ki fogom fejteni, ettől eltérő módon kell az elnököt megválasztani, hogy széles körben megoszló támogatottsága biztosítva legyen. Ez lényegesen megkönnyíti az „alig-többséggel” megválasztott elnök dolgát, aki abban az illúzióban látja el tisztét, hogy felhatalmazása szélesebb körű. A „győztes visz mindent” a választási rendszereknek, nem pedig valamely absztrakt módon tekintett intézménynek a következménye.

AZ ELNÖKVÁLASZTÁS MÓDJAI

A választással kapcsolatos feltevések torzítják Linz elemzésének egészét. Azt sugallja, hogy a többségi választási rendszerben az elnökjelöltek, megválasztásukat elősegítendő, rendszerint kapcsolatot tartanak a politikai szélsőségekkel is, ily módon olyan befolyáshoz juttatva őket, amelyet a parlamentáris rendszer megtagad tőlük. De a feltevés, hogy a többség megszerzése érdekében engedelményeket kell tenni a szélsőségeknek, szertefoszlik, ha az elnököt nem ilyen módon választják. Ezenfelül a szélsőségek befolyása a parlamentáris rendszerekben változó. Az egyik eszköz, amellyel ez szabályozható, amint azt az izraeli rendszer mutatja, a választás módja.

Linz szerint egy másik problémát vet fel az, ha az elnököt olyan többséggel választják meg, amelyet a két legsikeresebb jelöltet versenyeztető utolsó fordulóban ért el. A választási hajrá kedvezhet a mérsékelték közötti szövetségeknek, de a két legjobb jelölt „konfrontációját” is előidézi, ami az egész társadalmat polarizálhatja.

Mármost az elnök egyszerű vagy abszolút többséggel történő megválasztása valójában nem olyan elv, amelyet mindazok, akik az utóbbi időben prezideniális alkotmányt fogadtak el, a magukénak vallának. Még az elektorok rendszere is, amellyel az Egyesült Államok elnökeit választják, jóval összetettebb, mint az egyszerű többségi vagy többfordulós rendszer. A mód, ahogyan a választói szavazatok az államok között megoszlanak, az egyesült államokbeli elnökjelöltek arra indítja, hogy nagyon körültekintően mérjék fel, mely államokban mely érdekek erősek. Ez a folyamat nem ragadható meg a szélsőségesség vagy a polarizáció fogalmaival. De mivel Linz különösen erősen támadja a mélyen megosztott társadalmakban létező elnöki rendszereket, cél szerű, ha az elnöki választási rendszert két olyan súlyosan megosztott társadalom példáján illusztráljuk, amilyen Nigéria és Srí Lanka.

A Második Nigériai Köztársaságban, amely 1979-ben kezdődött, elnöki rendszer jött létre. (Ugyanezt az elnöki és választási rendszert alkalmazzák majd a Harmadik Köztársaságban, amelynek kezdetét 1992-re tervezik.) Az elnöknek a megválasztáshoz többségre és a szavazatok arányos területi megoszlásának előírt minimumára volt szüksége. A sikeres jelöltnek az akkor 19 állam nem kevesebb, mint kétharmadában kellett a szavazatoknak legalább 25 százalékát birtokolnia. Ez a kettős követelmény azt hivatott biztosítani,

hogy az elnök minél több etnikai csoport támogatásával rendelkezzen. Linz fogalmaival szólva ez azt jelenti, hogy a cél az etnikai szélsőségek kizárása és egy mérsékelt, centrista elnök megválasztása volt. Ez pontosan az a fajta elnök, akít a nigériaiak az új rendszerben választottak. A szélsőségeket valójában a parlamentbe, nem elnöknek választották. Nem következett be semmi abból a polarizációból sem, amit Linz az abszolút többséghez szükséges utolsó fordulóval összekapcsol. Egy gondosan eltervezett elnökválasztási szisztéma erősítheti a centrumot és összefoltozhatja egy megosztott társadalom szétszakadt szövetét. Azzal, hogy széles körű támogatottsághoz kötött elnökválasztási rendszer mellett döntöttek, a nigériaiak „a győztes visz mindent” politikáját utasították el. Olyan elnököt akartak, aki konfliktusok helyett a kiegyezésre hajlik. Sikerral jártak.

1978-ban Srí Lanká szintén elnöki rendszerre tért át. A rendszer elsődleges célja az volt, hogy olyan, kötött hivatali idejű politikai végrehajtó hatalmat teremtsen, amely az elnöknek lehetővé teszi népszerűtlen döntések meghozatalát, mindenekelőtt az etnikai konfliktusok enyhítése érdekében. Intézményesítették az abszolút többség követelményét. Mivel a legtöbb jelölt esetében valószínűtlen volt, hogy Srí Lanká többpárti rendszerében abszolút többséget érjen el, alternatív szavazási módszereket vezettek be. Minden szavazó több jelöltre voksolhatott preferencia szerint rangsorolva őket. Ha az első helyezettek közül egyik jelölt sem érte el az abszolút többséget, a két legsikeresebb jelöltet összevetve rövidesen sor került második fordulóra. Ezután a szavazók által második helyen sorolt jelölteket számolták össze (s ugyanígy a harmadik helyezetteket is), amíg a két legjobb jelölt közül az első meg nem szerezte a szükséges többséget. Arra számítottak, hogy az elnökjelöltek a többség megszerzését azon választók második és harmadik helyezésére fogják építeni, akiknek első helyezette nem került a két legjobb jelölt közé. Ez az etnikai kisebbségeket (elsősorban Srí Lanká-i tamilokat) olyan helyzetbe hozná, amelyben második helyezésük fejében kompromisszumot követelhetnek. Így az elnöki rendszer megint csak a szélsőségeket utasítaná el, a mérsékeltet erősítőné és a kompromisszumot erősítőné egy megosztott társadalomban.

Az abszolút többség követelménye abból a félelemből ered, amelyet Linz is oszt. Hozzá hasonlóan a Srí Lanká-iak is attól tartottak, hogy az egyszerű többség olyan elnök megválasztását eredményezheti, akít a szavazóknak csak 30 vagy 35 százaléka támogat, s esetleg nagyon kis különbséggel nyerte meg a választást. Nehogy a fő végrehajtó azt gondolja magáról, hogy „mandátumot” birtokol, a Srí Lanká-iak ragaszkodtak ahhoz, hogy a második és azután következő helyezéseket is összeszámolják a szükséges abszolút többség elérése érdekében. Ilyen rendszer könnyűszerrel kidolgozható, ami tökéletesen cáfolja az ellenérveket.

Valóban, okkal feltételezhetjük, hogy ha a Srí Lanká-iak és a nigériaiak korábban bevezetik elnöki rendszerüket, az enyhítette volna konfliktusaikat. Ehelyett e konfliktusok súlyosbodtak „a győztes visz mindent” szabályai miatt, amelyek parlamentáris rendszerüket irányították és a kisebbségeket kizárták a hatalomból.

LÉNYEGTELEN KÜLÖNSÉGEK

A bíráló további elemei — a kötött hivatali idő merevsége, a gyenge kormány és az elnöki hatalommal való visszaélés lehetősége — mind az elnöki rendszerrel szükségszerűen együtt járó hátulütőknek neveztetnek. A gyakorlatban mindezek lényegtelenek.

Az természetesen igaz, hogy az elnökök hivatali ideje rögzített, és nem mozdíthatók el bizalmatlansági szavazással. Mindazonáltal nem nagyobb a valószínűsége annak, hogy a közvetlenül választott elnök kötött hivatali ideje okozna kormányválságot, a parlamentáris kormányzat rugalmasabb hivatali ideje éppúgy előidézhethet. Ha egy parlamentáris kormány biztos többséggel indul, általában a teljes ciklus idejére hivatalban marad. Kivétel olyankor fordul elő, amikor egy kormány előbbre hozza a választásokat, hogy átmeneti népszerűségét ki tudja használni. Hivatali idejének közepén elméletileg könnyebb egy parlamentáris kormányt leváltani, mint egy elnököt. Gyakorlatilag azonban ez az igény ritkán merül fel, hacsak nem a társadalom megosztottsága miatt ingatag koalíció alkotja a kormányt. Ez kedvező alkalom az elnöki rendszerre való áttérésre, amit alátámaszt a megbékélést és a konszenzusteremtést ösztönző választási módszer. Voltaképpen ez lenne a megalapozott értelmezése annak, amit a franciák tettek 1958-ban az Ötödik Köztársaság elnöki rendszerének létrehozásával.

Az elnöki rendszerekben, amint Linz megállapítja, a kormányok jellemzően gyengébbek, mint a parlamentáris rendszerekben. A kormány minisztereinek gyengesége az elnöki rendszerben részben a hatalmi ágak szétválasztásának tulajdonítható. Mivel a kabinet miniszterei nem választott törvényhozók, hivatalukat az elnöknek köszönhetik. Ha az elnök megegyezésre hajlik, ők is ezt teszik, s ez fontosabb az államvezetés szempontjából —, ami miatt Linz tulajdonképpen aggódik —, mint az, hogy a kormány miniszterei erősek-e vagy gyengék.

Akárhogyan is, Linz eltúlozza a különbséget. Azzal érvel, hogy a kormány azért gyenge, mert az elnök indokolatlanul erős. De van egy másik ok is. Például az Egyesült Államokban a kormányok összetétele azért olyan, amilyen, mert különböző érdekeket képviselnek: mezőgazdasági, kereskedelmi, munkavállalói érdekeket és így tovább. Ez azt jelenti, hogy az elnöknek teljesen szabad keze a kormány tagjainak kiválasztásában. Továbbá az olyan erős miniszterelnökök, mint Margaret Thatcher vagy Indira Gandhi mindig képesek voltak uralni a helyzetet és parlamentáris kabinetjüket minden további nélkül átalakítani. Ez a különbségtétel a két rendszer között tehát értelmét veszti.

Végül a hatalommal való visszaélés aligha az elnöki rendszer sajátossága. Az ázsiai és afrikai parlamentáris rendszerek bőséggel produkálták a hatalommal való visszaélés eseteit. Latin-Amerikában és Dél-Európában, csakúgy, mint Ázsiában és Afrikában, a hatalommal való visszaélést elsősorban a katonai puccs vagy az egypárti hegemonia kifejlődése teszi lehetővé. Ezen az alapon nincs miért különbséget tenni az elnöki és a parlamentáris rendszer között. Mindkettő kudarcot vallott.

A DEMOKRATIKUS INTÉZMÉNYEK KÖZÖTTI VÁLASZTÁS

Ha az elnöki és a parlamentáris rendszer közötti éles különbségtétel indokolatlan is, Linz aggodalma nem az. Jó oka van rá, hogy nyugtalanodjon a demokratizálódó országokban alkalmazott intézmények miatt, különösen olyan országok esetében, amelyek mélyen megosztottak és ahol sok párt van. Heylesen teszi, ha aggódik „a győztes visz mindent” eredményei és ezek kirekesztő következményei láttán. Mindamellett a westminsteri szisztéma, minden parlamentek szülőanyja az, amely éppoly gyakran produkál ilyen eredményeket, mint bármely elnöki rendszer.

Eszerint Linz kifogásai nem az elnöki rendszer, hanem két olyan jellegzetesség ellen irányulnak, amelyek a demokrácia westminsteri változatának sajátjai: egyrészt a többségi választások, amelyekben a parlamenti helyek többségét a harmadik versengő párt kizárásával lehet megszerezni; másrészt az ellenségeskedő demokrácia, amely élesen elválasztja a győzteseket és a veszteseket, a kormányt és az ellenzéket. Mivel ezek Linz voltaképpeni ellenvetései, nem nehéz ezeket az érveket megfordítva, a parlamentáris rendszerek ellen szegezni, legalábbis ott, ahol azok összefüggő többséget, illetve kisebbséget képeznek. Ahol nem alakul ki abszolút többség és koalícióra van szükség, néha — de csak néha — létrejöhet megbékélési folyamat és eredmény. Így Linz tézise végül nem az elnöki rendszer, hanem a többségi választás elleni érvre egyszerűsödik, amely nem a parlamentáris rendszer, hanem a parlamentáris koalíciók mellett szól.

Ezek valóban fontos érvek, mert a demokratizálódó társadalmaknak gondolkodniuk kell — mégpedig nagyon komolyan — olyan választási rendszereken, amelyek a megegyezést ösztönzik, és olyan kormányzati rendszeren, amely inkább befogadó, mint kizáró jellegű. A számba jöhető újítások közül elsődleges lehet az olyan választási szabályok alapján megválasztott elnök, amely szabályok a leginkább beillesztik a versengő politikai erőket. Az újonnan demokratizálódó országokat csak segítheti az, hogy Linz a hangsúlyt az intézmények eltervezésére helyezi. De az csak zavart okozhat, ha megalapozatlanul ellentétpárt konstruál két rendszerből, függetlenül az őket működtető választási és más kormányzati intézményektől.

Fordította: Novák Zsófia

SCHMIDT PÉTER

A magyar parlamentarizmus ma

A magyar közéletben, a közjogban és a politikatudományban igen ellentétesen értelmezik azokat az alkotmányos intézményeket és szabályokat, amelyek az ország kormányzati rendszerét alkotják. Beszélnek gyenge köztársasági elnökről, túl erős kormányról, a kormány járszalagján lévő parlamenti többség diktatúrájáról és még számtalan, a kormányzati rendszer kritikáját jelentő jellemvonásról.

Történetileg tekintve a parlamentarizmus lényege a parlamentnek politikai felelősséggel tartozó kormány. Ennek a felelősségnek túl kell mutatnia a jogi felelősségen, de nem érheti el a mindenre kiterjedő felelősséget, mert ez már a hatalommegosztást számolná fel. Abban az országban, ahol a kormány a jogin túl politikai felelősséggel tartozik a parlamentnek, a kormányzati rendszer megítélésem szerint megfelel a parlamentarizmus követelményeinek.

A parlamentarizmusnak tehát nem az a lényegi kritériuma, hogy ez a felelősség valóságosan is létezzen, és nem is az, hogy a parlament túlsúlya érvényesüljön. A parlamentarizmus jogi forma, szervezeti feltétel, az a keret, amelyben az állami és kormányzati mozgások, politikai harcok végbemennek. Az ismert két nagy kormányzati rendszer, az államfői és a parlamentáris rendszer között a különbség nem a képviselő vagy az államfő tényleges túlsúlya, hanem az a jogi forma, amelyben ezek viszonya szabályozott. A képviselő szociológiai értelemben vett túlsúlya elnöki rendszerben is létrejöhet, és a képviselő súlytalansága a parlamentarizmus jogi feltételei között is tény lehet. Hogy történeti példával éljek, a két világháború közötti magyar parlamentáris rendszerben aligha volt meg a parlament túlsúlya, viszont alig állítható, hogy az elnöki rendszerű Amerikai Egyesült Államok Kongresszusa súlytalan lenne.

A parlamentarizmusnak ez a jogi konstrukciója Angliában alakult ki a királyi és a parlamenti hatalom ütközésének keretében. A parlament hatal-

mának megalapozására törekvő politikai erők számára járhatatlan volt a végrehajtó hatalmat gyakorló király akár korlátozott felelősségének kimondása is. A képviseletnek felelős király ugyanis már nem monarcha. Az angol parlament ezért a király által kinevezett kormányt tette felelőssé, egyúttal kimondva, hogy a király a végrehajtói hatalmat csak kormányán keresztül, miniszteri ellenjegyzés mellett gyakorolhatja.

Ez a jogi konstrukció mintegy évszázadon át kizárólag angol megoldás volt és a kontinentális Európában a múlt század második feléig csak kivételként jelent meg. A századfordulótól kezdve viszont egyre általánosabb. Az ok, amiért ezt a jogi konstrukciót átveszik, más, mint Angliában. A parlamentnek politikailag is felelős kormány a kontinensen a modern pártok kialakulásával, az egyre kiterjedtebb választójoggal, a pártkülönbségekre épített kormányok megjelenésével esik egybe.

A parlamentáris kormányzati rendszer azonban új feltételek közé kerül a választott elnököt intézményesítő európai köztársaságokban. Monarchiákban a végrehajtó hatalmat gyakorló örökletes király mellett a felelős kormány válhat a végrehajtó hatalom tényleges birtokosává egészen addig, amíg a királyi hatalma teljesen formálissá válik, illetve csak krízisek esetén aktivizálódik, mint például Angliában. A parlament által választott köztársasági elnök személyének kiválasztása maga is politikai kompromisszumok terméke, akivel szemben igényként hangsúlyozható ugyan a pártpolitikai semlegesség, de ez nem változtat azon, hogy a választott államelnököt a politika „csinálja”, és az elnök maga is politikus.

A polgári társadalmak kormányzati rendszerében az államfő akár király, akár elnök, a végrehajtó hatalom része vagy feje, s ezt a hatalmát — az elnöki rendszerrel ellentétben — csak a képviseletnek felelős kormányon keresztül gyakorolhatja. Ellenkező esetben nincs parlamentarizmus, hiszen ha az államfő a parlamentnek vagy egyáltalában nem, vagy csak a törvények megtartásáért felelős, akkor a kormány megkerülésével gyakorolt hatalma korlátlaná válik.

A parlamentnek felelős kormányt — mint a parlamentarizmus lényegét — Magyarországon az 1848. évi III. törvény teremtette meg. Ezzel hazánk kétségtelenül megelőzte a kontinentális Európát. Az ok azonban nem a modern pártok megjelenésével függ össze, hanem a nemzeti függetlenséggel. A feudális társadalmi és állami berendezkedést, a rendi képviseletet meghaladó Magyarország az Európában még jellemző alkotmányos monarchia helyett az angol parlamentarizmust mint kormányrendszert vette át. Ezzel ugyanis a magyar országgyűlésnek — és nem kizárólag Bécsnek — felelős kormányt tudott teremteni.

Történetileg, tradicionálisan ezért logikus volt, hogy Magyarországon 1945 — 1946 fordulóján a monarchikus államforma megszüntetésével a köztársaságot is a parlamentarizmusnak megfelelő intézményekkel építették fel. Az 1946. évi I. törvény 13. § (1) bekezdése kimondja: „A végrehajtó hatalmat a köztársasági elnök a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolja.” Hasonlóan a parlamentáris kormányzati rendszer mellett döntöttek 1989-ben is.

A történetileg kialakult parlamentáris kormányzati rendszerek általános törvényszerűségeihez hasonlítva a mai magyar megoldásokat, a következő eltérő vonásokat találjuk:

1. Sajátos vonásai vannak az országgyűlés és a kormány viszonyának.
2. Sajátos vonásokat találunk a köztársasági elnök és a kormány viszonyában.
3. Néhány eltérés van az országgyűlés és a köztársasági elnök viszonyában is.

Hangsúlyozni szeretném, hogy az eltéréseket nem azért emelem ki, mintha azok tilosak lennének, mintha csak a tiszta parlamentarizmus eszményét fogadnám el. Eltérések szinte minden országban vannak. De tisztában kell lennünk azzal, hogy a történetileg kialakult fő törvényszerűségektől való eltérések következményekkel járnak a politikai mozgásokra nézve, más játékszabályokat tesznek szükségessé. A szabályok sajátos jellege azután visszahat a politikai mozgások tartalmára. Ha egy állam életében kiegyensúlyozatlan, nem kívánatos politikai mozgások jönnek létre, ennek a szabályok is okai lehetnek.

I.

Vegyük sorra a jelzett sajátosságokat, először az országgyűlés és a kormány viszonyában.

a) A hatályos alkotmány szerint a miniszterelnököt a köztársasági elnök javaslatára az országgyűlés választja. Nem ismerek olyan parlamentáris rendszerű országot, ahol a miniszterelnök a parlamenttől kapná megbízását. Az NSZK-ban — bár gyakran erre hivatkoznak — a parlament foglalkozik ugyan a kancellár személyével, de a kinevezési jog itt is — lehet, hogy csak formailag — a köztársasági elnöké.

b) A parlamentáris országok többségében a kormány tagjait a kijelölt, de még ki nem nevezett kormányelnök javaslatára az államfő nevezi ki, miként nálunk is. De nálunk a minisztereket az országgyűlés által már megválasztott miniszterelnök terjeszti elő, aki parlamenti támogatottságával a háta mögött a kormány alakítása során meghatározó súlyt képvisel. Ezen semmit sem változtat az alkotmánynak az a szabálya, hogy a kormány megalakulása csak a miniszterek kinevezésétől számítható.

c) Alkotmányunk kimondja, hogy a kormány programját az országgyűlés fogadja el. Más parlamentáris országokban a kormány bemutatkozik a parlamentnek, programot ad, és ha ezt a parlament többsége nem támogatja, úgy a kormány lemond, de programja nem válik a parlament vagy a parlamenti többség programjává.

d) Az alkotmány 39. paragrafusa kimondja, hogy a kormány működéséért az országgyűlésnek felelős. A „működéséért” kifejezés itt többet jelent a politikai felelősségnél, amit az is mutat, hogy az alkotmány — a parlamentáris rendszerekben általános szokástól eltérően — kimondja a kormány, sőt az egyes miniszterek beszámolási kötelezettségét is. Ez pedig a hatalommegosztás helyett a teljes jogi alárendeltség felé mutat.

Mindezek a szabályok a hatalommegosztás elvén nyugvó parlamentarizmussal szemben a kormány jogilag szinte korlátlan alárendeltségét mutatják. Magyarazatként csak az 1949. évi XX. törvény tradícióját tudom felhozni: ez jogilag a teljes alárendeltségen nyugodott, mert a hatalom egysége elvén alapult. Ennek az elvnek azonban az egypártrendszerű struktúrában, ahol a parlamentben egyetlen politikai párt jelenhetett meg, nem volt jelentősége.

A politikai különbségek legalitása és az ennek megfelelő többpártrendszerű politikai berendezkedés, valamint az ezt visszatükröző többpárti képviselőlet esetén azonban ez már ellentmondás, amelyet csak a hatalommegosztás rendszerével lehet ellensúlyozni.

Még tovább növeli ezt az ellentmondást az ún. konstruktív bizalmatlanság intézménye, amelyet ugyancsak az NSZK-ból vettünk át. A kormány tehát egész működéséért szinte korlátlanul felelős az országgyűlésnek, és még az egyes miniszterek is kötelesek beszámolni. Ugyanakkor a konstruktív bizalmatlanság — amely a felelősségrevonást csak az új miniszterelnök megválasztásával engedi meg (39. paragrafus) — szinte lehetetlenné teszi a felelősségre vonást. *Elvileg tehát teljes felelősség — a felelősségre vonás gyakorlatilag teljes kizárásával.* Ez az az ellentmondás, amivel a mai parlament nem tud mit kezdeni, s amiért a képviselők — különösen az ellenzéki képviselők — úgy érzik, hogy elvileg mindent megtehetnek, egészen a kormány irányításáig, de tényleges felelősségre vonás hiányában mindez alkotmányjogilag mégis lehetetlen.

A kormány alakításának és felelőségének ez a szisztémája a miniszterelnököt helyezi a végrehajtói hatalom középpontjába. Ő az, aki a minisztereket ténylegesen kinevezi és tulajdonképpen a köztársasági elnök ellenjegyzésével bármikor le is válthatja. Azaz a kormány átalakítása a miniszterelnök ügye, amelyet jogilag sem az országgyűlés, és ténylegesen az államfő sem korlátoz. Az országgyűlés kormányt csak a miniszterelnökön keresztül bukthathat meg, és csak az új miniszterelnök megválasztásával.

Az ellentmondás feloldásának két útja lehetséges. Az egyik a hatalom jogi, szervezeti egységének visszaállítása egészen addig, hogy a kormányt az országgyűlés választja és hívhatja vissza. A másik az, hogy a korlátozott felelősségnek megfelelően megszűnik a kormány teljes felelőssége és beszámolási kötelezettsége. Nem hiszem, hogy a pártpolitikai képviseleten nyugvó parlament esetében az első út járható lenne.

A konstruktív bizalmatlansági szavazásnak — amely ma Európában elterjedőben van (lásd Spanyolország, Portugália) — általános, az egész európai parlamentarizmus jövőjére kiható következménye az, hogy közeledik egymáshoz az államfői és a parlamentáris berendezkedés. De amíg az elnöki rendszerben a végrehajtó hatalom teljessége a köztársasági elnöké, a miniszterek testülete csak javaslattevő szerv, és a törvényhozás az elnöktől el van választva (lásd például az Egyesült Államok Kongresszusát), addig a konstruktív bizalmatlanság intézménye az államfő helyett a miniszterelnök kezében koncentrálja a végrehajtó hatalmat oly módon, hogy — a törvényalkotás európai tradícióinak megfelelően — a törvényhozás, ha jogilag nem is, ténylegesen jórészt a kormány kezében marad. Európában — eltérően például az Egyesült

Államoktól — nem is alakultak ki a törvényelőkészítés kormányon kívüli eszközei.

II.

Új megoldás keletkezik a köztársasági elnök és a kormány viszonyában is. Az európai parlamentarizmus a végrehajtó hatalmat megosztja az államfő és a kormány között. Az államfőnek elsősorban ott ad miniszteri ellenjegyzés nélküli döntési lehetőséget, ahol a végrehajtó hatalom közvetlenül a parlamenttel érintkezik és módja nyílik a parlament hatalmának korlátozására (vétőjog, felosztatási és elnapolási jog). Ezért az 1946. évi I. törvény — mint láttuk — Magyarországon is azt mondta ki, hogy a köztársasági elnök kormányán keresztül *végrehajtó hatalmat* gyakorol.

A hatályos alkotmány megkerüli az államfő döntési lehetőségeinek minősítését. Így azután egyes elméleti állásfoglalások szerint a köztársasági elnöki hatalom valamiféle új hatalmi ágat képvisel, amelynek csak kiegyensúlyozó, semleges szerepe van, olyasféle, mint az angol vagy a spanyol királyé.

Csakhogy Magyarországon nem örökletes uralkodó van, hanem a pártok által uralt parlament 5 évenként választ köztársasági elnököt. Legutóbb az országgyűlés úgy választott köztársasági elnököt, hogy ezt a funkciót a kormánykoalíció átengedte a legerősebb ellenzéki pártnak, a Szabad Demokraták Szövetségének. E mögött ugyan politikai kompromisszum volt — az ellenzék hozzájárult a 2/3-os többséghez kötött törvények számának csökkentéséhez —, de ez magán a konstrukción semmit sem változtat. Ilyen feltételek között érthető a kormányzó erőknél az a törekvése, hogy a végrehajtó hatalom teljességét a kormánynak vindikálja, és a kormány előterjesztési jogára, valamint az ellenjegyzésre hivatkozva formálissá tegye az államfői hatalmat. Annyiban érthető ez a törekvés, hogy aligha képzelhető el hosszabb ideig olyan helyzet, amelyben nemcsak a törvényhozó, de a végrehajtó hatalom is megosztott a kormányerők és az ellenzék között. Ez a nem kívánatos helyzet azonban nem ad alapot elméletileg arra, hogy tagadjuk az államfő hatalmának végrehajtó jellegét.

A hatalommegosztás elvének az az egyik lényegi jellemzője, hogy minden hatalmi ágak megvannak az eszközei más hatalmi ágak korlátozására. Aki a parlament felosztatási jogát, elnapolási jogát, a törvények feletti vétőjogot vagy a bírói ítéletekkel szembeni kegyelmezési jogot gyakorolhatja, az a végrehajtó hatalomnak a törvényhozó hatalommal vagy a bírói hatalommal szembeni jogosítványait gyakorolja. Nevezheti ezt is valaki „hatalommegosztásnak”, önálló hatalmi ágaknak, de ez legfeljebb a végrehajtó hatalmon belüli megosztás, amelynek persze ettől még lehet jelentős alkotmányos súlya.

Tévesnek tartom ezért azokat az álláspontokat, amelyek a jelenlegi — a miniszterelnök és az államfő között kétségtelenül létező — politikai ellentmondások miatt elméletileg igazolni akarják az államfői hatalomnak a végrehajtó hatalomtól független jellegét. A végrehajtói hatalom osztoztatásának csökkentéséért túl magas az az ár, amely a parlamentarizmus egy lényeges

intézményét, az államfői hatalmat korlátozza vagy száműzi kormányzati rendszerünkben.

III.

Az a politikai kompromisszum, amely a kormányzati rendszer tekintetében az MDF és az SZDSZ között létrejött, nemcsak az államfő és a kormány viszonyában éreztette hatását, hanem az államfő és a parlament viszonyában is. Ez a szilárd kormányzati hatalom szempontjából teljesen érthető, hiszen a köztársasági elnök parlamenttel szembeni jogosítványai a parlamenti koalíciós többséggel szemben is gyakorolhatók.

A parlamentarizmus általánosan mondható szabályaitól eltérő magyar megoldások közül e tekintetben a legjelentősebb a parlament feloszlatásának joga.

A parlamentáris kormányzati rendszerű országokban általában az alkotmányok tartózkodnak a feloszlatás túlzott jogi megkötésétől. Az 1946. évi I. törvény pl. csak annyit mond, hogy a köztársasági elnök feloszthatja a nemzetgyűlést, „ha ez iránt a kormány előterjesztést tesz, vagy ha azt a nemzetgyűlési képviselők legalább 2/5 része [tehát — hozzáteszem — a kisebbsége] felterjesztésben kéri”. Az egyetlen feltétel tehát az elnökhöz eljuttatott kezdeményezés, aki azután szabadon dönt. A feloszlatással együtt természetesen három hónapon belül ki kellett írni az általános választásokat.

Mit mond a hatályos alkotmány 28. paragrafus (3) bekezdése?

„A köztársasági elnök a választások kitűzésével egyidejűleg feloszthatja az országgyűlést, ha

a) az országgyűlés — ugyanazon országgyűlés megbízásának idején — 12 hónapon belül legalább négy esetben megvonja a bizalmat a kormánytól, vagy

b) a kormány megbízásának megszűnése esetén a köztársasági elnök által miniszterelnöknek javasolt személyt az első személyi javaslat megtételének napjától számított 40 napon belül nem választja meg.”

Az (5) bekezdés ehhez hozzáteszi, hogy döntése előtt az államfő köteles a miniszterelnöknek, az országgyűlés elnökének és a pártok képviselő csoportjai vezetőinek véleményét is kikérni.

Ez utóbbi csak eljárási szabály, az előbbi azonban anyagi szabály, ami azt jelenti, hogy az alkotmányban foglalt tényeknek be kell következniük ahhoz, hogy az elnök élhessen feloszlatási jogával. Jellemző, hogy magát a feloszlatási jogot az alkotmány nem is a köztársasági elnök jogállásánál, hanem a parlament jogállásánál szabályozza, szinte sugallva, hogy ez elsősorban az országgyűlés és csak kivételesen az államfő joga.

Ugyanilyen korlátozott az elnapolási jog. Ennek ugyan nincs anyagi jogi feltétele, mint a feloszlatásnak (tehát az elnök 30 napra szuverén módon elnapolhatja az országgyűlés üléseit), de ha az országgyűlési képviselők 1/5-e (tehát ma kb. 75 képviselő) írásban kéri, az országgyűlés elnöke köteles az elnapolt országgyűlést összehívni. Ehhez aligha kell kommentár.

A parlament összehívásának joga általában a végrehajtó hatalom fejének, a királynak, vagy a köztársasági elnöknek a hatáskörébe tartozik. Az összehívást meghatározott számú képviselő legfeljebb kikényszerítheti. A parlament összehívása tehát a végrehajtó hatalom joga volt. A hatályos alkotmány szerint az összehívás az országgyűlés elnökének joga, az államfőt — a kormányhoz hasonlóan — csak a kezdeményezés illeti meg. Ez alól egyetlen kivétel a választást követő alakuló ülés összehívása, amely a köztársasági elnököt illeti meg. Ennek azonban egyszerűen az az oka, hogy a parlamentnek még nincs választott elnöke.

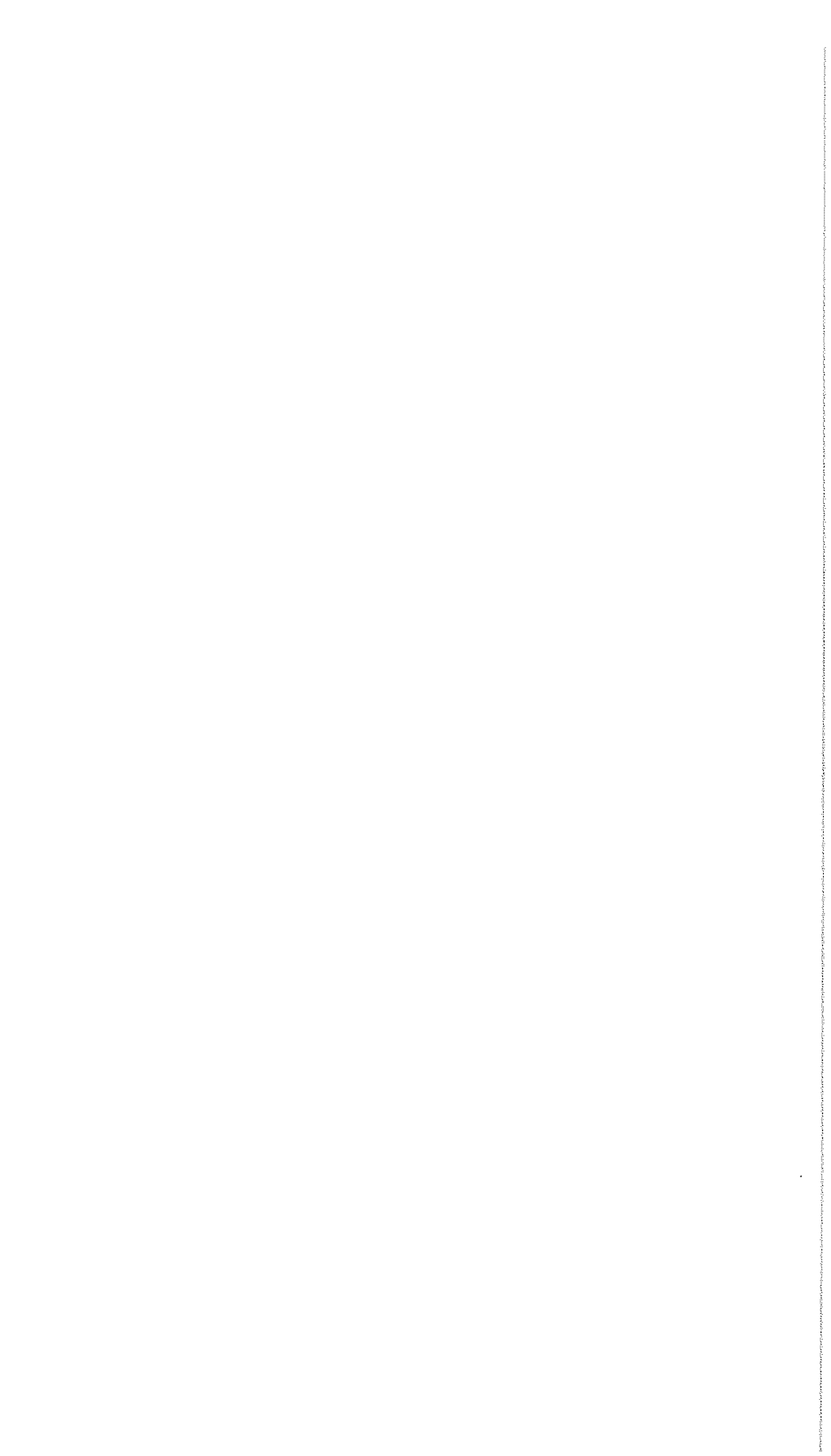
Érdekességként megemlítem még a köztársasági elnök hatáskörének egy korántsem szokásos elemét. Ez a törvénykezdeményezési jog, amely ma a magyar államfőt is megilleti. Okként ismét az 1949. évi alkotmány hagyományossá vált szabályát tudom megjelölni, amely szerint az elnöki tanács, mint az ún. kollektív államfő ilyen joggal is rendelkezett.

Előadásom fő mondanivalóját a következőkben foglalhatom össze.

1. Az alkotmány által meghatározott kormányzati rendszerben következetesebben kellene megvalósítani a hatalom megosztásának elvét, ennek érdekében a végrehajtó hatalom viszonylagos függetlenségét. Ez feltételezi, hogy növekedjen a kormány parlamenthez viszonyított önállósága — többek között a beszámolási kötelezettség megszüntetése révén. Ugyanakkor indokolt a politikai felelősségrevonás lehetőségének bővítése — főleg a bizalmatlansági szavazás kiterjesztésével, esetleg az ún. konstruktív bizalmatlanság megszüntetésével. Átmeneti időszakban, viszonylag nem hosszú ideig, indokolt lehet a kormány felelősségének korlátozása a stabil kormányzati hatalom érdekében. Hosszabb távon ez — különösen a teljes alárendeltség elemeivel együtt — ellentétes a parlamentarizmus elveivel.

2. A köztársasági elnöki hatalom a végrehajtó hatalom része, amelyből bűvészmutatványokkal sem lehet semleges királyt létrehozni. Amíg a politikai demokrácia természetes követelménye, hogy a képviselőletben minden jelentős politikai erőnek meg kell jelennie, tehát, hogy a parlament politikailag osztott, addig a végrehajtó hatalmat gyakorló szervezetben minél erőteljesebb politikai egységre kell törekedni. A végrehajtó hatalom túlzott politikai oszottsága végső soron kormányozhatatlanná teheti az országot. Ez vonatkozik a kormánykoalíciók belüli politikai oszottságra, de a végrehajtó hatalom két nagy ágának, a kormánynak és az államfőnek az egységére is. A politikailag minél kevésbé osztott végrehajtó hatalom ellensúlya nem az államfő semlegessége, hanem a politikailag osztott parlament léte.

3. Szerettem volna megmutatni, hogy a második világháború után a stabil kormányzat hozta létre a fasizmus traumájából ébredő NSZK-ban a konstruktív bizalmatlansági szavazást. Ez napjainkban a diktatúrákból kilábaló társadalmakban, így Magyarországon is követésre talált. Ez a fejlődési irány azonban nem ellentmondás nélküli. A miniszterelnöki pozíció erősítése részben a kormány terhére, részben a köztársasági elnök szerepének csökkentésével növeli ugyan a kormányzati hatalom stabilitását, de erősíti a személyi hatalom vérselyeit is.

TÁJÉKOZÓDÁS

SZABÓ MÁTÉ

A nyugatnémet politikatudomány keletkezése és fejlődése*

Miért csak 1945 után, az amerikai és más megszálló hatóságok aktív közreműködésével önállósul a német politikatudomány az újonnan megalakított NSZK-ban? Miért nem jött létre már korábban a német tradíciók alapján önálló politikatudomány? Az NSZK-ban önállósodó tudományszak sajátos fejlődésének rövid áttekintése érdekes lehet a keletkezőben levő, orientációs pontokat kereső magyar politikatudomány számára.

TRADÍCIÓK

A középkori német egyetemeken az arisztotelészi politika alapján alakult ki és fejlődött a korai igazgatástudományként értelmezett „policy”-tudomány, majd pedig a kamerálisztika. Mindkettőre igaz az, hogy a társadalom és az állam teljes viszonyrendszerét vizsgálják, és fellelhető bennük a későbbi igazgatás-, állam-, politika- és közgazdaságtudományoknak a kor színvonalán művelt teljes metszete. A régi német „politikatudomány” integratív keretei azonban felbomlanak a 18—19. századi tudományfejlődés során. Az állam és társadalom között komplexebbé és differenciáltabbá váló viszonyrendszer elindította a tudományok közötti munkamegosztást és elkülönülést, ami azután sajátos tudományrendszertani keretei között intézményesedett. A természetjog, a közgazdaságtudomány és a pozitívista államjogtudomány mellett és alárendelten létezik ugyan az átfogó állam- és politikaelméleti érdeklődés bizonyos gondolkodóknál, illetve egyetemeken, azonban a fejlődés fő irányát immár a

jogi-közgazdasági diszciplínák kialakulása és a régi állam- és politikatudomány egységének, a politikai viszonyok totalitását megragadni kívánó szemléletének felszámolása jelenti; a viszonylag egységes tudomány felbomlik.

A hatalmpolitikai összefüggések önállósult elemzése a 19. század végén megjelenik a német közgazdaságtan történeti iskolájánál, illetve a kései német historizmus társadalomkutatóinál, azonban nem önálló politikatudományi diszciplína keretében. Érdekes ellentmondásra kell itt rámutatni: míg a századfordulón megizmosodó amerikai politikatudomány éppen a régebbi német államtudományi tradíciókból építkezve bontakozik ki és alakíthatja ki institutionalista szemléletét, addig ugyanaz a német tudomány, amely képes kortársi mintául szolgálni, nem válik önálló politikatudomány létrejöttének forrásává saját hazájában. Ezt az ellentmondást német elemzői a következő módon kívánják magyarázni. A tudományszervezet intézményesedettségére és konzervatívizmusa miatt Németországban nem alakulhatott ki az új diszciplína, amely akadálytalanul fejlődhetett az újonnan kiépített amerikai oktatási rendszerben. A társadalmi igények és az államszervezet fejlődése az Egyesült Államokban a demokrácia tudományává tették a születőben lévő politikatudományt, amely a politizáló hivatalnokok és értelmiségiek, a hivatásos politikusok széles körének kiképzésében és az amerikai politikai kultúra közvetítésében vállalt alakító szerepet. Németországban viszont a politikai elit és a felső hivatalnoki réteg egyaránt a születési arisztokráciából verbuválódott, és ebbe a rendszerbe beleilleszkedett a wilhemianus Németország polgársága is. A demokrácia tudományának közvetítő szerepére demokrácia híján így nem volt szükség, a hivatalnokok számára elég volt a pozitív államjogi ismeret, a modern hivatásos politikusi réteg pedig csak az ellenzéki pártok körében kezdett kialakulni.

Ez a szituáció oda vezetett, hogy politikatudomány híján az állam-, a közgazdaságtudományok és a szociológia kontextusában jönnek létre olyan jelentős politikatudományi teljesítmények, mint Max Weberé. Az ő munkássága, amely 1920-ban bekövetkezett korai halála miatt szinte együtt ér véget a wilhemianus érával már előremutató kérdésfeltevéseket fogalmaz meg a weimari köztársaság irányában, ahol majd megjelennek a gondolati és tudományszervezeti kezdeményezések a politikatudomány önállósodására, azonban 1933-mal a fasizmus hamar véget vet ezeknek. A weimari köztársaság rövid periódusában kibontakozó új államelméleti-államjogi gondolkodásban már határozottan érzékelhető az államjog és a politikatudomány differenciálódásának igénye. Olyan ellentétes alapállású gondolkodók, mint Carl Schmitt és Hermann Heller egyaránt a „politikai” elem szerepének fontosságát hangsúlyozzák az államelmélet és az államjog számára. A kelsen-i pozitívizmustól eltérő irányban fejlődő szociologizáló-politizáló, szociáldemokrata irányultságú államelmélet és államjogtudomány más jeles képviselői — így Rudolf Smend, Franz Neumann, Ernest Fraenkel és mások — az állam és az alkotmány kontextusában értelmezik és szakítanak a tisztán logikai-normativista orientációjú megközelítéssel. A weimari köztársaságban kialakuló politikatudományi elemeket is integráló államelmélet két szempontból is fontos a későbbi nyugatnémet politikatudomány számára. Egyrészt innét eredeztethet bizonyos pozitív tradíciókat, amelyek demokrácielméleti vonatkozásban is jelentősek — amilyen pl. Hermann Hel-

ler munkássága. Másrészt pedig a fasiszmus elől elsősorban az Egyesült Államokba emigráló német társadalomtudósok számára — akiknek munkásságában már korábban is felismerhetőek voltak a politikatudomány önálló művelésének igényét jelző tendenciák — az amerikai politikatudomány megismerése fordulóponthoz, amelynek eredményei a második világháború után létrejövő politikatudományban mutatkoznak meg.

A német politikatudomány első intézményét, a Német Politikai Főiskolát (Deutsche Hochschule für Politik) 1920-ban alapították Berlinben a Max Weberhez közel álló liberális politikus, Friedrich Naumann segítségével, aki befolyásos ipari és politikai támogatókat szerzett az új intézménynek. Az egyetem konzervatívizmusa miatt volt szükség arra, hogy az egyetemeken kívül létrehozzák a flexibilisebb, a modern társadalomtudományokhoz közel álló intézeteket és oktatási intézményeket, mint azt a Frankfurter Társadalomkutatási Intézet helyzete is mutatja. Jóllehet a két intézmény alapítása, céljai mások, mégis, a hozzájuk közel álló személyiségekből kerül ki a második világháború után az emigrációból hazatérő és a politikatudomány keletkezését elősegítő tudósok jó része. Mivel a frankfurter intézet története és összetétele elsősorban filozófia- és szociológiatörténeti vonatkozását tekintve eléggé feldolgozott, itt csak azt kell megemlíteni és aláhúzni, hogy tagjainak németországi, és főleg az egyesült államokbeli tevékenysége a politikatudomány számára is fontos előmunkákat jelentett.

A berlini intézet, azaz főiskola viszont teljesen politikatudományi jellegű volt, és joggal tartják számon a nyugatnémet politikatudomány keletkezésének közvetlen előkészítőjeként. Létrejötté ahhoz a Weber és Neumann írásaiban egyaránt megjelenő gondolathoz kötődik, mely szerint az új, demokratikus berendezkedés mellett új, politikailag iskolázott elit kinevelésére van szükség. Hasonlóan Franciaországhoz, ahol 1871-ben, a németektől elszenvedett vereség után jön létre a Politikatudományok Szabadiskolája, az újrarendezett Németországban is a háború kiváltotta „rendszer váltás” tette lehetővé az új intézmény létrehozását. A főiskola pártok feletti, illetve tőlük független volt, és célja az új pártpolitikai elit kinevelése. Azonban mind a tanári kar összetétele, mind a témák, valamint az intézmény megítélése azt mutatják, hogy baloldali, liberális-szociáldemokrata orientációjú volt. A német-nacionalista irányzat ugyancsak Berlinben kísérelte meg konkurrens intézmény felállítását, ez azonban nem gyarapította a német politikatudomány pozitív tradícióit.

A főiskolára előzetes felsőoktatási képzés nélkül is be lehetett iratkozni. A kezdeti „népiskola” jellegű, a húszas évek elejétől az 1933-as feloszlatásig végbement bizonyos „akademizálódás”, közeledés az egyetemi stúdiumok rendszeréhez. A kikristályosodó új oktatási irányok a következők voltak:

1. általános politika, politikatörténet, politikai szociológia
2. külpolitika és nemzetközi jog
3. belpolitika és államelmélet
4. politika és gazdaság

5. politikai pszichológia

6. jog és politika.

A fasiszta hatalomátvétel az emigráció kényszerét jelenti a német társadalomtudósok nagyobb, főként a fiatalabb, innovatív periódusukban lévő, a modern társadalom- és politikatudományra orientált részének. Nagyon nehéz, szinte lehetetlen számba venni ennek a német társadalomtudományi emigrációnak a körvonalait.¹ Motívumuk kettős: a faji megkülönböztetés és a politikai elnyomás. Célországuk sokféle, sokan Európában kezdik, majd a fasiszta megszállása után az Egyesült Államokban folytatják. A nyugatnémet politikatudomány indulásánál, az első generációs professzorok esetében csuknem teljesen általános az emigrációs múlt. Sokan közülük később az amerikai hadsereg vagy a hírszerzés tagjaként tértek haza először, hogy a fasiszta Németország „újra nevelését” (reeducation) helyi ismeretekkel rendelkező szakértőkként irányítsák, s ennek a demokratikus „újra nevelésnek” volt a politikatudomány mint „demokráciatudomány” létrehozása az egyik fontos láncszeme.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Németországban a második világháború befejezéséig nem intézményesedett a tudományos munkamegosztáson belül a modern értelemben vett politikatudomány. Ugyanakkor azonban jelentős intellektuális potenciálja alakult ki az Egyesült Államokban az emigráns német politológianak, amely egyáltalán nem szakadt el az államelmélet és az államjogtudomány politológiaiailag is releváns német tradícióitól. Maga a fasiszmus időszakában is megőrződő német állam- és államjogtudomány fejlődése eltért a nyugati politikai kultúra és politikai gondolkodás fő áramától, és ezt az eltérést a korábbi, az antidemokratikus német politikai viszonyokat elfogadó „mainstream”-je is elősegítette. A politikai és a szaktudományi fejlődés is egyszerre volt kedvező és kedvezőtlen a nyugatnémet politikatudomány keletkezése és fejlődése szempontjából. Egyrészt a második világháború után „tisztá lappal” indult, olyan új tudományként, amely a fasiszta Németországgal nem vállalt semmiféle közösséget, és élvezte az USA szakmai, anyagi és politikai támogatását. Másrészt azonban éppen emiatt küzdenie kellett saját szakmai-intézményi elismertetéséért, az ellen, hogy kívülről és politikailag otkrojált tudományszakként fogják fel Németországban. Így egyszerre a születőben lévő német politológia egyrészt arra volt készítetve, hogy elhatárolódjon a német állam- és államjogtudománytól, másrészt pedig kötődött annak elsősorban a régebbi és progresszív tradícióihoz, hogy megcáfolhassa a gyökértelenségét illető előítéleteket.

ELKÜLÖNÜLÉS ÉS ÖNÁLLÓSODÁS

Az amerikai politika a volt náci Németország reintegrálását tűzte célul a nyugati demokráciák közösségébe. Ennek az átfogó célkitűzésnek volt egyik részterülete az a törekvés, hogy amerikai mintára egy olyan politikatudományt alakítsanak ki, amelynek kisugárzása túlmutat a szaktudomány és a felsőoktatás határain, és eléri a politikai elitet, valamint demokratikus politikai részvételre nevel. Mint láttuk, hasonló törekvések már megjelentek a weimari köztár-

saságban is, és ezért az amerikaiak elképzelései a modern politikatudomány és a demokratikus politikai nevelés kialakításában belső erőkre is támaszkodhattak. Ennek dacára megállapíthatjuk, hogy a megszálló hatóságok elképzeléseinek megvalósulása egyáltalán nem ment könnyen és gyorsan. Ebben kétségtelenül közrejátszott, hogy egyrészt más, alapvető feladatok és politikai bizonytalanságok tolták félre egy időre a politikatudomány honosításának kérdését, másrészt azonban az amerikaiak a német tudománypolitika és felsőoktatás autonómiáját tiszteletben tartva kívántak segíteni, és nem ráerőszakolni saját elképzeléseiket a megszállt országra.

A politikatudományt a német felsőoktatásban már csak azért sem lehetett egyszerűen „bevezetni”, mert az NSZK-ban a hitleri „Gleichschaltung” után ismét helyreállt a tartományi autonómia, amely kultúrpolitikai ügyekben csaknem teljes volt. Így a helyi kezdeményezések a politológia irányában az első időben elsősorban olyan, a szociáldemokrata tradíciókkal és kormánytöbbségekkel rendelkező tartományokban jöttek létre (pl. Hessen, Berlin), ahol a többi pártok támogatását is élvezték. Kézenfekvő volt, hogy a professzori állások és a doktorálási lehetőségek kialakítása mellett — amelyekhez azonban a rektori konferencia és a felsőoktatási politika szakmai, pénzügyi és politikai támogatására is szükség volt — a weimari köztársasághoz hasonlóan szabad főiskolák jöjjenek létre.² Ilyeneket alapítottak Berlinben a korábbi hagyományokat folytatva, valamint Münchenben és Wilhelmshafenben. Nem sikerült a Hessenben tervezett főiskola létrehozása, a wilhelmshafeni az egyetemi normalizációt követően elhalt, a müncheni az egyetem részeként, de relatív önállósággal ma is működik (Geschwister Scholl Institut), a berlini Otto Suhr Institut pedig Európa legnagyobb politikatudományi intézetének alapjává vált a berlini Freie Universität részeként (relatív önállóan 1947-től 1959-ig működött). Így megállapíthatjuk, hogy a főiskolai-szabadiskolai szerveződést a politikatudományban a kezdeti egyetemi nehézségek indokolták, majd ezek elhárulásával a szabadiskolai kezdeményezések vagy elhaltak, vagy integrálódtak a felsőoktatásban.

Melyek voltak az akadályai a politikatudomány bevezetésének a nyugat-német felsőoktatásban? „Természetesen” maguk az egyetemek, amelyeken a hagyományos szellemtudományi szakok (filozófia, történelem) és más társadalomtudományok (államtudomány, államjog) képviselői szerint megfelelően megoldott a politika oktatásának és kutatásának helyzete, és nincs szükség bizonytalan, politikai orientációjú új tárgyakra, amelyek feltehetőleg a szakmai színvonal leromlását hozzák magukkal. A politológia szakok intézményesítése körüli legélesebb tudománypolitikai vitákat 1949 és 1952 között folytatták külön e célra szervezett konferenciákon, illetve a rektori konferencia ülésein. Az egyetemek ellenállásának legyőzését segítette a Nemzetközi Politikatudományi Társaság (IPSA) megalapítása 1949-ben Párizsban, az UNESCO keretében, valamint a masszív amerikai jelenlét, amely érzékeltette a politikatudomány jelentőségét az amerikai felsőoktatásban. Ugyancsak ez irányban hatott a „Gemeinschaftskunde” és „Sozialkunde” tárgyak bevezetése a gimnáziumok felsőbb osztályaiban, az e tárgyakat oktató tanárok képzéséhez a szociológia és a politikatudomány is hozzájárulhattak. 1954. január 6-án fogadta el a nyu-

gatnémet rektori konferencia az „Ajánlások a politikaképzés és nevelés bevezetésére az egyetemeken és a főiskolákon” című dokumentumot, amely a politikatudományt önálló egyetemi szakként ismerte el.

Ennek a szituációhoz és a tárgyhoz képest is lassan és a különféle ellenállásoktól késleltetve megérlelt elhatározásnak sem lehet gyors és közvetlen hatásokat tulajdonítani. A politikatudományi szakok létrejötte az egyes tartományokban és egyetemeken lassú, a szervezett érdekkonfliktusokon keresztül érvényesülő folyamat, amely a „helyi színeknek” megfelelően alakítja ki azután az adott intézetek szakmai-politikai profilját. 1960-ban csupán 24 professzori állás van az NSZK-ban, és mintegy 300 beiratkozott diák. A politikatudomány elterjedése a hatvanas évek közepétől kezdődő egyetemi reformok következménye: 1985-ig a professzori állások száma 178-ra, a beiratkozott diákoké 13 500 körülire emelkedett. A politológia a szociológiával együtt sokat profitált a hetvenes évek új egyetemalapításaiból és a diákmozgalom hatására megnövekedett társadalom- és politikatudományi érdeklődésből. Ebben a folyamatban nagyon jelentős szerepet tölt be az 1950-ben alapított Német Politikatudományi Egyesület (Deutsche Vereinigung für Politikwissenschaft), amely 1960-tól negyedévi folyóiratot ad ki, a „Politikatudományi Szemlét” (Politische Vierteljahresschrift).

Az egyesület fontos szakmai és érdekképviseleti szerepet látott és lát el a politológia elismertetésében. Ugyanakkor meg kell említenünk — témánk szempontjából el nem hanyagolható tényként — ezeknek az érdekképviseleti küzdelmeknek az egyik legnagyobb kudarcát. Nem sikerült elismertetni, hogy az egyszakos politológiai diplomát az igazgatási-hivatalnoki pályafutás alapjaként fogadják el. Annak ellenére sem, hogy „Szöveteségi hivatalnoki törvény” (Bundesbeamtengesetz, BBG paragrafus 14.2. szakasz) éppen a korábbi jogászi monopólium megtörésére a felsőbb államigazgatási minősítést a jogtudomány mellett a társadalomtudományok (Sozialwissenschaften) valamelyikéhez köti. Az ötvenes években zajlott hosszas értelmezési vitákból 1956 körül végül világossá vált, hogy a jogászi monopólium érintetlen maradt, és a társadalomtudományi kvalifikáció pusztán a kiegészítőjeként értendő. Ennek egyik messzeható következménye az, hogy a nyugatnémet politikatudománynak az amerikainál jóval kisebb a reputációja az államjogi-igazgatási körökben, távolabb áll tőlük, akárcsak az igazgatás és a politika gyakorlatától.

A politikatudomány az állam- és jogtudományi szakokon kívül, a gazdaság- és társadalomtudományi fakultásokon találja meg a helyét a nyugatnémet egyetemeken, és szakmailag a szociológia tekinthető legközvetlenebb „társának”. (A plurális-föderális szerkezetű német felsőoktatásban persze könnyű felmutatni a kivételeket: bizonyos intézetekben az igazgatástudományhoz kapcsolták a politológiát, mint például Konstanzban.) A jogászi monopólium a felsőbb hivatalnoki állásokra Nyugat-Európában sem mindenütt áll fenn, s hiánya ott az államtudományok közelébe hozza a politológiát, — például egyes holland, francia és osztrák egyetemeken. Az NSZK-ban ez, részben tudomány- és politikátörténeti okokból, nem következett be: a közös tradíciókkal rendelkező államelmélet, államjog, politikatudomány és igazgatástudomány egymástól elkülönülten, eltérő szemléletmóddal és különösebb kap-

csolatok nélkül fejlődnek.³ Az államelmélet önálló politikaelméleti alapokat dolgoz ki magának, az államjog- és az igazgatástudományok szintén önmagukra alapoznak, és nincs kapcsolatuk a politológiával, holott „a politikatudomány Németországban is betölthetné azt a funkciót, mint sok más országban, ahol a politikatudomány fő- és mellékszakként szolgál más, erősebben hivatásorientált szakokhoz... és a szükséges tudás, valamint a kritikai pozíciók kialakításában segíti őket” (Jann 1989:54). A tárgy azonossága, a módszerek sokfélesége — fogalmazza meg 1963-ban Kurt Sontheimer az államtudományok és a politikatudomány kapcsolatának fő jellemzőjét, de 1976-ban, amikor újra foglalkozik ezzel a témával, meg kell állapítania, hogy a kívánatos együttműködés a szakok között továbbra is csak kíváncsalom marad, és erősödött a két diszciplína határának elválasztó funkciója, az összekötéshez képest. Ez részben a nyugatnémet politikatudománynak az 1960-as évek második felétől kezdődő új fejlődési periódusával függ össze, azzal a sajátosságával, hogy egyre távolabb vezet a kezdeti intézményes-normatív szemléletmódtól, amely könnyebben tudott volna kapcsolatot találni a hagyományos államtudományhoz.

A nyugatnémet politikatudomány fejlődésének elemzői hozzávetőleg a hatvanas évek közepéig tartó periódusnak, az intézményesedési és alapító szakasznak az egyik fő jellemzőjeként azt tartják számon, hogy kezdettől fogva létezik ugyan a különféle eltérő szakmai-politikai profillal rendelkező csoportok, iskolák, irányzatok pluralitása, de fennáll egy bizonyos „alapkonszenzus”, amely a tudományszakot nagyjából egyesíti. „A szak akkori politikai-pedagógiai célja a demokrácia pozitív ábrázolása és a nemzetiszocializmussal, valamint a kommunizmussal folytatott vita volt. A politológia érthetővé kívánta tenni a demokratikus eszményeket, felmutatni a képviselői, parlamenti rendszerek alapvető jellemzőit, valamint a pártokon és érdekképviselői szervezeteken keresztül zajló demokratikus politikai részvétel útjait” (Kastendiek 1977:187). Klaus Günther szerint (1985) a kezdeti alapkonszenzus forrása a mannheimi tudásszociológia politikai generációs elmélete alapján a közös generációs élményvilág, a weimari demokrácia felbomlása. Günther úgy véli, hogy a kezdeti német politológia „Weimar-orientált” abban az értelemben, hogy tanulni kíván a weimari demokrácia válságából, és elhárítani megismétlődésének a lehetőségét. Ezért fő témái a demokratikus eszmények eszmetörténeti vizsgálata, ugyanakkor a német antidemokratikus tradíciók felülvizsgálata és kritikája, a politikai intézmények vonatkozásában a nyugati demokráciák politikai rendszerének elemzése és tapasztalataik szembeesítése a „német külön út” modelljével. Az NSZK új politikai rendszere ebben a vonatkozásban kevésbé lesz a kritika és az ellenzékiesség tárgyává, hiszen valamilyen értelemben mindig a fasizmussal, illetve Weimar hibáival vetik össze. A közös generációs élmény megővja a tudományszaknak már a kezdetektől fogva kommunista orientációjú képviselőjét, Wolfgang Abendroth-ot is a kiközösítéstől, avagy az éles szakítástól. Az alapító generáción belüli feszültségek levezetéséhez hozzájárult persze a közösen vállalt nagy tudománypolitikai és tudományszervezeti feladat, a politológia elismertetése és intézményesítése is, amely befelé és kifelé egyaránt szolidaritást kívánt meg a diszciplína képviselői között.

Az államtudományhoz és az állami jogtudományhoz való viszony ebben az időszakban nem elsősorban a politológusok hibájából válik kevésbé intenzívvé. Jann elemzése szerint a német államtudomány, amelyben nagymértékben megőrződtek bizonyos, a nemzeti szocializmushoz közel álló, illetve még régebbi antidemokratikus tradíciók, ebben az időszakban elhatárolta magát a modern társadalomtudományok kihívásától és a már említett kevésbé demokratikus német tradíció alapján az állam- és jogtudomány referenciájának és öntörvényűségének hangoztatásával elutasította, vagy nem támogatta a kooperációs kísérleteket. A jogászai monopólium fenntartása, és az akkor még érintetlen hagyományos német egyetemi szervezet ehhez az elutasító magatartáshoz megfelelő oktatási és tudományszervezeti, valamint társadalmi pozíciókat biztosított. „Az államhoz és annak problematikus empirikus és normatív megalapozásaihoz kötődő jogászai államtan még mindig az a terület... amely a nyugatnémet politika és közigazgatás számára oly fontos jogászoknak a legitimáló és a cselekvést vezérlő politikai elméletet szolgáltatja, azaz ez az ő 'politikatudományuk' a szó szoros értelmében. A viták erről a politikaelméletről, amely önmagát sokszor nem hajlandó ilyenként elismerni... többnyire nem a már érdekelt és releváns tudományszakokkal, a politológiával, a szociológiával és a filozófiával együttműködve folynak, hanem a jogászai érvelés hermeneutikus körén belül. Feltűnő, hogy az államelméletnek ezt a feladatát, az állam jövőendő 'szolgáinak' a politikai képzését más kultúrkörökben a politológia látja el. Így pl. az Egyesült Államokban az az átlagos megoldás, hogy a jövőbeni jogász a College-ban a 'political science'-t főszakként tanulja, hogy azután graduális szinten a 'Law School'-ba menjen” (Jann 1989:45).

Kezdeti fejlődési szakaszában a nyugatnémet politológia egyáltalán nem vádolható azzal, hogy „rendszerellenes” vagy „rebellis” lenne. A „Weimar-orientáció” egyaránt uralja az államtudományt, akár csak a politikatudomány korabeli fő áramát. Az NSZK alaptörvénye a weimari köztársaság kudarcából okulva épül fel és alakítja ki a nyugatnémet politikai rendszer mögöttes „filozófiáját”, a kis pártok háttérbe szorítását a kormányzati többség kialakítása érdekében, a konstruktív bizalmatlansági indítványt, az alkotmánybírósnak biztosított lehetőséget a széleskörű politikai erők elleni fellépésre, a közvetlen demokratikus elvek háttérbe szorítását az intézményesített politikai részvételben. A „Weimar-orientált” államelmélet, államjogtudomány és politológia között nem volt politikai-világnézeti szakadék, sem nagy szemléleti távolság: egyaránt támogatják az új NSZK-t, a demokrácia stabilizálása a céljuk, intézményes-történeti szemléletűek. Kétségtelen, hogy a politológia túl kíván lépni a jogi formalizmuson és dogmatizmuson, de az új politikai rendszerben ez a kihívás fennáll az államtudományokkal szemben is (vö. Sontheimer 1967:429).

Melyek voltak a főbb irányok a nyugatnémet politológiának a hatvanas évektől meginduló, az irányzatok differenciálódását és a kezdeti konszenzus felbomlását eredményező szakaszában, és melyek voltak e differenciálódás következményei a diszciplína egészének fejlődésére és intézményesedésére? Amint a tudományi intézményesedésekörűli viták és konfliktusok a hatvanas évek közepére elültek, egyszerűen eltűnt a politológia korábbi tudományszervezeti szolidaritása. Az új generáció megjelenése Günther elnevezése

szerint (1985) „Bonn-orientációt” jelentett, ami a stabil demokrácia feltételeiből indulva lehetővé teszi a fennálló intézmények kritikáját, továbbfejlesztésük igényét, a demokratizálódás továbbvitelének célját anélkül, hogy ez a weimari tapasztalat alapján a válságtól és a destabilizációtól való félelemmel párosulna. A tudományos továbbképzés megindulása természetes folyamatként hozza létre a differenciációt a föderalista-pluralista berendezkedésű nyugatnémet struktúrában. Ehhez járul még a tudomány nemzetközi fejlődéséhez elsősorban az egyesült államokbeli „mainstream” irányzatokhoz való felzárkózás igénye, valamint a hatvanas évektől az NSZK belpolitikai életében a „Parlamenten Kívüli Ellenzék”, a diákmozgalom és más baloldali politikai irányzatok megjelenése, amelyek nem maradnak hatástalanul a politológusokra sem.

„A hatvanas évek közepétől a tudomány szak mély identitásválságba került. A korábbi alapkonszenzus (a Weimar-orientáció, az NSZK igenlése, az ebből következő 'demokráciatudományi' igény, a hagyományos történeti-normatív-institucionális orientáció — *Sz. M.*) megszűnt. Helyébe három alapirányzat lépett. Az első a normatív-politikai-filozófiai orientációjú politológia, amely a politikatudománynak az ötvenes években kibontakozott tendenciáira épül, ezeket azonban világos konzervatív premisszákkal és ontológiailag (neoarisztotelianus, 'praxis'-filozófiai alapállással — *Sz. M.*) kívánta megalapozni. A második a modern társadalomtudományokra orientált, elsősorban szociáltechnológiai igényű, az amerikai political science-re és a szociológiára orientált politológia. A harmadik a társadalomkritikai szándékú politikaelemzés, amelyet erősen befolyásolt a frankfurti iskola kritikai elmélete, és elsősorban a marxista avagy a marxista társadalomelméletre orientálódott. Ennek a három irányzatnak az egymás mellett élése és vitája határozza meg a mai diszciplína képét” (Kastendiek 1977:238—239).

A három irányzatnak részben a „földrajzi” elhelyezkedése is lokalizálható. Az első, az „alapító atyák” dogmatizálásán alapuló, konzervatív, a keresztény pártokhoz közel álló álláspont a „freiburgi” és a „müncheni” iskolákat jellemzi, amelyek az NSZK déli tartományaiban rendelkeznek igen erős pozíciókkal. A modern társadalomtudomány szociáltechnológiai felfogása részben a „mannheimi” iskola, részben a nyugat-berlini Otto Suhr Intézethez kötődik, de tulajdonképpen mindenütt elterjedt, mert együttműködni képes a másik két irányzattal. Végül is a további fejlődés ennek a bázisán és fogalmi készlete alapján teszi lehetővé a kommunikációt a két másik irányzat között. A kritikai-marxista irányzatok szintén Nyugat-Berlinből, és az újabb alapítású északnémet egyetemeken (pl. Bréma, Bielefeld) vernek gyökeret, és itt kell megemlíteni a tudomány szak alapításakor a Wolfgang Abendroth marxista politológus körül kialakult kritikai-marxista jellegű „marburgi” iskolát is.

Az irányzatok közötti vitáknak több síkja különíthető el. Az elméleti-metodológiai szintű polémiát elsősorban a szociáltechnológia és a kritikai elmélet között a nyugatnémet és a nemzetközi társadalomtudományban a hatvanas-hetvenes években lezajlott „pozitivizmus-vita” fémjelzi, amely aztán a máig tartó Habermas—Luhmann vitába ment át. A délnémet, neoarisztotelianus irányzat ezen a síkon kevésbé kapcsolódhat megfelelő nemzetközi tendenciákhoz, és inkább csak az NSZK-n belül rendelkezik nem elhanyagolható je-

lentségű pozíciókkal, azonban továbbfejlődésére, akárcsak a marxistákéra és a kritikai elméletére, a nagy elméleti-metodológiai összeütközések „lecsengése” után a kutatási gyakorlatban nemzetközileg elfogadott standardok átvétele a jellemző. A politikatudomány egyes részterületeim, még ha a témaválasztásban és a megközelítésmódban, a különféle politikai-tudományos generációk és irányzatok között világos preferenciák különíthetők is el, létezik a tudományszaknak olyan kommunikációs bázisa, amely megakadályozza az irányzatok teljes elkülönülését, elszakadását.

Egyáltalán nem lehet azt állítani, hogy a modern társadalomtudományi, avagy a kritikai irányzatok totálisan elutasítanak a kapcsolatfelvételt és a kommunikációt a hagyományos államtudománnyal. Míg a hagyományos irányzatok a közös normatív-történeti-institutionalista bázison működnek együtt az állam- és államjogtudománnyal a politikai intézményrendszer, a „polity” elemzésében, addig az új irányzatok is megtalálják a kapcsolatot a társtudományokkal. Így például a modern társadalomtudományi szemléletmód központi újítása, a politika rendszerszerű elemzése jelentős szerepet tölt be az ágazati politikák, a politikai rendszer „output” jelenségei, a „policy” kutatásának a területén az államtudományokkal folytatott együttműködésben, amelynek egy újfajta „kormányzattan” kialakulása lett az eredménye a nyolcvanas évek nyugatnémet politológiájában. A kritikai-marxizáló elemzések ezzel szemben a gazdasági-társadalmi problémák politikai közvetítésének, a „politics” aspektusának elemzésére helyezik a hangsúlyt, az érdekcsoportok, a szakszervezetek, a szociális állam, a társadalmi mozgalmak szerepére, a politika, a gazdaság szélesen értelmezett viszonyára, azaz sok olyan kérdéskörre, ahol létrejöhet az interdiszciplináris kapcsolat az állam- és az államjogtudomány kritikai orientációjú képviselőivel.⁴

EGYÜTTMŰKÖDÉS ÉS KOMMUNIKÁCIÓ: A NEOINSTITUCIONALISTA IRÁNYZAT

A különböző iskolák, irányzatok kutatási területek és diszciplínák között a kapcsolatteremtést nagyban segíti a nyugatnémet politikatudományon belül a nyolcvanas évek közepén az ún. neoinstitutionalista irányzat megjelenése és megerősödése, amely új kapcsolatrendszer kialakulását teszi lehetővé az államtudományokkal is. A neoinstitutionalista megközelítésmód sajátossága, hogy a korai konzervatív—történeti alapú institutionalizmustól eltérően az intézményeket a szélesebb társadalmi-politikai kontextusban kívánja vizsgálni, azaz beépítve szemléletébe a korai institutionalizmus óta megjelent eredményeket. Nem csoda, hogy a neoinstitutionalizmus nagyon gyorsan „mainstream”-mé válhatott az NSZK-ban, hiszen sok érv szólt emellett.

— Kommunikációt biztosított a különféle tudományos irányzatok között, melyek képviselői ismét közös bázison tudtak vitatkozni (vö. Göhler et al. 1990).

— Szélesítette a politológia kapcsolatrendszerét más szaktudományokkal, interdiszciplináris kutatásokat és kérdésfeltevéseket tett lehetővé (vö. Göhler at al. 1990).

— Egyesíteni tudta a különféle területeken, a *politics*, *polity* és a *policy* kutatásának terjén dolgozó politológusokat, átfogó tematikát tudott adni közös kutatásaikhoz.⁵

— Párhuzamos volt a nemzetközi tudományfejlődési tendenciákkal, amelyekben, elsősorban az USA politológiájában szintén jelen van a neoinstitutionalizmus (vö. Göhler at al. 1988; Hartwich 1989:285–306, 356–384), ugyanakkor határozottan kötődött a korábbi német és nyugatnémet tradíciókhoz (vö. Schelsky 1970).

— Perspektívákat nyújtott a politikai tanácsadáshoz, a gyakorlati, szociál-technológiai alkalmazáshoz, és végül, de nem utolsó sorban jelentős tudománypolitikai és finanszírozási támogatást is kapott az intézményorientált kutatásokhoz a Deutsche Forschungsgemeinschaft részéről.

E meggyőző lista alapján sem szabad persze azt hinni, hogy a kézenfekvő motiváció következtében a neoinstitutionalizmus valamiféle „uralkodó eszme” lenne ma a német politikatudományban. Széles körben és nagymértékben jelen van, és sikerült valamennyire „újraintegrálni” a tudományszakot új, reflexívebb „alapkonszenzus” kialakításának igényével, de ezt inkább koordináló-kommunikatív formában és funkciójával teszi, azaz nem jelenti a korábbi megoszlások felszámolását, csupán enyhítését.

A nyugatnémet politikatudomány fejlődésének újabb szakasza az 1990-es újraegyesítéssel vette kezdetét, de körvonalai nem rajzolódtak ki igazán. Van azonban jelenleg már prognosztizálható tendenciák. A politológia kiépítése az új tartományok egyetemein a nyugatnémet politikatudomány a CDU/CSU-hoz közel álló, délnémet iskolájának vezető szerepe alapján megy végbe. A volt „tudományos szocializmus” intézeteket és tanszékeket feloszlatják, elsősorban politikai kritériumok alapján „átminősítenek” politológusokká egyes volt NDK-s oktatókat és kutatókat. A volt NDK területén a politológia kiépülése, úgy látszik, a konzervatív irányzatnak biztosít domináns tudományszervezeti esélyeket, de remélhetőleg ezek nem fogják ezt monopólió-reakciók érvényesítésére felhasználni.

Az új politológiai szakok feladata bizonyos mértékig hasonló lesz a nyugatnémet politológia kezdeteihez, ahol dominált az iskolai és az iskolán kívüli politikai nevelés igénye az oktatástellátó személyzettel szemben. A „reeducation” újra aktuális feladatát azonban most nem az Egyesült Államok, hanem maguk a németek látják el. Ez a szituáció kedvez a szak kezdeti, „demokraciatudományi” alapkonszenzusát revitalizálni kívánó törekvéseknek. A volt NDK-ban jelentkező gazdasági-társadalmi változás kihívásai és az antidemokratikus politikai kultúra problémái (idegengyűlölet, neofasizmus) ismét felszínre hozhatják a Weimar-orientáció bizonyos elemeit a politológiában. Ez irányban hat az NDK múltjának feldolgozásával kapcsolatos kihívás, a distancia megteremtésének igénye a kommunizmussal és a marxizmussal szemben. Talán mindez nem eredményez majd egyirányú és egyoldalú nyugati orientációt.

Az új helyzet azonban, amelynek bizonyos elemei a nyugatnémet politikatudomány kezdeti szakaszából származó hagyományok és reminiscenciák megújulásához vezetnek, sokféle bizonytalansági tényező hatására utat nyithat más tendenciáknak is. A volt NDK-ban elsősorban, az akadémiai értelmiség körében, erőteljes pozíciókkal rendelkezők a marxizmus, amely ott éppen a rendszerváltás nyitotta lehetőségek alapján most nem-dogmatikus irányba fejlődhetett. Ezzel az irányzattal szemben a nyugatnémet mintákat követő oktatás- és tudománypolitika nem támaszthat direkt adminisztratív akadályokat a pluralizmus és a föderalizmus játékszabályai alapján. A egyetlen szociáldemokrata kormányzatú új tartomány, Brandenburg máris a többi tartományokéihoz képest eltérő szelekciós szempontokat és hangsúlyokat érvényesít felsőoktatáspolitikájában. A Berlinben — mind a nyugati, mind a keleti oldalon — erős baloldali orientációt szintén lehetetlennek látszik visszaszorítani. Az NSZK-ból pályázók közül sem lehet teljesen mellőzni, vagy kiszűrni a marxizáló-kritikai orientációjú politológusokat. Az új német — többé már nemcsak nyugatnémet — politológia, bármiféle lesz is, szükségképpen tartalmazni fogja az eddigi nyugatnémet fejlődés összes tendenciáit, még akkor is, ha az irányzatok harcában, illetve a felépülés kezdeti szakaszának feladatai alapján bizonyos domináns pozíciók kialakítására lehet számítani a hagyományosabb-normatív orientációjú és a modern társadalomtudományi orientációjú irányzatoknál.

A korábbi Weimar- és Bonn-orientációk újratermelésével kapcsolatosan az az érdekes, hogy bizonyos értelemben már a „Bonn-orientáció” is csak történeti lehet. A német újraegyesítés, jóllehet a bonni demokrácia intézményeinek közvetlen átvételén alapult, alapvetően megkérdőjelezi azok változatlanságát. Több oldalról és többféle hangsúllyal vetik fel, de általánosan elfogadottnak tűnik, hogy előbb-utóbb szükség lesz a bonni alapozású alaptörvény megváltoztatására. A főváros székhelyének megválasztása az újraegyesített Németországban nem csupán adminisztratív, vagy politikailag szimbolikus lépés volt, hanem a társadalmi-politikai berendezkedés hangsúlyeltolódásaira is utal. Ezekhez a kihívásokhoz járul még a nemzetközi politikai környezet átalakulása, az európai egységesedés, sőt a világpolitikai szerepvállalás kihívásának feldolgozási kényszere az újraegyesített Németországban. „Nemzetállam és hatalompolitika” a 19. század végén is uralkodó témái voltak a német államtudománynak — lehet hogy megváltozott tartalmakkal, de a 20. század végén is ezek lesznek a meghatározók? Úgy tűnik, hogy az újraegyesített Németországban a Weimar- és Bonn-orientáció helyére új — Strassbourg-, Berlin- vagy más — szimbólumokkal jellemezhető orientációk lépnek majd.

A képet csak bonyolítja, ha az állam- és jogtudományok helyzetét is szemügyre vesszük. Mivel a jogrendszer esetében világosan átvételről, és az NDK jogrendjének és tudományának „történeti” jelentőségűvé degradálódásáról van szó, bizonyosnak látszik, hogy az egyetemi oktatást és kutatást még a politológiánál is nagyobb mértékben fogja meghatározni az NSZK-ban jelenleg uralkodó modell. Ez azt jelentheti, hogy a politológia és az államelmélet, illetve az államjog viszonyában a jelenlegi NSZK-beli tendenciák fognak újratermelődni. Ezek az intézmények vizsgálatának (vö. Göhler at al. 1990:324—443) vonatkozásában és a „jogpolitológia” (Hartwich 1989:437—441) külön-

féle, jogpolitikai és jogalkalmazási témáiban, valamint az NSZK alaptörvényének az újraegyesítés által ismét napirendre tűzött megváltoztatásáról folytatott vitákban (Neue Gesellschaft 1991:628–631, 666–667) lehetőséget adnak az interdiszciplináris együttműködésre.

HAZAI TANULSÁGOK

A sajátos hagyományok tudatosításában fontos szerepe lehet a magyar politológia kiépítésénél az államtudományokkal való kooperációnak. A külső minták szerepe is nagy lehet nálunk, akárcsak az Egyesült Államoké volt az NSZK-ban, de társadalomtudományi emigráció híján aligha várható ilyen egyértelműen mintaátvételi típusú fejlődés. Kérdés, hogy kialakul-e Magyarországon olyasféle „alapkonszenzus”, mint az NSZK-ban a tudományszak alapításának kezdetén. A politikai neveléshez fűződő kapcsolat, összehasonlítva az NSZK-val, egyelőre hiányzó aspektus a magyar fejlődésben.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az NSZK-beli és a magyar fejlődésnek hasonló vonása az összefonódó tradíciók, az elkülönülés és önállósodás, majd az együttműködés és a kölcsönös kiegészítés dinamikája az államtudományok és a politikatudomány viszonyában. Ennek megfelelően szükség volna az összefonódó tradíciók kritikus felmutatására, a teljes önállósodás tudománysszervezeti és felsőoktatási megvalósításával összefüggésben a politikai neveléshez való viszony kialakítására, és az interdiszciplináris alapokon nyugvó kooperációra és kommunikációra az új politológia és a megújuló államtudomány oktatásában és kutatásában.

JEGYZETEK

* A tanulmány az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének megbízásából készült az Alexander von Humboldt Alapítvány ösztöndíjának segítségével, a Hamburgi Egyetem Politikatudományi Intézetében.

1 „Csaknem minden jelentős társadalomtudósnak menekülnie kellett: a frankfurti iskola tagjainak (Horkheimer, Adorno, Marcuse, Franz Neumann, Otto Kirchheimer, Friedrich Pollock), a szociológusoknak és a politológusoknak, mint Karl Mannheim, Franz Oppenheimer, Gottfried Salomon, Emil Lederer, Sigmund Neumann, Hannah Arendt, Hans Speier, Theodor Geier, Hans Gerth, Rudolf Heberle, Arnold Bergsträsser, Gerhard Leibholz, Arnold Brecht, Ernst Fraenkel, Fritz Neumann, Leo Strauss, Rudolf Hilferding.” — Helga Pross idézi Kastendiek (1977:142).

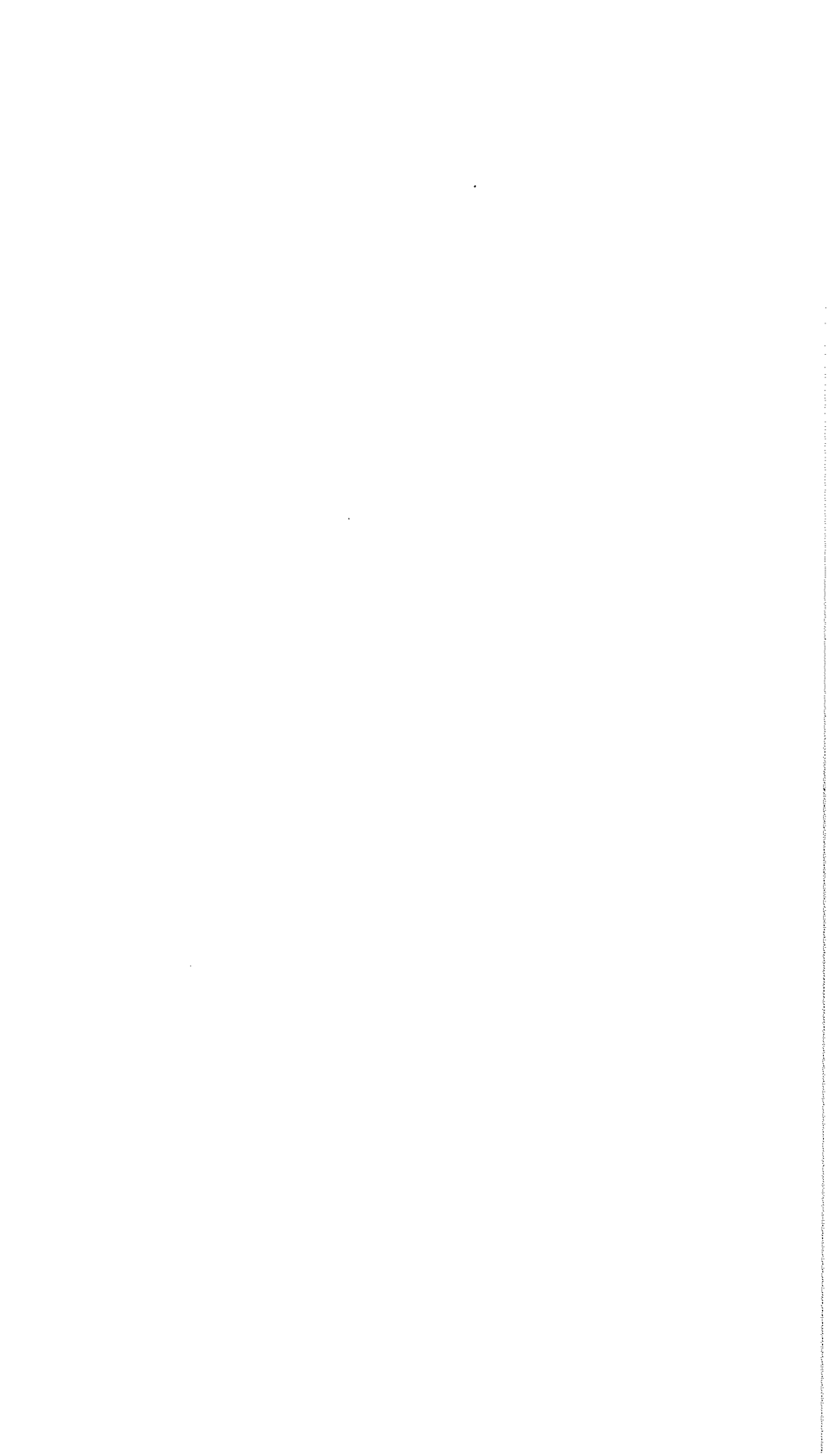
2 Az egyetemi rendszeren kívüli, tisztán kutatói profillal rendelkező intézetek létrehozása ellentétben állt a humboldti eszmével, az oktatás és a kutatás egyesítésének gondolatával. Így sem kezdetben, sem pedig a későbbiekben nem alakult ki tisztán kutatói profilú politikatudományi intézet. Az intézetek mind valamilyen kapcsolatban állnak az egyetemekkel, a Max Planck Társaság intézetei között pedig ma nincs és korábban sem volt politológiai profilú, bár egy időben fontolgatták ilyen intézet alapításának lehetőségét.

- ³ „Nyilvánvaló, hogy megvannak a közös alapok a régi államtudományokban, és a modern, az állammal foglalkozó tudományoknak biztosan nem ártana, ha ezeket az alapokat tudatosítanák. Ez persze nem azt jelenti, hogy szüntessük meg a kialakult munkamegosztást, mert ezt a folyamatot nem lehet visszafordítani... Azonban sajnálatos, hogy a jogi államelmélet, a belpolitika-elemzés és az igazgatástudomány ennyire eltávolodtak egymástól és ennyire nincs dialógus közöttük” (Jann 1989:52).
- ⁴ A polity, politics és policy fogalmának definíciószerű kifejtése: „Kissé leegyszerűsített megfogalmazásban a politika fogalom elemeit a következőképpen csoportosíthatjuk. A formális dimenzió, azaz a politikai rend, a normák és intézmények, amelyek keretében a politika zajlik, a *polity* fogalmával írható le. A politikai akaratképzés, a rendszer input-dimenziója, amelyet a politikai szociológia érdekvezérelt, konfliktusos folyamatokként elemez, a *politics* fogalmával jellemezhető. A politikai output, az akaratképzési folyamatok formális feldolgozása, avagy a politika materiális dimenziója a *policy* fogalmával” (Bandemer — Weber 1989:290).
- ⁵ Ezt reprezentálta az Egyesület 17. kongresszusa 1988. szeptember 12 — 16. között Darmstadtban a „Politikai intézmények hatalma és hatástalansága” címmel (Hartwich 1989).

HIVATKOZÁSOK

- Bandemer, Stephan von — Göttrik Weber (Hrsg.) 1989. *Regierungssystem und Regierungslehre*. Opladen: Leske — Budrich.
- Behrmann, Günter C. 1990. Das wissenschaftliche Ganzheitsideal der Historischen Schule und die Verselbständigung der Wissenschaft von der Politik. In: Bock, Michael — Harald Homann — Schiera Pierangelo (Hrsg.). *Gustav Schmoller heute* Berlin: Duncker — Humboldt. 333 — 371.
- Bellers, Jürgen 1990. Politikwissenschaft in Deutschland. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 52 — 53. 14 — 27.
- Beyme, Klaus von (Hrsg.) 1986. *Politikwissenschaft in der BRD*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Bracher, Karl Dietrich (U.a.) 1982. *Entwicklungsprobleme der Politikwissenschaft in der BRD*. Melle: Ernst Knoth V.
- Brückner, Jutta 1977. *Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht*. München: C.H. Beck V.
- Göhler, Gerhard 1987. Institutionenlehre und Institutionentheorie in der deutschen Politikwissenschaft nach 1945. 15 — 48. in: Göhler, Gerhard (Hrsg.) *Grundfragen der Theorie politischer Institutionen*. Opladen: Westdeutscher V.
- Göhler, Gerhard — Rainer Schmalz-Bruns 1988. Perspektiven der Theorie politischer Institutionen. *Politische Vierteljahresschrift*, Jg.29. No.2. 309 — 350.
- Göhler, Gerhard — Kurt Lenk — Rainer Schmalz-Bruns (Hrsg.) 1990. *Die Rationalität politischer Institutionen. Interdisziplinäre Perspektiven*. Baden-Baden: Nomos V.
- Göhler, Gerhard — Kurt Lenk — Herfried Münkler — Manfred Walther (Hrsg.) 1990. *Politische Institutionen im gesellschaftlichen Umbruch*. Opladen: Westdeutscher V.
- Grimm, Dieter 1976. Staatsrechtslehre und Politikwissenschaft. In: Grimm, Dieter (Hrsg.) *Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften*. Bd.1. München: C.H. Beck V. 53 — 68.
- Günther, Klaus 1985. *Politisch-soziale Analyse im Schatten von Weimar*. Frankfurt am Main: Peter Lang V.
- Hartwich, Hans-Hermann (Hrsg.) 1987. *Politikwissenschaft*. Opladen: Leske — Budrich.
- Hartwich, Hans-Hermann (Hrsg.) 1989. *Macht und Ohnmacht politischer Institutionen*. Opladen: Westdeutscher V.

- Jann, Werner 1989. Staatslehre — Regierungslehre — Verwaltungslehre In: Bandemer, Stephan von — Göttrik Weber (Hrsg.) *Regierungssystem und Regierungslehre*. Opladen: Leske — Budrich. 33 — 57.
- Kastendiek, Hans 1977. *Die Entwicklung der westdeutschen Politikwissenschaft*. Frankfurt am Main: Campus V.
- Maier, Hans 1969. *Politische Wissenschaft in Deutschland*. München: Piper V.
- Maier, Hans 1986. *Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre*. München: Deutscher Taschenbuch V.
- Mohr, Arno 1988. *Politikwissenschaft als Alternative*. Bochum: Brockmeyer V.
- Neue Gesellschaft* 1991. 7.
- Schelsky, Helmut (Hrsg.) 1970. *Zur Theorie der Institution*. Düsseldorf: Bertelsmann.
- Sontheimer, Kurt 1967. (2.kiad.) Politische Wissenschaft und Staatsrechtslehre. In: Schneider, Heinrich (Hrsg.) *Aufgabe und Selbstverständnis der Politischen Wissenschaft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 394 — 443.
- Sontheimer, Kurt 1976. Politische Wissenschaft und Staatsrechtslehre In: Grimm, Dieter (Hrsg.) *Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften*. Bd.1. München: C.H. Beck V. 68 — 89.

ABSTRACTS

KONRÁD, GYÖRGY — SZELÉNYI, IVÁN
INTELLECTUALS AND DOMINATION
IN POST-COMMUNIST SOCIETIES

The intelligentsia have played a key role in the East Central European post-communist transitions. They occupied a decisive position during the period between the decay of the old bureaucratic elite and the emergence of the new bourgeois elite. The paper written in 1990 analyses the transformation and embourgeoisement of the cadre elite, the limitations of the class formation of cadres and intellectuals. The authors highlight the petit bourgeois transformation of the Kádár period and the victory of the critical culture of the opposition (mediacracy) over the party jargon of the cadre elite. The authors draw the conclusion that their book written in 1974 on the class formation of the intelligentsia entitled *The Intellectuals on the Road to Class Power* has withstood the times in several respects, and the elite of the intelligentsia may acquire major authority as a kind of 'politocracy' besides the bureaucracy and the nascent new bourgeoisie.

HOFER, TAMÁS
SYMBOLIC STRUGGLE FOR THE POLITICAL TRANSITION
IN HUNGARY:
the march 15, 1989 demonstration in budapest

In Hungary, 1989 was a year of great parallel, pro-government and oppositional demonstrations and of a rapid and thorough remaking of the public memory. According to the author's opinion, the struggle in the symbolic sphere was a major factor contributing to the dissolution of the Communist power. The paper presents an analysis of the March case study of the symbolic struggle.

March 15 commemorates the (defeated) revolution of 1848 which is considered in Hungary as the founding act of the modern nation. March 15 was restored as a national holiday in 1989. The government wanted to underline the reconciliatory, reform course of its policy by that gesture; 31 newly formed oppositional organizations, however, did not join the government celebration and called their sympathizers to a separate counter-commemoration. The „battle of numbers” showed an overwhelming advantage on the opposition’s side. The demonstration became the performative act of a new oppositional identity, and of a new policy of confrontation (replacing the former negotiations for reform). The demonstration acquired a sharp anti-government edge by including commemorations of the 1956 uprising and the bloody retaliation following it. Integration of 1956 into the mainstream of Hungarian national history was equivalent to a de-legitimization of the Kádár-government, installed by Soviet troops in 1956. The interconnected personal histories of the executed Imre Nagy and János Kádár, further, the government’s former refusal of a decent burial to Imre Nagy created a public moral problem, and contributed to bring about an anti-government national consensus.

HUORANSZKI, FERENC

SOME PROBLEMS OF „MODERN”

CONTRACTARIAN THEORIES

The paper provides a game theory interpretation of some classical and modern theories of contract. After describing the general structure of contractarian justification of political obligations it classifies Hobbesian and Lockean theories with respect to the differences in the formal interpretation of their conceptions of “state of nature”. Choosers in Hobbesian state of nature must face a situation which can be represented as a Prisoner’s Dilemma in its structure. In such a situation collective (Pareto) optimality and individual rationality (the non-cooperative strategy, as the solution of the game) come into conflict so that a massive intervention is invoked to make them harmonize. Lockean state of nature can however be interpreted as an Assurance Game in which the cooperative strategy could be dominant with minimal interventionism. The author concludes that while Hobbesian justification of political obligation leads to paradoxes, the Lockean interpretation too gives rise to serious difficulties. He suggests that the possible solution of the problem may be founded on Rawlsian interpretation of state of nature as a rational decision under uncertainty.

BRUSZTI, LÁSZLÓ — SIMON, JÁNOS

THE GREAT TRANSFORMATION

Theoretical approaches and citizens' views on democracy and capitalism

The paper confronts the major theoretical approaches to the transformations taking place in Eastern Europe with citizens' views and the results of empirical surveys. The first part outlines the theoretical approaches which attribute a decisive role to the contradictory demands — and the ensuing tension — of the transformation of the economic system and those of democratic consolidation in shaping the East European developments. It presents the concepts emphasizing the deterministic role of the environmental (economic, social, cultural) factors of 'politicking', and also the purely 'politological' approach which tries to understand the dilemmas of the new systems exclusively by the characteristics of the political institutions and agents. The second part attempts to clarify the validity of the concepts mentioned in Hungary, on the basis of the representative survey conducted by questionnaire in November 1990 by the authors. Finally, some conclusions are drawn and some new questions are put, to be answered by further research.

KOVÁCS, ÉVA — TÓTH, ISTVÁN JÁNOS

WHO HAS SAID AND WHAT IN 1990?

Content analysis of the election manifestos of parties

The self-image and the advocated political values of the major Hungarian political parties were studied by the quantitative and qualitative content analysis of their 1989/1990 election manifestos and programme declarations. Attempts were made to measure the political and ideological 'distance' (and relationships) between the various parties on the basis of these programs and by the study of their explicit political and economic goals.

The basis of the study of self-image consisted of the 'predecessors' referred to, of the historical roots, the explicit and implicit self-definitons and the political enemies.

With the approaching elections the party programmes became more clarified and the advocated political values more consistent. The groups defined by political values and goals were tested by cluster analysis.

ÁGH, ATTILA

THE PARLIAMENTIZATION OF POLITICAL PARTIES
IN HUNGARY (1989-1991)

The paper deals with the emergence of the Hungarian party system as the central process of the democratic transition. (This process has been analyzed in an East Central European context and based on a South European comparison.) The author states that the emergence of the Hungarian party system can be basically explained by the wellknown Lipset — Rokkan hypothesis but completed with two other, historical hypotheses of Central European character.

First, the emergence of the Hungarian party system has to be seen not as a democratization, but a re-democratization process, in which the continuity of the political sub-cultures contrasts with the dominating discontinuity of the party organizations. (This is the way to describe the „three generations” of the new parties and their „natural selection” by the general elections as the start for their recent parliamentization process.) Second, there has always been in Hungary an external power centre which has forcefully influenced internal party structure. This time, in the democratic transition, the external influence appears as the Europeanization process which sets standards and norms also for the emerging party system.

CONTENTS

PAPERS

- Konrád, György — Szelényi, Iván: Intellectuals and Domination in Post-Communist Societies* 9
- Hofer, Tamás: Symbolic struggle for the political transition in Hungary: the March 15, 1989 demonstration in Budapest* 29
- Huoranszki, Ferenc: Some problems of „modern” contractarian theories* 53
- Bruszt, László — Simon, János: The Great Transformation. Theoretical Approaches and Citizens’ Views on Democracy and Capitalism* 75
- Kovács, Éva — Tóth, István János: Who Has Said and What in 1990? Content Analysis of the Election Manifestos of Parties* 99
- Ágh, Attila: The Parliamentization of Political Parties in Hungary (1989—1991)* 125

DISCUSSION

- Presidentialism or Parliamentarism?* 141
- Juan, J. Linz: The perils of presidentialism* 142
- Donald, L. Horowitz: Comparing democratic systems* 160
- Schmidt, Péter: Hungarian Parliamentarism Today* 167

ORIENTATION

- Szabó, Máté: The Birth and Growth of German Political Science* . . . 175

BOOKS

- Selected Bibliography of Political Science on Hungary 1989-1991* . . 191

- INFORMATION* 203

- ABSTRACTS* 215
-

